

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

38. AASTAKÄIK 2026 NUMBER 7 (448)

Mõtenniite teadusest, teaduseetikast, eetikast ja käitumis-
kultuurist

Riho Nõmmik 1155

Pildikesi Eesti elust

Ingvar Luhaäär 1212

USA tunnustus Nõukogude režiimile: Tagajärjed Baltiku-
mis, John C. Wiley ja Vene seksioon

Eero Medijainen 1226

Suur kiidulaul päikesejumal Šamašile

..... 1265

Tõlkinud Amar Annus

Paabeli “Suur hümn Päikesele”

Amar Annus 1273

Jeesus enne ja pärast ülestõusmist: Juudi müstik ja kristlik
messias

Marcus Borg 1278

Tõlkinud Jaan Lahe

<i>Arvustus: Kasvatust tuleb taas põhjendada. Tiiu Kuurme. Kasvatuse põhjenduseks. (Eesti mõttepärand 1.) Koostanud Ivar Tröner, keeleteoimetaja ja korrektor Triin Truuvert. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2025. 606 lk.</i>	
<i>Riin Seema</i>	1318
Abstracts	1325
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXXIV	
<i>Herbert Normann</i>	1333

**Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: ajakirjad.kultuurileht.ee**

Joonistused lk 1211, 1225, 1264, 1277, 1344:

MERIKE MÄEMETS (1959) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogia-geograafiateaduskonna botaanika erialal 1983, osales ülikooli kunstikabineti tegevuses, on teinud kujundustööd, esinenud kunstinäitustel, kaaskujundanud ja illustreerinud raamatuid, õmelnud nukke jm.

MÖTTENIITE TEADUSEST, TEADUSEETIKAST, EETIKAST JA KÄITUMISKULTUURIST

Riho Nõmmik

1. TEADUSRUUMIST JA SELLE SISUST

Ruum kui organiseeritud keskkond

Nüüdisaegne teadus nõuab oma arenguks organiseeritud keskkonda, milles valitsevad reeglid kindlustaksid teadlaste õiglase liikumise karjääriredelil nende isikliku võimekuse ja objektiivselt hinnatud teadustöö kvaliteedi põhjal. Ruumis peaksid kehtima optimaalsed rahastamispõhimõtted, mis looksid tingimused kahe vastandliku eesmärgi, töötajaskonna püsivuse ja uuenemise saavutamiseks. Järgnevalt vaatame, kuidas toimib teadus kahes ruumis ehk süsteemis, mis erinevad teineteisest nii teadlaste kraadiredeli astmete kui ka teaduse rahastamisviisi poolest.

Teed teadusesse ja teaduses

Vahel öeldakse, et poeg või tütar läks ülikooli teadlaseks õppima. Aga kõrgkooli lõpetaja (bakalaureus, magister) ei ole teadlane ja isegi magistrist *cum laude* teadlast alati ei saa, sest võõraste mõtete hoolikas ladestamine võib enda mõtetelt eluruumi ära võtta. Malekäikude eeskujulik tundmine ei kindlusta veel originaalseid, võidule viivaid otsuseid.

Inimene on ülikooli lõpetanud ja tahab saada teadlaseks. Mil line on tee, mis sinna viib? Kohe parandan. Mitte tee, vaid teed,

sest neid võib olla mitu. Eelkõige siiski kaks, üks tee, ütleme, läänes, kuhu kuulub praegune Eesti teadus, teine idas — endises NSV Liidus ja praegusel Venemaal, kus enne pensionile jäämist üle poole sajandi töötasin. Need teed erinevad teineteisest eelkõige selle poolest, et neis on erinev arv teadlase võimekust iseloomustavaid teaduskraade, vastavalt üks ja kaks.

Kõrgkooli lõpetaja tee teadlaseks on idas ja läänes ühesugune ainult alguses ja sedagi ainult ühel juhul. See juhtub siis, kui kõrgkooli vilistlane suundub kohe aspirantuuri (idas) või doktorantuuri (läänes). See tee on teaduskraadini jõudmiseks lühim. Protseduurid selleks on sisuliselt samad. Inimesel tuleb tõestada, et ta mõttevõimelised lubavad teadlaseks saada. Selleks tuleb tal sooritada erialaeksam(id), avaldada oma uurimisteemal teatud arv ainuvõi kaasautorsusega teadustrükiseid, koostada väitekirja ja kaitsta seda erialanõukogu ees — ning seda kõike teadusliku juhendaja hoolitseva ja suunava pilgu all. Nende tingimuste eduka täitmise korral saab temast ida süsteemis teaduste kandidaat ja lääne süsteemis filosoofiadoktor (PhD).

Kraadini jõudmiseks on mõlemas süsteemis ka veel teine, pikem tee. See avaneb siis, kui inimest ootab tenuuripõhine töö nooremteadurina mõnes uurimisinstituudis. Siis jääb tal loota, et kollektiivse teadustöö käigus koguneb aja jooksul kõik vajalik ka isikliku väitekirja koostamiseks. Kui ei kogune, siis sõltub kõik nõudmistest, mida kollektiiv oma liikmetele esitab. Teadlase vastavust neile tingimustele kontrollitakse perioodilise atesteerimise käigus. Kui teadlase loominguline panus ühistöösse ei vasta nõudmistele, on kaks võimalust. Esiteks, teda ei atesteerita ja ta peab kollektiivist lahkuma. Teiseks, kui inimene on kollektiivile siiski vajalik, viiakse ta üle lihtsamale ametikohale (inserter, vanemlaborant), millega tema kui teadlase karjäär enamasti lõpeb. Kõige selle juures ei ole välistatud vahepealne astumine aspirantuuri-doktorantuuri.

Kui inimene kaitseb väitekirja, saab temast kraaditeadlane — PhD või teaduste kandidaat —, mis avab talle tee järgmisele, kõrgemale ametiastmele. Mis edasi? Tee edasi on läänes ja idas erinev. Kuna idas on edasine tee kindlamalt määratud, alustan sellest.

Tee tippu idas

Siin jagunevad minu kogemused kaheks. Kõik, mis puudutab tööd teadusinstituudis, põhineb kogemustel Moskva ülikooli tuumafüüsika instituudist, mis loodi ülikooli füüsikateaduskonna kõrvale 1946. aastal, pool sajandit enne seda, kui Eestis teadusinstituudid kõrgkoolide tiiva alla viidi.

Teadusasutuses

Kandidaadikraad käes — mida see idas annab? Moskva ülikooli tuumafüüsika instituudis, kus töötasin, suhtuti teaduste kandidaati vastavalt nimetusele — kui teadlase kandidaati. Aspirantuurdoktorantuur on sisuliselt juhendaja antav täiendõpe selle kohta, kuidas teadlaseks saada, aga teadlaseks veel ei tee. Teadlane on isik, kelle võimed lubavad tuua inimkonnale varem tundmatuid olulisi teadmisi, ja seda *iseseisva* mõtlemise toel. Täpsemalt, see on inimene, kes oma teadusharus orienteerudes mitte ei otsi, vaid näeb probleeme ja nende lahendusteid ning lahendab need kas iseseisvalt või teadlaskollektiivi juhtides.

Mingis mõttes meenutab see ajaloost tuntud tsunftisüsteemi: õpipoisist sai meistri hoolsa juhendamise all sell, keda professionaaliks siiski veel ei tunnistanud. Sellist sai professionaal — meister — alles siis, kui ta oli esitanud iseseisva töö, mille tsunft heaks kiitis.

Idapoolses teadussüsteemis on see nii tänapäevani, lääne pool on aga meistriseisus koondatud. Seetõttu käib sellide seltskonnas lõputu tõuklemine, kes on kellest parem: kõigil on õigus kõrgemal olla, aga mõõta pole millegagi. Ka mõõtjaid pole kusagilt võtta, Nobeli komisjon kõigi juurde ei jõua.

Kandidaadikraad olemas, mis edasi? Idas järgnes sisuliselt kohene üleviimine vanemteaduri ametikohale. Teaduskandidaadist nooremteadureid ma instituudist ei mäleta. Järgmisesse, juhtteaduri ametisse võis inimene pretendeerida alles pärast järgmise, teadusdoktori väitekirja kaitsmist. Kuidas selleni jõuda? Tubli tööga tuli tõestada oma võimekust iseseisvalt, juhendajate ja konsultantideta, luua omaette uurimissuund ja lahendada olulisi tea-

dusprobleeme. Mingit kõrvalist toetust-õppust (nagu järeldoktorantuur) selleks ei antud, oma loomevõimekust tuli tõestada võrdsetes tingimustes võrdsete hulgas.

Kui tegemist oli võimeka teaduskandidaadiga, moodustus tal enamasti oma tööühm. Ja kui materjali kogunes küllaldaselt, tuli kirjutada doktoriväitekiri ning seda kaitsta, oponentideks kolm teaduste doktorit. Need, kes tahtsid ametiredelil edasi jõuda, seda ka tegid, aga mitte kõik. Teadlastest, kellega koostööd tegin, oli kahel vajalik materjal olemas, aga nad olid oma vanemteaduri seisusega rahul ja kõrgemale ei pürganud.

Teaduskandidaatide arv, kes suutsid doktoriks tõusta, oli teadusharuti erinev. Tuumafüüsika instituudis oli olemas nii kandidaadi- kui ka doktorikraadinõukogu, mille ees kaitsesid teaduskraade teadlased nii oma instituudist kui ka mujalt. Iga saadud doktorikraadi kohta tuli seitse kandidaadi oma. Aga instituudis eneses oli kraaditeadlaste suhe 1 : 3, mis annab tunnistust teadusasutuse kõrgest staatusest.

Doktoritel oli instituudis mõningaid privileege. Isegi aegadel, mil töödistsipliini kruvid täiesti kinni keerati, elasid doktorid oma tahte järgi, viibisid töökohal ainult siis, kui tööülesannete täitmine seda nõudis. Doktorid olid vabamehed, ja juba ainuüksi selle staatuse eest tasus võidelda! Saanud doktoriks, võisin habet ajamata, ülikonda selga sikutamata, metroojaama kõndimata, rongis ja trollis loksumata varakult kodus arvuti taha istuda. Õhtuks ajavõit kahekordistus. Selle tulemusena kasvas minu töö tõhusus (trükiste sagedus) pärast 62. eluaastat mitu korda.¹

Oled teaduste doktor, juhtteadur. Mis edasi? Peateadur? See oli teenelisest teenelisem isik. Peateadlase kohale võis pretendeerida teaduste doktor, kes oli pikemat aega ja tulemusrikkalt juhtinud mõnd teadusüksust või kelle isiklikud saavutused olid pälvinud suure rahvusvahelise tunnustuse.

¹Pange tähele, kui palju on teaduses kahjulikke mõttetusi. Istuda üheksast viieni töölaua taga või kasida täies elujõus pensionile. Minu instituudis oli ja on doktoreid, kes tegutsesid või tegutsevad peaaegu elu lõpuni. Ka mulle pakuti 81 aasta vanuselt võimalust tööle edasi jääda, oleks ainult nägemine vastu pidanud.

Liikumised ametiredelil toimusid instituudi palgafondi piires. Alati leidis täitmata ametikohti ja vajaduse korral liigutati raha ühest teadusüksusest teise.

Kõrgkoolis

Siin tuginen enda kui kõrvaltvaataja pilgule, samuti geograafiadoktor Salme Nõmmiku üleelatud raskustele, sõprade, endise Tartu ülikooli ajakirjandusdoksendi Sulev Uusi tähelepanekutele ja emeriitprofessor Ott Kursi mälestustele.

Kõrgkooli lõpetaja võis minna ka kõrgkooli õppejõuks, kus teda ootas esialgu assistendi, vilumuse suurenedes vanemõpetaja töökoht. Kui tal õppetöö kõrvalt õnnestus kaitsta teaduste kandidaadi väitekirja, võis ta saada dotsendi (praegu kaasprofessori) ametikoha.

Mis edasi? Edasine tee professoriks oli enamasti suletud seniks, kuni dotsent polnud kaitsnud järgmist, teaduste doktori väitekirja. Selleks vabastati dotsendid mõneks ajaks õppetööst, misjärel tuli esitada teadusdoktori väitekirja. Et see ei olnud kerge, näitasid sündmused nõukogude ajal Tartu ülikooli majandusgeograafia kateedris. Dotsent Salme Nõmmik vabastati üheks aastaks õppetööst, mille tulemusena sai ta geograafiadoktori väitekirjaga maha. Dotsent Ann Marksoo oli isegi kaks aastat õppetööst vaba, aga hoolimata alalisest ergutamisest ja sellest, et isegi mina, füüsik, püüdsin teda kõrvalt, suunaandva ühistrükise (Nõmmik jt 1972) abil aidata, ta väitekirjaini ikkagi ei jõudnud.

Nagu eespool märkisin, võis teaduskandidaatide ja -doktorite suhtarv teadusalast olenevalt suurtes piirides varieeruda. Eesti majandusgeograafide seas oli nõukogude ajal 19 geograafiakandidaati, kellest doktorikraadini jõudis ainult üks.²

Endise ja praeguse doktori vahel on sügav kuristik, millest hoolimata kiputakse praegusi filosoofiadoktoreid ja endisi

²Teaduste kandidaadi väitekirja majandusgeograafias põhines tavaliselt teatud maa-alal majanduse kirjeldamisel, doktori oma seisnes hierarhilise süsteemi loomises maa-alal. Tohtu vahe!

teaduste doktoreid mõnikord võrdsustama. Kahe teadussüsteemi suureks erinevuseks on “professor”. Idas sai üldjuhul professoriks olla ainult inimene, kes oli kaitsnud doktoriväitekirja. Kuid tean Moskva ülikoolist juhuseid, kus teaduste doktor jätkas tööd dotsendina. Siin oli oluline kõrgkooli tase. See võimaldas nõukogude ajal saada professori kutse ka rahvusülikooli kauaaegsel teaduste kandidaadist dotsendil. Üheks niisuguseks näiteks oli loodusgeograafia dotsent Endel Varep, kellele professoritiitli saamiseks tuli — mitte dotsendil enesel, vaid Tartu ülikoolil — kõvasti pingutada.

Seega oli nõukogude ajal kahte tüüpi professoreid: professor-doktor ja lihtsalt professor. Nende vahel valitses terve võimekuse kuristik, mida praegu ei teata või ei taheta teada.

Millised olid aga idas kraaditeadlaste suhted süsteemis ülikool — teadusinstituut, kui instituut täitis ka teaduskonna õppebaasi ülesandeid?

Süsteem kõrgkool — instituut

Moskva ülikooli tuumafüüsika instituudi osakondade juhatajad olid samal ajal ka teaduskonna kateedrite (õppetoolide) juhatajad, kus igapäevaseid probleeme lahendasid nende asetäitjad — dotsendid. Kateedrite õppejõud tegid teadustööd instituudis ja vastupidi, instituudi teadlased osalesid õppetöös. Tipteadlased pidasid oma erialal loenguid, teenides välja professori kutse. Instituudi kraaditeadlased juhendasid üliõpilaste kursuse- ja diplomitöid ning aspirantide kandidaaditöid. Juhtus ka nii, et teadlane (nt Eduard Käbin³), kes tegutses üheaegselt dotsendina teaduskonnas (juhendades nt erialapraktikume) ja vanemteadurina instituudis (kureerides muu hulgas tuumafüüsika veebilehte internetis), oli mõnda aega teaduskonna ja mõnda aega instituudi palgal. Tuumafüüsika erialapraktikumid ei toimunud mitte tea-

³Eduard Käbin (sünd 1945), füüsik, Johannes Käbini poeg. Lõpetas 1968. a Moskva Riikliku Ülikooli füüsikateaduskonna ja jäi sinna tööle õppejõuna. Aastast 1981 füüsika-matemaatikakandidaat. *Toim.*

duskonna, vaid instituudi egiidi all ja ka nende juhendajad olid instituudi koosseisus.

Teadlaste töö instituudis toimus tenuurisüsteemi põhjal, kus töötasu oli määratud riiklike normidega. Moskva ja Leningradi ülikoolides oli see natuke kõrgem kui mujal. Venemaa iseseisvudes lisandus projektipõhine finantseerimine, mille kasutamise tingimused olenevalt ajast ja kohast erinesid. Nõukogude perioodil oli lisafinantseerimine seotud uute eksperimentaalseadmete väljatöötamisega, teadlasi see ei puudutanud.

NASAlt saadud õppetund

Parem on õppida teiste, mitte enese vigadest. 1992. aastal said USA mereväe teaduslabori töötajad NASAlt lepingu uue galaktiliste kosmiliste kiirte mudeli väljatöötamiseks. Kui see neil ei õnnestunud, kopeerisid nad aruandeks (Tylka 1997) Moskva ülikoolis väljatöötatud mudeli (Nõmmik jt 1992). See on plagiaat, mille suurust on raske mõõta. Mudel kujutab endast paljude teadustööde tulemuste kokkuvõtet. Sisuliselt plagieerisid ameeriklased terve teadussuuna!

Järeldus. Projektipõhise teadustöö puhul tuleb probleem, kui vähegi võimalik, enne lepingu sõlmimist sisuliselt lahendada, jättes projektiperioodiks lahenduse vormistamise, mille töömaht põhitööga võrreldes on tühine. Teadus on tegevus, mis toodab varem tundmatuid teadmisi. Kas tundmatut saab projektipõhiliselt ette tellida — nagu nänni internetipoest?

Ideaalis on teadlane iduettevõtja-telgautor,⁴ kes müüb oma ettevõtte toodetud saadusi — varem tundmatuid teadmisi. Müügist saadud tulu kasutab ta müüdava produkti väärrikaks pakendamiseks (trükised, aruanded, kasutusjuhendid) ning uute probleemide sondeerimiseks ja läbitöötamiseks (mis on põhiline). Formaalselt on see kohutav patt, teadusraha ebaõige kasutamine, tegelikult aga vastupidi, teadusraha otstarbekohase ja tõhusa kasutamise moodus. Ideaalis, unes? Ei, päriselus! Niisuguses

⁴Mõisted “telgautor” ja “kaasautor” on määratletud järgmises alalõigus.

ideaalses olukorras töötasin mina kui mitteformaalse teadusrühma juht ja teadustööde telgautor viimased mitukümmend aastat. Minu projektid olid tegelikult valmisoleva kauba (uue teadmise) müügilepingud.

Formaalsusi rikkudes töötasid kõik instituudi edukamad teadusrühmad, aidates nii ennast kui ka teisi. Oluline osa projektipõhisest sissetulekust (kuni 45 protsenti) läks instituudi käsutusse ja seda kasutati nende teadusrühmade töö stimuleerimiseks, mis polnud võimelised projektipõhist lisatasu teenima, aga olid teaduse ja instituudi arenguks vajalikud. Raha kasutati ka instituudile, kuid mitte tingimata kõnealuse projekti täitmiseks vajaliku aparatuuri soetamiseks. Kõik see toimus tingimustes, kus tenuuripõhine riiklik finantseerimine lubas ainult hinge sees hoida. Isegi teaduste doktorite, s.t juhtteadurite töötasu Moskva ülikoolis oli sel ajal väiksem kui Eesti kooliõpetaja palk.

Ärge küsige, kuidas niisugune skeem instituudis võis toimida. Ei tea. Minu mure oli ainult teadust toota, paberid mind ei huvitanud, nendega mind ei koormatud. Tean ainult, et ükski arvukatest revisjonidest midagi halba paberitest ei leidnud. Vilepuhujaid instituudis ei olnud. Kõigile oli selge: kui töötad tulemusrikkalt, toetab instituut sind nii või teisiti, kui aga magad ja vilistad, leiab kollektiiv mooduse sinust vabanemiseks.

On arusaadav, et niisugune tegevusvorm oli õigustatud tugeva teadusasutuse puhul, mis teadis sama hästi kui finantseeriv organisatsioon, mida on vaja teha teaduse ja riigi arenguks. Projekti- raha jagasid kosmosefüüsikas Teaduste Akadeemia ja kaitseministeerium, millest teine toetus seejuures olulisel määral ka minu kui Rahvusvahelise Standardiseerimisorganisatsiooni (ISO) juhtiva eksperdi kosmoseradiatsiooni-alastele teadustöödele.

Mis toimub läänes?

Läänes võib kõrgkooli lõpetaja leida ennast ka projektipõhiselt töökohalt ja lähitulevik kujuneb hüppamiseks üle kivide ja kändude. Hea, kui õnnestub end välja rebida doktorantuuri, kuid ka

selle edukas lõpetamine toob jalge alla kindlama pinna ainult siis, kui leidub tenuuripõhine, kraadile vastav töökoht.

Oletame, et kõik doktorid on mingil moel endale kraadile vastava tenuuripõhise ametikoha leidnud. Mis saab edasi? Mitte kõikidest teaduse allohvitseridest ei saa ohvitseri, ammuigi mitte kindraleid. Teaduses ei too tärne pagunitele mitte teenistusaeg, vaid võimekus teadusloomeks, mida täisealisena õppida on hilja, sest võimekus antakse inimesele kaasa sündides ning seda arendatakse lapse- ja koolieas. Doktorieas, kui see vajalikul määral on olemas, tuleb seda demonstreerida.

Läänes pakutakse selleks järel doktorantuuri. Mida see endast kujutab? Esiteks on see möödapääsmatu, kui sul oma ideede elluviimiseks pole hädavajalikku unikaalset eksperimentaal- või arvutustehnikat ega kvalifitseeritud abitööjõudu. Siis on järel doktorantuur võimalus oma ideid teostada, oma võimekust tõestada. Tõestada, et sinus on potentsiaali olla tulevaste teadustööde telgautoriks ja sa väärid tõstmist teaduse kvalifikatsioonisüsteemi järgmisele, kõrgemale astmele.

Teiseks annab see võimaluse täiendada oma teadustöökogemusi, mis loomeviljakust ei tõsta, ei näita, et sinust võib saada teadustööde telgautor, et sa väärisksid tõstmist teaduskarjääri reedelil. See võib näidata ainult seda, et sinu potentsiaal kaasautorina olemasoleval ametikohal on tõusnud. Kuna ei ühel ega teisel juhul järel doktorantuuri tulemust millegagi ei fikseerita, ei anna see ühest, sisulist alust ametiredelil tõusmiseks.

Aga teadustrükised? Mida näitab autorsus kollektiivses teadustrükises, kus kõik hiired on hallid? Või suurem hulk niisuguseid trükiseid? Mitte midagi sellist, mis oleks üheselt määrav ametiredelil edutamiseks. Meil on terve armee doktoreid, kes on tõestanud oma võimekust juhendaja kaisus, aga iseseisvas töös seda teinud ei ole, mistõttu ühemõtteline alus edutamiseks järgmisele ametiastmele puudub.

Siin on koht teha üks mõtteeksperiment. Kõrvaldame instituudist teaduste doktorid. Ja peaaegu sajandi vältel laitmatult tegutsenud süsteem kukub kokku. Me saame teaduse ühel jalal. Ta elab, aga normaalselt käia ei saa, jooksmisest rääkimata. Just nii

on juhtunud Eesti teadusega üleminekul lääne teadussüsteemile, kus üks jalg on asendatud algelise puuproteesi — järel doktorantuuriga, mis range süsteemi aluseks olla ei saa, sest ei võimalda teadlasi võimekuse järgi üksteisest eristada. Eestis on tekkinud kaos, mida tunnistavad akadeemikute Ülo Niinemetsa (2015) ning Jaak Aaviksoo ja Renno Veinthali (2016) artiklid ning Eesti noorte teadlaste südantlõhestav abipalve 2017. aastast (Eesti... 2017). Ei ole mõtet korrata siin kümneid puudusi, mis on neis kirjatöodes üles loetud, kammitsaid, millest teadlasel on raske välja rabelda.

Segadus nõudis lahendust, mille leidmiseks moodustati 2014. a Eesti teadlaskarjääri kontseptsiooni väljatöötamise töörühm. Komisjoni ettepaneku järgi tuleks pärast vastse filosoofiadoktori viit esimest tööaastat korraldada rahvusvaheline arbitraaž (*peer-review*), mille käigus otsustataks, kas tõstmine järgmisele karjääriastmele on põhjendatud. Pakutud moodus kuulub utoopiamaaailma: ühest küljest kutsuks see esile suure ja mõttetutu bürokraatliku mäsu ning teisest küljest kahtlen, kas muu maailma teadlased ikka satuvad vaimustusse Eesti doktorite massilisest korduvast atesteerimisest, mille kasutegur on kaduvväike.

Õigem oleks, et kui filosoofiadoktor arvab oma kvalifikatsiooni tõusnud olevat, esitab ta motiveeritud taotluse, milles on kokku võetud kas tema ainuautorlike trükiste tulemused või lahti mõtestatud tema konkreetne isiklik teadusloomeline panus kollektiivsetesse teadustöödesse, mida kaasautorid ka tunnistavad. Ainult see oleks aluseks rahvusvahelise ekspertiisi korraldamisele. Selle protseduuri edukas läbimine oleks tunnistuseks teadlase võimekusest ja annaks alust teda karjääriredelil kõrgemale nihutada.

Sellega saaksime idasüsteemi lihtsustatud variandi, mis avaks võimekale teadlasele tee märke, tee, mida tuleks tal endal sihikindlalt rajada, ootamata, et seda teeks tema eest süsteem. Niisuguse ekspertiisi läbinud teadlast ei peaks enam nimetama pelgalt PhD-ks, aga kuidas, seda ütlevad Eesti targad keeleteadlased. Nii tuleksime tagasi endise kaheastmelise kraadisüsteemi juurde, aga seda tublisti lihtsustatud kujul.

Veel kord. Teadlase võimekus on vaja kindlaks teha. Üks asi on olla lihtsalt PhD, hoopis teine asi olla tunnistanud teistest võimekamaks. Selge vahe oleks üheseks aluseks liikumisel ametiredelil ning aitaks vähendada teaduskogukonna sisepingeid ja tõsta selles eetilise käitumise taset. Olen veendunud, et teadus kui protsess on läänes idaga võrreldes nõrgalt struktureeritud, millest tulenevadki paljud äsja nimetatud puudused ja hädad.

2. TEADUSTÖÖDE JA -TRÜKISTE AUTORITEST

Alustan sellest, et teadustöö ja seda kirjeldav teadustrükis ei ole üks ja seesama, nende autorid samuti mitte. Teadustöö kujutab endast protsesside kooslust, mis erinevad üksteisest oma olemuselt ja nõuavad osalejatelt niihästi erinevaid teadmisi kui ka erinevat võimekust, mis väljakujunenud teaduskollektiivis leiab väljenduse kraadi- ja ametiredelis.

Töö mingi probleemiga tegelevas teadlasrühmas ei saa olla kaootiline, see peab olema ja ongi organiseeritud. Organisatsioon on hierarhiline süsteem, milles osalistel on võimekusest tuleneva kvalifikatsiooni tõttu peale võrdsete õiguste erinevad kohustused ja nendest tingitud mõned erinevad õigused. Piltlikult väljendudes: ohvitseril on õigus reameest käsutada, vastupidi mitte. Kui teaduse reamees ei nõustu ohvitseri korraldusega, pole reamehel õigust lõputult vaielda ega tööd pidurdada, kuid tal on õigus kollektiivist lahkuda. Teadus ei ole armeeteenistus, ei ole ka ajaviitekoht.

Teadustöö võib jagada erineva sisuga etappideks alates probleemi sõnastamisest ning lõpetades tulemuste kokkuvõtte avaldamisega. Selle sisu on teadusharuti erinev ja üheselt kirjeldada on seda raske või lausa võimatu.

Teadustrükised on erinevad. Ühed kajastavad teadusala probleeme üldiselt, teised konkreetse teadustöö käiku ja tulemusi. Esimest tüüpi trükiste autorid on enamasti kogenud teadlased. Teist tüüpi trükiste autoriteks on kas teadustöö ainuautor või need kollektiivsest tööst osavõtjad, kelle panus töösse oli teadusloomeline. Kui tööst osavõtja panus ei olnud teadusloomeline, ei tohiks tema nimi teadustrükise autorite seas ilmuda.

Teadustrükise autoriks saamise reeglid on sõnastatud Euroopa teaduse eetikakoodeksis ning sellest lähtuvates Eesti hea teadustava kokkuleppes ja Tartu ülikoolis tehtud uurimistöös “Eesti teaduseetika küsitluse metoodika väljatöötamine ja piloteerimine” (Simm jt 2023; vt ka Simm jt 2024). Need reeglid on mulle — teadlasele, kes rohkem kui poole sajandi jooksul on tegutsenud tuuma- ja kosmosefüüsika alal ja veidi ka teistes teadustes, loonud originaalseid mõõteriistu, olnud paljude tööde ainuautoriks, kollektiivsete tööde ainsaks või teiseks telgautoriks ja kaasautoriks, keda on niihästi ebaõiglaselt teadustrükise autorsusest ilma jäetud, kui ka teenimatult autoriks nimetatud ning kes pole kunagi kedagi plagieerinud, keda ennast on aga plagieeritud küll ja küll — suures osas arusaamatud, kuna need mulle tuntud tegelikusele vasta.

Peamine on see, et teaduseetika eeskirjad käsitlevad teadustöös osalejaid ja publikatsioonide autoreid ühtse massina, kus kõigil on ühesugused kohustused, õigused ja vastutus, mis tegelikult nii ei ole ja olla ei saa. Kuidas toimub tegelik teadustöö? See seisneb teadusliku probleemi lahendamises. Selle algatab enamasti võimekas teadlane,⁵ kes on jõudnud arusaamisele probleemi olemusest ja moodustest, kuidas seda lahendada. Tavapäraselt on see teadlane, kes on oma võimekust juba tõestanud, jõudnud kõrgele kraadi- ja ametiastmele, kellel tenuuripõhises süsteemis on teadusprobleemide lahendamiseks enamasti väljakujunenud töökollektiiv, mille moodustavad madalamal kvalifikatsiooniastmel asuvad teadlased ja vajaduse korral abitöötajad (insenerid, programmeerijad, laborandid, sekretärid jne). Nii-suguseks kollektiiviks võib olla stabiilne struktuurüksus — laboratoorium eesotsas selle juhatajaga — või ka juht- või vanemteaduri mitteformaalne uurimisrühm, olgu alaline või ajutine.

Minu enese paarkümmend viimast aastat tegutsenud uurimisrühmas oli peale minu alaliselt üks või kaks vanemteadurit, vaneminsener ja vanemlaborant, aga koostööd tegime nii teiste la-

⁵Teadusprobleeme lahendada ei ole kõigile antud. Ainult õppimisega pole seda võimalik saavutada. Ladestada teadmisi ei ole sama mis uusi teadmisi luua. Igast reamehest, isegi ohvitserist kindralit ei saa.

boritega oma instituudist kui ka teiste instituutide teaduskollektiividega.

Teadusprobleemi lahenduse väljapakkunud teadlane viib töö ellu. Temast saab projekti juht ehk teadustöö telgautor,⁶ kes juhib kollektiivi tegevust kõikidel etappidel ning koostab tööd ja selle tulemusi kirjeldava publikatsiooni. See tegevus põhineb ühel katkematul, sõlmedeta mõtteniidil.

Euroopa teaduse eetikakoodeks

Millest räägivad teaduseetika juhendid? Euroopa teaduse eetikakoodeksis⁷ on deklareeritud, et õiguse autorsusele annab vaid oluline panus teadustöö

- kavandamisse,
- asjakohaste andmete kogumisse või
- tulemuste analüüsimisse ja/või tõlgendamisse.

Need tingimused mulle tuntud reaalsust ei kajasta. Ei ole kuulnud-näinud, et keegi teine kavandaks tööd peale telgautori enese. Aga “oluline panus asjakohaste andmete kogumisse”? Mis see teaduses on? Mida selle all mõeldakse? Otseses ja kaudses mõttes? Iga sõna siin on mõistatus.

Otseses mõttes tähendab see, et andmed on kuskil olemas ja need on vaja kokku koguda. Enamjaolt ei ole see teaduspõhine tegevus. See töö on sageli lihtne, seda võib teha ka laborant või sekretär. Ja kui kollektiivse töö raamides piirub inimese (ka teadlase) töö niisuguse lihtsa toiminguga, ei ole tal õigust trükise kaasautoriks saada.

⁶Kui töös osaleb mitu kollektiivi või kollektiivis on mitu eriülesannetega uurimisrühma, siis võib tööl olla ka mitu erineva taseme telgautorit.

⁷Vt www.akadeemia.ee/akadeemia/alusdokumendid/euroopa-teaduse-eetikakoodeks-2023.

Aga andmete kogumine kaudses mõttes? Konkreetse töö jaoks vajalikke algandmeid pole olemas, need loob ja kogub katseseade, mis on loodud just selle teadustöö sooritamiseks. Sageli on nii, et katseseadme loovad ühed inimesed, aga saadud andmed mõtestavad lahti teised, kellele katseseade loodi. Ja veel keerukam on asi siis, kui saadud andmeid ei kasutata mitte ainult algse probleemi, vaid ka mõne teise probleemi lahendamiseks, millega tegelevad kolmandad spetsialistid. Kui katseseadme juurde kuuluvad andurid, on nende signaalid vaja muuta infoks ja toimetada teadlase lauale, olenemata sellest, kus seade asub — kas oma laual, kõrvaltoas, keerleb tehiskaaslasega orbiidil või lebab Marsil. Ja jälle on asjaga seotud uued spetsialistid, tänu kellele andmed kogunevad.

Kust siin selgub, millisesse teadustöösse on tehtud panus ja kui oluline see on? Kes määrab, kus on piir olulise ja ebaolulise vahel? Sellele koodeks vastust ei anna.

Näide kosmosealalt

Tuuma- ja kosmosefüüsikaalase eksperimendi Interkosmos-6 (Nõmmik jt 1973) keskseks mõõtmisvahendiks oli tuumafotoemulsiooni plokk, mis oli ligi paarkümmend korda suurem nendest, mida teadus oli varem tundnud ja tunneb tänini. Selle valmistasid Moskva instituudi Goshimfotoprojekt keemikud ülikooli tuumafüüsika instituudi teadlaste osavõtul. Selleks tuli ületada raskusi, millega ei olnud hakkama saanud maailmakuulsa fotofirma Ilford töötajad. Ühe raskuse ületamiseks tekkis vajadus suured külmikud kuu aja jooksul ümber ehitada termokambriteks, milles pidi säilima temperatuur $+80^{\circ}\text{C}$. Pärast fotoploki eksponeerimist kosmoses tulid selle 800 emulsioonikihti ilmutada ja kinnitada, milleks Dubna ühinenud tuumauuringute instituudi fotolaboratooriumi tehnoloogiline liin tuli rekonstrueerida. Teadustehnilised töötajad, kes need raskused ületasid, ilma milleta poleks olnud võimalik teadusprobleemi lahendada, olid sellest probleemist enesest ülikauded. $20 \times 60 \text{ cm}^2$ suurused emulsioonikihid vaatas läbi kümme-kond kõrgharidusega ja -hariduseta mikroskoopisti.

Kes olid teadustööle järgnenud trükiste autorid? Eri trükistes on neid ühest kahekümneni. Aga eksperimendi teostamiseks vajalikke ülesandeid lahendas vähemalt sadakond erineva profiiliga eriteadlast, sest peale emulsiooniploki oli kompleksi koosseisus veel hulk originaalseid elektroonilisi mõõtmisseadmeid.

Selle mõistatuse lahendamiseks on koodeksi üldised reeglid kas mõttevaesed või mõttetud. Eksperimendi tulemusena ilmus paljude trükiste seas üks, milles olin ainuautoriks (Nõmmik 1981). Teadusliku probleemi kosmosefüüsika valdkonnas püstitasin ainult enesele ja lahendasin ise, mõõtes ja analüüsides nelja aasta jooksul emulsioonikihtides fikseeritud osakeste jälgi. Tööd lihtsustas mõnevõrra see, et oli kasutada juhtumite kogum, mille oli kokku pannud mikroskoopistide rühm hoopis ühe teise teadusala, tuumafüüsika probleemi lahendamiseks.

Siin ei olnud oluline, et olin emulsiooniploki loomise kuuraator (sealhulgas kauplesin aserahandusministrilt riigi erifondist välja ploki valmistamiseks vajaliku 100 kg hõbedat). See kõik oli hoopis teine ooper, mis tõi mulle autoritunnistuse. Ja kui seda tööd oleks teinud keegi teine, poleks tal minu trükise juurde mingit asja olnud, nagu polnud ka ülejäänud sadakonnal eksperimendis Interkosmos-6 osalenud spetsialistil, ehkki nende panu seta oleks mu töö võimatu olnud.

Näide rahvastikugeograafiast

Artikkel Nõmmik, Nõmmik 1970 on kokkuvõtte teadustööst, mille kontseptsioon pärines Salme Nõmmikult, meetod ja arvutused Riho Nõmmikult ning “andmeid olid kogunud” teised spetsialistid varem toimunud rahvaloenduse käigus. Nende panus töösse oli oluline, sest selleta poleks uurimust olnud. Kas koodeksi järgi tähendab see, et meie trükisel peaks formaalselt olema mitusada kaasautorit-rahvaloendajat?

Näited kosmosefüüsikast

Umbes poolsada minu ainuautoritrukist kajastavad teadustööd, mille aluseks olid Ameerika tehiskaaslaste kogutud kosmosekiirguse seireandmed, mis jooksevad internetis *online*. Niisiis põhinevad need trükised Ameerika teadlaste, tehiskaaslaste teadusaparatuuri autorite töö, milleta minu töö oleks olnud võimatu. Aga ameeriklaste nimesid te minu trükistest kaasautoritena ei leia ja isegi tänu ma neile ei avalda. Tekstis on toodud ainult tehiskaaslaste nimed, mille infot olen kasutanud.

Need näited räägivad sellest, et nn algandmete kogumise etapp võib sisaldada ja sisaldabki paljusid tegevusi, mille teostajatel pole sageli mingit seost lahendatava teadusliku probleemiga. Need trükiste autorite hulka ei arvata, nagu nõuab koodeks, sest see ei kuuluks mitte teaduse, vaid huumori valdkonda. Näited on toodud ka selleks, et lugeja saaks aru, miks ma suhtun skeptiliselt neissegi reeglitesse, millest tuleb juttu edaspidi.

Euroopa teaduse eetikakoodeksi iga sõna kaitsevad vankumatu müürina oma paarkümmend Euroopa teadusorganisatsiooni, mille nimekiri on toodud koodeksi lõpus. Kõik need organisatsioonid lähtuvad ühest ja samast teadustegevuse *süsteemist*, aga mitte *teaduse olemusest*, nagu see peaks olema; lähtuvad vormist, mitte sisust, milleni koodeksi mõte ei küüni.

Tartu ülikooli versioon

Tartu ülikoolis tehtud teadustöös “Eesti teaduseetika küsitluse meetoodika väljatöötamine ja piloteerimine” (Simm jt 2023) on öeldud: teadustöö autorsuse seisukohalt on kõige olulisemad autoriks saamise kriteeriumid reaalsed tegevused, nagu

- mustandi kirjutamine,
- reaalne andmete kogumine,
- nende analüüs,
- uurimistöö disaini väljatöötamine.

Püüan toodud tingimustest aru saada hoolimata sellest, et need on esitatud segases järjekorras. Eelkõige, mis on uurimistöö disain? Vikipeedia järgi tähendab disain “esemete, teenuste, lahenduste kasutatavuse ja vormi kujundamist või valmistamist”. On arusaamatu, kuidas disaini teadustöö suhtes rakendada, sest teadus on sisuline tegevus, aga vorm on asja või tegevuse väline tunnus. Reaalne andmete kogumine — milline võib andmete kogumine olla, sellest oli eespool juba juttu. Mustandi kirjutamine? Mis see on? Kas tööd ja selle tulemusi kirjeldava publikatsiooni koostamine? Kui nii, siis on see telgautori ainuülesanne, kes teab peensusteni nii lahendust nõudvat ülesannet, lahenduskäiku kui ka tulemusi. Ei mäleta, et keegi oleks kunagi minu kui telgautori käsikirja sisu muutnud või mina mõne telgautori mõtteid korrigeerinud.

Hea teadustava kokkulepe

Kolmas versioon publikatsiooni autoriks saamisest on toodud Eesti hea teadustava kokkuleppes.⁸ Peale tavapäraste punktide, millest eespool juba juttu oli, tuuakse siin hulk täpsustavaid tingimusi:

- tööversiooni loomine,
- selle täiendamine olulise intellektuaalse panusega,
- avaldatava lõppversiooni heakskiitmine,
- nõusolek vastutada töö kõikide aspektide eest,
- tagada, et kõik küsimused töö mistahes osa täpsuse ja terviklikkuse kohta vaadatakse läbi ning lahendatakse asjakohaselt.

Enamikuga siintoodust pole ma kunagi teadustöös kokku puutunud.

- Tööversioon — see on alati olnud ainult telgautori idee.

⁸Vt <https://ut.ee/et/sisu/hea-teadustava>.

- Selle oluline täiendamine — ei ole kuulnud, et telgautori visiooni oleks keegi kunagi täiendanud.
- Avaldatava lõppversiooni heakskiitmine. Oletame, et mõni kaasautor ei nõustu telgautori visiooniga. Aga kuna ta on andnud tööse olulise loomingu panuse, on tal õigus kaasautor olla. Kuidas seda vastuolu lahendada, koodeks ei ütle. Kas töö jääb avaldamata? Nonsenss!
- Nõusolek vastutada kõige eest? Tänapäeva teadustöös võivad osaleda spetsialistid paljudelt tegevusaladelt, kes on andnud olulise panuse, aga põhiülesande peensusi ei tunne, ei tunne ka kõiki de kaasautorite tööd. Kuidas siis kõik saavad kõige eest vastutada? Kõige eest saab vastutada ainult telgautor.
- Tagada — kes tagab ja kuidas? Tagada ja vastutada saab ainult teadustöö telgautor.

Enamik loetletud tingimusi on liigsed ja viivad teadusprotsessi bürokratiseerumiseni, mistõttu sisulisele teadustegevusele jääb üha vähem ruumi. Tundub, et need eeskirjad-reeglid on koostatud teaduskollektiivile, kes ei tea, millega tegelda. Kõrgharidus on, ühtne teaduskraad samuti, aga probleeme ei ole, neid otsitakse — ja kollektiivselt. Aga olukord ei ole kõikjal niisugune ja teadlaste võimekus ei ole ühesugune. Malelaua ei ole ainult etturid. See pärast pean vajalikuks esitada oma arvamuse.

Teadusloomevõimekusel põhinev visioon

Järgnevalt kirjeldan arusaama, mis on kujunenud rohkem kui poole sajandi jooksul.

Telgautor ja kaasautorid. Milline on nende osa kollektiivses töös? Telgautori — ja ainult tema — ülesanne on see, mida Euroopa koodeks nimetab teadustöö kavandamiseks. See hõlmab teadustöö eesmärgi seadmist, meetodivalikut, vahendite taotlemist ning eetiliste ja õiguslike nõuetega arvestamist. Telgautori võõrandamatud kohustused, üksikasjaliselt lahti kirjutatuna, peaksid olema ja tavaliselt ongi järgmised:

- Ta sõnastab ja esitab probleemi.⁹
- Ta teeb kindlaks probleemi lahendamiseks vajalikud meetodid ja vahendid.
- Ta moodustab töö teostamiseks uue või kaasab olemasoleva kollektiivi¹⁰ ja vajaduse korral ka muid teadlasi ja abitööjõudu ning töö lõppedes otsustab, kelle panus probleemi lahendamisse oli teadusloomeline ja kes võib seega saada hiljem koostatava teadustrükise autoriks.
- Ta juhatab (koordineerib ja juhendab) töö käiku.
- Ta analüüsib saadud andmete kogumit, tõlgendab töö tulemusi.
- Ta kirjutab töö käiku ja tulemust kirjeldava trükise käsikirja.
- Ta vastutab nii töö kui ka trükise sisu eest.
- Ta tutvustab töö tulemusi teadusfoorumitel või volitab seda teema mõne kaasautori.

Kaasautori ülesanded on järgmised:

- panustada loominguliselt algandmete kogumise ja moodustamise protsessi;
- kindlustada katse- (mõõtmis-) tulemuste täpsus ja ühemõttelisus selles tööloigus, mis on talle usaldatud;
- analüüsida ja tõlgendada talle usaldatud ülesannete täitmist.

Kaasautoril on õigus:

- esitada ettepanekuid probleemi lahendamiseks vajalike meetodite täiendamiseks või korrigeerimiseks;

⁹Ühes direktiivis pakutud töö “väljamõtlemine” ei kuulu mitte teaduse, vaid muinasjutu valdkonda.

¹⁰Kollektiiv ei pea olema administratiivne üksus (sektor, labor). Ehk ki olen olnud paljude tööde telgautor, pole ma kunagi mingit ametlikult vormistatud üksust juhatanud, ja üksuse juht, millesse olen kuulunud, pole enamasti minu väikese kollektiivi tegevuses osalenud ega sellesse kuidagi sekkunud.

- tutvuda töö tulemusi kajastava käsikirjaga ja teha ettepanekuid selle sisu korrigeerimiseks. Kui kaasautor ei nõustu töö tulemusi kirjeldava käsikirja sisuga, võib ta nõuda enda kõrvaldamist trükise autorite hulgast, kuid trükise ilmunumist ta takistada ei saa.

Kaasautor vastutab ainult oma toimingute korrektsuse eest, töö eest tervikuna ta vastutust kanda ei saa. See on otseses vastuolus kontseptsiooniga, mille järgi kõik autorid on täielikult vastutavad publikatsiooni sisu eest, kui lepingus ei ole ette nähtud teisiti. See nõudmine on elukauge. Veel enam, on vaieldamatu tõsiasi, et kui millegi eest vastutavad kõik, siis tegelikult ei vastuta selle eest keegi.

Suurimad eetilised patud kollektiivse töö puhul on autorsuse kinkimine või sellest ebaõiglane ilmajätmine. Kõike seda saab teha ainult telgautor. Rääkida kaasautori vastutusest trükise kui terviku eest on mõttetu.

Minu jaoks on ka sõna “leping” arusaamatu. Rohkem kui poole sajandi jooksul pole ma kordagi kokku puutunud kirjalikult fikseeritud ühise tööpõllu jaotusega ka siis, kui töös osalesid teadlased eri instituutidest või riikidest. Mõnel juhul on kokkulepitu kinnitatud pitsi konjakiga, mis on kõikidest paberitest tugevama ega vaja vahendajaid.

Olen sõnastanud eraldi telg- ja kaasautorite kohustused ja õigused, mis ei saa olla ühesugused, nii nagu pole seda sõjaväljal kindralite, ohvitseride ja reameeste professionaalsed kohustused, õigused ega vastutus.

Levinud arusaamad põhinevad lihtsustatud ettekujutusel, et kõik teadusprotsessis osalejad on samaväärsed, ühesuguse teadusvõimekusega ja kogemustega teadlased. Ei tea, kas see on katse ehitada teadust üles demokraatia põhimõtete järgi, milles kõigil inimestel on võrdsed õigused, sealhulgas õigus pidada end võrdvõimeliseks Nobeli laureaadiga. Teaduses nii ei ole. Teadlase töö on loominguline. See eeldab uusi mõtteid. Enamasti põhineb see kõrgharidusel, mis aga seda ei garanteeri. Omandatud teadmiste kordamine veel teadlaseks ei tee. *Cum laude*’ga see alati ei kaasa. Teadmisi täis topitud ajus ruumi uutele mõtetele mõnikord ei

jagu, jagub ainult tsiteerimiseks, õpitu või loetu kordamiseks. Pärimal juhul teeb see inimese teadjaks, mitte aga teadlaseks.

Järeldus ehk moraal

Euroopa teaduse eetikakoodeksi ja eeskirjade see osa, mis käsitleb teadustrükiste autorsust, ei vasta teadustöö olemusele. Teadustöös osalevate inimeste kohustused ja õigused ei saa olla ühesugused. Need sõltuvad inimese teadusvõimekuse tasemest, mis loob teadustööks vajaliku hierarhilise struktuuri. Teaduses ei ole kohta anarhiale.

3. TRÜKISED KUI TEADUSEETIKA PEEGEL

See alalõik on ajendatud eespool mainitud suurepärasest uurimistööst “Eesti teaduseetika küsitluse metoodika väljatöötamine ja piloteerimine” (Simm jt 2023), milles küsitluse meetodil on uuritud teaduseetika rikkumiste sagedust Eestis ja leitud, et see on sarnane mujal maailmas toimuvaga. Teema on huvitav ja tahaksin seda vaadata hoopis teise nurga alt, kasutades selleks iseene trükiseid, mille saamisluhu on mulle kui autorile teada. See nõuab võrdsel määral kriitikat ja enesekriitikat. Seda tehes lähtun ma lihtsast teadustrükise autorsuse kriteeriumist, mis ei ole süsteemipõhine, vaid tugineb teadustöö olemusele (vt eelmist alalõiku).

Uuringu aluseks on autori teadustrükised, mis on kirjas Moskva ülikooli infosüsteemis Istina.¹¹ Sellest suurest andmebaasist on autorsuse analüüsiks kõlblikud ainult

- artiklid teadusajakirjades — neid on 109;
- artiklid temaatilistes, sealhulgas konverentsidel tehtud ettekannete kogumikes — 85;
- konverentsidel tehtud ettekannete annotatsioonid, kui tekste ei avaldatud — 68.

¹¹Vt <https://istina.msu.ru> > workers >.

Kokku 262 trükist. Need hõlmavad ajavahemikku 1965–2018 ja kajastavad kolme tööperioodi.

Esimene periood kattus sisuliselt ajaga, mil töötasin Tõraveres (1964–1968). Selle perioodi trükised pärinesid kolmest allikast: observatooriumis tehtu — kaks trükist; andmed, mille olin saanud aspirantuuri ajal Armeeniasse Aragatsi mäele püstitatud mõõtekompleksi abil — seitse trükist; üks trükis rahvastikugeograafia alalt. Kokku niisiis 10 trükist, s.o kaks trükist aastas.

Teine periood kestis 18 aastat ja selle aja trükised põhinevad peamiselt eksperimentidel laboratooriumi koosseisus, mille juhiks oli Naum Grigorov.¹² Minu trükiste arv sel perioodil (1969–1988) oli 38 (sagedus samuti 2,0 aastas), neist neli ainuautorlikku, põhiteemavälist trükist.

Nende kahe perioodi trükiste sagedus on tüüpiline sellise kollektiivi liikmetele, mis tegeleb originaalsete eksperimentidega, mille ettevalmistamine võib võtta aastaid.

Kolmanda perioodi 31 aastaks sain aga teadustööks vajaliku täieliku iseseisvuse ja minu trükiste keskmine sagedus tõusis 8,0-ni aastas (tõus neli korda!). Kuidas siisugune ime sai juhtuda? Tegemist on paljude asjaolude kokkusattumisega.

- Täielik vabadus probleemide valikul, sõltumatus instituudi struktuuriüksustest. Otsesed suhted instituudi direktori Mihhail Panasukiga.¹³

¹²Naum Grigorov (1915–2005), NSVLi ja Venemaa tuuma- ja kosmosefüüsik, füüsika-matemaatikadoktor (1956), Stalini preemia laureaht, Venemaa teeneline teadlane, ionisatsiooni kalorimeetri leiutaja, Moskva ülikooli tuumafüüsika instituudi laborijuhataja.

¹³Mihhail Panasuk (1945–2020), Vene kosmosefüüsik, füüsika-matemaatikadoktor (1988). Oli 1992. aastast surmani Moskva ülikooli tuumafüüsika instituudi direktor, Moskva ülikooli füüsikateaduskonna kosmosefüüsika professor ja õppetooli juhataja. Instituudis juhatas iganädalast kosmosefüüsika eriseminari. Oli mitme Venemaa kosmoseala teadusnõukogu liige, Rahvusvahelise Standardiseerimisorganisatsiooni kosmosekeskkonna töörühma juhataja ja alates 2014. aastast kosmoseuurijate katusorganisatsiooni COSPAR (Committee on Space Research) asepresident.

- Alaline mitteformaalne väike töörühm, mille ülesanded ei nõudnud igapäevast juhtimist.
- Teemaatika muutus: üleminek nähtuste eksperimentaalsest uurimisest kõikide olemasolevate andmete analüüsile ja nähtuste arvutuspõhilisele mudeldamisele.
- Algul alaline luba töötada puhkepäevadel suletud instituudis, hiljem võimalus töötada kodus, kus laual oli kaks arvutit, millest üks töötas ööpäevad läbi (isiklik väike arvutuskeskus).
- Laialdane koostöö teiste instituutide teadusrühmadega mingeid lepinguid sõlmimata.
- Täielik ülevaade nõudmistest kosmoseteadusele, mille andis töö Rahvusvahelise Standardiseerimisorganisatsiooni kosmosekeskkonna töörühma eksperdina.
- See, et mu elurežiimis viimasel 35 aastal pole puhkepäevi olnud.
- Kui olin palgatööl, kasutasin aastapuhkusest ühe neljandiku (kaks nädalat).

Eelmises alalõigus vaagisin küsimust, kes teadustöös osalejatest saavad ja võivad olla ka teadustrükiste autoriks, ning jõudsin järeldusele, et need on inimesed, kelle panus töö tulemusse oli teadusloomeline. Tuletan meelde, et kui teadustöö on kollektiivne, siis teadlast, kes on töö algataja ja juhataja, nimetame telgautoriks ja teisi töös osalevaid teadlasi kaasautoriteks. Kui töös osaleb mitu uurimisrühma, võib tööl olla ka mitu telgautorit. Seetõttu on kasutatud andmed nende iseloomu järgi otstarbekas jaotada viide rühma.

1. Nõmmik ainuautorina¹⁴ — 104 trükist (40%). Need juhtumid, mis käsitlevad alusteaduste probleeme, on teaduseetika seisukohalt väheinformatiivsed. Ei mäleta, et oleksin kedagi millestki ilma jätnud, pigem vastupidi.

2. Nõmmik kollektiivse teadustöö ainsa telgautorina — 51 (20%).

¹⁴On levinud arvamus, et reaalteadustes ainuautoreid enam ei ole. Kõik sõltub teadlase võimekusest näha ja lahendada probleeme iseseisvalt. Mitte otsida, vaid näha, mida teised ei näe, sealhulgas näha teiste vigu.

3. Juhtumid, kus nominaalseks telgautoriks oli labori juhataja, kuid töö oli võrdväärne teine telgautor, või kus minu alusteaduslikud põhimõtted aitas rakendusteaduslike tööde moel ellu viia minu lähim kaastöötaja, värvates selleks abiväge ka väljastpoolt tööruhma. Neid juhuseid ühendab see, et töö jäme ots oli oma kollektiivis, ja kuigi selle autorsuse võis määrata keegi teine, oli küsimusele “kes on kes?” kerge vastata. Niisuguseid trükiseid oli 51 (20%).

4. Töö telgautor oli teisest instituudist — 44 juhtumit (17%). Nii-sugustel juhtudel polnud arusaamine trükise autorsusest alati täielik.

5. Trükised, kus minu kui autori nimi tuli mulle üllatusena, kus olin trükise auautoriks — 12 (4%).

Arve kokku lüües selgub, et 60% juhtudel vastutasin trükise autorsuse ja korrektsuse eest ainult mina, 23% juhtudel olid mu teadmised autorite kohta täielikud, aga vastutust tervenisti polnud, 20% juhtudel olid mu teadmised autorite kohta poolikud ja 4% juhtudel on minu nime kasutatud kui teema sümbolit või siis läks kellelgi vaja seda kirjatöö autoriteedi tõstmiseks.

Valitud sammud möödanikust

Ütlen kohe, et järgnev ei ole isikliku teadustöö kirjeldus. Aga autorsuse analüüs on võimatu eraldatuna tingimustest, milles töö toimus. Alustan ajast (aastad 1960–1968), mil tegelesin oma kandidaaditööga (praeguse PhD analoog) tuumafüüsika alal ning osalesin eksperimendis, mis leidis aset Aragatsi mäel Armee-nias, ja seejärel seedisin saadud andmeid Tartus, tehes seda põhitöö (NSVLi satelliidiprojekti Kosmos 215) kõrvalt.

Kõikide teadlaste nimed, kes Aragatsi mäel olid või töötasid minu kõrval Tõraveres, on kirjas ka trükiste autorite seas. Konstruktori nime, kelle arvutuste põhjal ehitati Aragatsi mäel hiiglaslik ionisatsiooni kalorimeeter, te autorite seast ei leia, sest tema loome ei sisaldanud tuumafüüsikat.

Võib-olla ainult üks okas. Nägin üht ülemuse publikatsiooni, milles oli minu kui aspirandi arvutuste tulemus — graafik. Või on

nii, et kui juhendaja kasutab oma juhendatava aspirandi tööd seda mainimata, siis eetika selles midagi halba ei näe? Igal juhul minu enese aspirantide nimed olid mu publikatsioonide kaasautorite hulgas alati olemas, kui selleks vähegi põhjust oli.

Tõeline teaduseetika ja autorsuse karussell algas siis, kui minu tegevus seostus otseselt kosmosega, mis ei olnud mäenõlval, vaid taevas (alates aastast 1969). Liigume viidete kaupa trükistele.

Nõmmik jt 1973

See publikatsioon tutvustas teaduskogukonnale eksperimenti, mis oli tehtud tehiskaaslasel Interkosmos-6. Olin selle töö teadusliku juhi kõrval eksperimenti teiseks telgautoriks. Loo ajakirjale palus mul kirjutada Interkosmose¹⁵ töötaja Leonid Vedešin.¹⁶

Näitasin käsikirja eksperimenti teaduslikule juhile Naum Grigorovile, kes autorsusest keeldus (solvus, sest olin kirjutanud artikli tema teadmata ja loata?), aga käskis loo autorite hulka lisada eksperimenti elektrooniliste instrumentide juhi Ilja Rapoporti¹⁷ (normaalne nõudmine) ja ühe paljudest eksperimentis osalenud teadustöötajatest, nimelt Aleksandr Titenkovi. Miks just tema? Aleksandr oli raketivägede¹⁸ kindralpolkovniku poeg, kes ei

¹⁵Interkosmos oli NSVLi Teaduste Akadeemia presiidiumi juures tegutsev organisatsioon, mis kureeris nn demokraatiamaade (s.t idabloki) kosmosealast ühistegevust.

¹⁶Leonid Vedešin (sünd 1940), tehnikateaduste doktor, Maa distantssondeerimise spetsialist. *Toim.*

¹⁷Ilja Rapoport (1916–?) lõpetas Moskva ülikooli füüsikateaduskonna 1947 ja töötas samast aastast sealses tuumafüüsika instituudis (1991–2014 vanemteadlasena). *Toim.*

¹⁸1960. aastate alguses katsetati NSV Liidus kontinentidevahelist raketti Proton. Katseetapis asendasid tuumapomme ülikooli tuumafüüsika instituudi väljatöötatud 15-tonnised kosmiliste kiirte omaduste uurimiseks loodud aparaadikompleksid. Eksperimentide teaduslikuks juhiks oli Naum Grigorov ja nende käigus sai kindralpolkovniku pojast teaduste kandidaat.

paistnud silma mitte teadmiste, vaid tegudega, mis lihtsa inimese oleksid mõnel juhul trellide taha viinud. . .

Sellest korruptsiooniketist veel niipalju, et 1980. aastal tahtis instituudi direktor Sergei Vernov¹⁹ määrata Titenkovi labori juhatajaks, millele mul õnnestus käsi ette panna. Kompensatsiooniks lasti mehel sooritada mõttetut kosmoseeksperiment, mille tulemusi keegi kunagi ei näinud.

Samasugune, teadusliku aluseta, oli ka Interkosmose ametniku Vedešini kaasautorsus, kellela trükist poleks võib-olla sündinud. Jälle üks möödapääsmatu korruptsiooniilming. Seega oleks vaadeldava trükise autoreid pidanud olema üks või kaks, aga mitte neli. Paraku polnud see minu otsustada.

Brikker jt 1974

Artikkel kirjeldas sellesama eksperimendi Interkosmos-6 esimesi tulemusi. Selle kirjutas ja nimetas 20 autorit Naum Grigorov ise. Ja oli loomulik, et ükski loo kaasautor (sealhulgas mina) trükist enne selle ilmumist ei näinud.

Autorite nimistu sisaldab mõndagi vaieldavat. Kümme konnast mikroskopistist, kes tegid üheväärset tööd, osutusid trükise autoriks kolm, ja sugugi mitte need, kelle töö oli kõige tulemusrikkam. Peale selle, et need kolm olid kauaaegsed kollektiivi liikmed, oli selleks veel üks põhjus. Üks neist oli kuulsa Dubna²⁰ akadeemiku Georgi Fljorovi²¹ abikaasa, keda autorite hulgast välja jätta oli võimatu — ja seetõttu ka tema kaht kolleegi, kes samuti

¹⁹Sergei Vernov (1910–1982), nõukogude füüsik, füüsika-matemaatikadoktor (1939), Lenini preemia laureaat (1960), akadeemik (1968), sotsialistliku töö kangelane (1980), Moskva ülikooli tuumafüüsika instituudi direktor (1960. aastast surmani).

²⁰Linn Venemaal Moskva oblastis, asutati 1956. aastal seoses tuumauuringute instituudi rajamisega; instituut tegutseb tänini. *Toim.*

²¹Georgi Fljorov (1913–1990), tuumafüüsik, uraani spontaanse lõhustumise avastaja (1940. a koos Konstantin Petržakiga). Saatis 1942. a kirja Stalinile, kutsudes üles viivitamatult välja töötama tuumapommi. 1968 valiti akadeemikuks. *Toim.*

olid pensioniealised. Eakatele daamidele, kes ametikoha järgi olid insenerid, oli autorsus üksnes austusavalduseks.

Nende kahe trükise põhjal võime teha ühe olulise järelduse: ajakirja iseloom dikteerib teadustrükise autorite võimaliku arvu ja sellega ka autorite koosseisu. Ajakirjas *Vestnik* (nagu ka *Nature's*) on trükise autoriks tavaliselt teadustöö telgautor (seekordne juhtum oli erandlik), ajakirjas *Izvestija* (nagu ka näiteks *Astrophysical Journal's*) võisid ja pidid trükise autoriteks olema kõik konkreetse teadustöö loomingulised osalised.

Peale esimest kirjutas ülemus veel viis eksperimendi tulemusi kirjeldavat artiklit, milles nõukogude autoritele lisandusid "demokraatimaade" teadlased, kes olid neile saadetud fotoemulsioonikihte läbi vaadanud. Nende trükiste ilmumise ajaks oli minu olukord laboris muutunud. Minu eriarvamused mitmes küsimuses šefile ei meeldinud, ja kuna eksperiment oli tehtud ja tegevjuhti enam vaja ei olnud, tegi ta mind enda jaoks viieks aastaks olematuks. Leidsin endale probleemi kosmosefüüsika alalt, mille iseseisvalt ka lahendasin, kasutades eksperimendi emulsiooniploki laekunud infot. Kuna see töö oli tehtud tuumafüüsika rangete seaduspärasuste järgi, ei õnnestunud ülemusel selle artikli (Nõmmik 1981) avaldamist takistada.²² Aga järgmise käsikirja avaldamisele, kus teemat edasi arendasin, pani šeff veto, sest ta ei saanud lubada oma alluva töö avaldamist enne selle ülekontrollimist, milleks tal aga aega ei olnud. See ei olnud ebaõiglane autorsusest ilmajätmine, see oli hoopis suurem patt: teise teadlase töö keelustamine.

Mis sai edasi? Labori ette oli tuumafüüsika asemel kerkinud kosmosefüüsikaalane ülesanne ning šefil ei jäänud muud üle, kui kutsuda mind kahe uue eksperimendi tegevjuhiks, sest teisi selleks võimelisi inimesi ta laborist ei leidnud.

²²Nõukogude ajal võtsid ajakirjade toimetused käsikirju vastu ainult teadusasetuste saatkirja alusel, milleks ülemuse nõusolek oli möödapääsmatu.

Bobrovskaja jt 1984

Selles trükises on esitatud orbitaaljaama Saljut 6 pardal tehtud NSVLi-Rumeenia ühiseksperimenti Astro-1 tulemused. Trükise autorite seast väärivad tähelepanu kolm.

1. Jevgeni Gortšakov, kelle tegelik osalus eksperimendis oli olematu. Jevgeni oli instituudi ühe teise labori juhataja, kelle minu ülemus oli konsultandina kutsunud eksperimendis osalema. Mingit konkreetset tööd see füüsika-matemaatikadoktor ei teinud, tööühma harvadel koosolekutel kas vaikis või rääkis banaalsusi. Eksperimenti tulemusena leidsime orbitaaljaama orbiidilt suured osakeste vood, mille päritolu oli arusaamatu.²³ Kirjutasin artikli, mille autorite hulgas Gortšakovi nime ei olnud. Šeff käskis selle siiski lisada ja anda käsikiri Gortšakovile, et see lisaks artiklile midagi niisugust, mis selgitaks osakeste päritolu. Mees hoidis käsikirja mitu kuud enda käes ja tagastas selle siis puutumatult. Kuigi Gortšakov “midagi loomingulist” töösse ei lisanud, tuli tema nimi ikkagi artikli autorite hulka võtta, sest ta “tegeles mustandiga”. Teist, paralleelset eksperimenti kirjeldanud trükise autorite hulka ma teda enam ei võtnud, millega sain endale institutis autoriteetse vaenlase.

2. See on minu ainus trükis, kus kaasautorite seas on konsultant. Selleks oli meditsiinilise bioloogia instituudi laborijuhataja Albert Marennoi. Albert uuris raskeid osakesi tehiskaaslaste orbiitidel, kasutades selleks tahkeid dielektrilisi detektoreid. Nende kasutamise metoodikat oli ta minuga jaganud.

3. Valentina Bobrovskaja. Ta oli kõrgema haridusega bioloog-mikroskopiist, kes edukamalt kui teised oli omandanud uue mõõtmismetoodika. Niisugune oli sel ajal valitsenud moraal — määrgistada edukamaid töötajaid autoritena.

Eksperimente Astro oli kaks. Mõlemad teostas orbiidil kosmonaut Dumitru Prunariu, kelle nime kooskõlastatult rumeenlas-

²³Osakeste päritolu saladuse lahendasin hiljem, kui olin välja töötanud vajaliku meetodi, mille aastate möödudes vormistasin rahvusvahelise standardina ISO 17520: 2016.

tega te trükiste autorite seast ei leia, sest ta tegutses eeskirja järgi ja järelikult ei olnud tema töö teadusloomeline.

Et heita valgust eksperimentide ootamatutele tulemustele, oli vaja uuringuid jätkata. Kuidas? Tekkis kaks varianti, minu ja ülemuse oma. Jutustasin oma variandist Rumeenia partneritele. Selle peale kirjutas šeff “organitele” ja instituudi direktsioonile märgukirja, et Nõmmik on suhtlemises välismaalastega rikkunud keh tivaid riiklikke eeskirju. Järjekordne konflikt, mis oleks võinud lõppeda väga halvasti, lahenes minu õnneks üleminekuga uude laborisse, mille moodustas värselt doktoritöö kaitsnud Mihhail Panasjuk. Mulle ennistati kosmose vallas tegutsemiseks vajalik juurdepääs riiklikele saladustele, mis järsult avardas minu tegutsemisvõimalusi. Aga tingimuseks oli, et ma ei jätka oma senist temaatikat, millega tegeles endine ülemus, unustan 50-aastaselt seni tehtu ja asun otsima kündmiseks uut alemaad.

Siin toon veel ära varasema tegevuse viimase akordi, mis minu trükiste nimekirja sattuda ei saanud. Endine šeff oli otsustanud minu pooleli jäänud tööd jätkata NASA teadlaste abiga. Kui neil asi esimese publikatsioonini jõudis, jutustas minu ehmunud aspirant Aleksei Beljajev, kes oli selle “koalitsiooni” tõlgiks, mulle järgmise loo. Koosolekul, kus oli arutatud esimest artiklit (Grigorov jt 1993), olevat NASA teadlased küsinud, miks ei ole autorite seas Nõmmikut? Endise šefi (igatpidi teenelise) vastus oli olnud paljuütlevalt lihtne: “Valige, kas mina või Nõmmik”, millega ta faktiliselt tunnistas minu tähtsat osa konkreetse töö, aga keeldus seda kui fakti fikseerimast. Trükises kajastust leidnud efekt tunnistati hiljem avastuseks. Niisiis ei jäetud mind ilma mitte ainult trükise autorsusest, mis on tühine asi, vaid millestki palju olulisemast, mis teaduseetika koodeksisse oma suuruse tõttu ei mahu.

1980. aastate lõpus algas mul uus teadustööperiood tingimustes, kus eetikaprobleemid näitasid ennast uutest külgedest. Jätkus varem poolsalaja toimunud koostöö Albert Marennoiga. 12 aasta jooksul ilmus meil 17 ühistrükist. Kuna ma polnud Marennoi teadusinstituudis mitte ainult külaliseks, vaid istunud seal päevi ka mikroskoobi taga, võin kinnitada, et trükiste autorsuse probleemidega meil mingeid arusaamatusi ei tekkinud ja isegi meie ülemu-

sed ei sattunud kordagi meie artiklite autorite hulka. Selle eest osalesid mõnes ühistöös NASA teadlased, kellega Albertil olid tihedad teadusalased sidemed, aga milline oli nende loominguline panus konkreetsetesse töödesse, seda ma ei tea, sest see oli tööde teise telgautori, Marennoi probleemiks.

Uues laboris kujunes mul aja jooksul neljaliikmeline stabiilne töörihm, mille tegevuses osales aeg-ajalt ka mõni aspirant. Rühma esimeseks trükiseks oli Nõmmik jt 1992, mis ilmus “külalisenä” USA mereväe teaduslaboratooriumi kogumikus. Trükis oli esimene seeriast, mis kirjeldas galaktiliste kosmiliste kiirte dünaamika seaduspärasusi ja mudelit. Mudeli loomingulisteks autoriteks olid Alfred Suslov (1935–2001) ja siinkirjutaja. Pooltel juhtudel on trükiste autorite hulgas ka vaneminsener Taissija Per-vaja ja labori, hiljem instituudi direktor Mihhail Panasjuk. Vaneminsener Taissija tegi ära suure töö mudeli koostamiseks vajalike algandmete kogumisel ja läbitöötamisel. Mihhail seevastu konkreetsetes töös kunagi ei osalenud. Seega oleks tegelikult nende trükiste autoreid pidanud olema kaks või mõnikord kolm, aga mitte kunagi neli.

Suslovi varajase lahkumise järel hakkas teadustöö rühmas toimuma kahes suunas, alus- ja rakendusteaduses. Alusteadust vedasin ise ja tegin seda kahte moodi. Ainuautorina mõtestasin lah-ti NASA geostatsionaarsetelt tehiskaaslastelt internetti laekunud andmeid suure energiaga kosmosekiirguse kohta. See lubas mul koostada päikesepursete suure energiaga osakeste voogude arvutusmudeli. Koostöös Venemaa teadlastega tegin sedasama nende eksperimentide tulemustega, mis toimusid Maa magnetvälja all maalähedastel orbiitidel. See andis mulle võimaluse täpsustada magnetvälja läbivuse mudelit. Niisiis ei olnud ma enam eksperimentaator, minust sai mõõtmistulemuste tõlgendaja. Selle tegevuse raames tekkis mul 2001. aastal koostöö Peterburi Polütehnilise Instituudi teadlase Juri F. Gagariniga. Tema eksperimentide käigus eksponeerisid astronautid orbitaaljaama välispinnal tahkeid dielektrilisi detektoreid, mis fikseerisid suure energiaga raskeid osakesi ja nende energiaspektreid.

Ilmus seeria 15 trükisest (vt nt Baranov jt 2001). Koostöö toimus nii, et Juri saatis mulle mõõtmistulemused, mina tegin va-

jalikud arvutused, joonistasin puuduvad graafikud ja kirjutasin trükiste teise poole koos järeldustega. Autorid pani paika ja käsi-kirja saatis toimetusse Juri. Seega oli töödel kaks telgautorit, Juri ja mina. Meie trükiste autorite seas oli Valentin Dergatšov, Juri Gagarini ülemus, kelle tööd ajalooliste päikesepursete alal on üldtuntud ja kes mõnikord aktiivselt osales meie vestlustes. Seega on tema autorsus põhjendatud. Minu ülemuse Panasjuki nimi ilmus autorite hulka minu teadmata Juri tahtel, kuigi ma ei mäleta, et ma oleks neist katsetest ülemusega kunagi rääkinud.

Minu koostöö Peterburiga lõppes artikliga Dergatšov jt 2017, mida ma enne ilumist ei näinud. Kuna trükise autorite seast puudus teadustööde teine telgautor Gagarin, kes oli meie seast lahkunud, võis trükise kirjutada üks kahest Peterburi autorist. Trükise kaasautoriks oli jälle Panasjuk. Õiglane oleks, kui Panasjuki nime asemel olnuks Gagarini kui katseseeria telgautori nimi — kui mitte tavapäraselt, siis mustas raamis. Aga seda moodust pole ma teadustrükiste puhul märganud. Küsimus teaduseetikale: miks seda vajaduse korral ei kasutata?

Sadovnitši jt 2007

Trükiseid, mis kirjeldavad Moskva ülikooli tehiskaaslasid, millel olid originaalsed teadusinstrumendid maalähedase kosmosekeskkonna uurimiseks, on minu nimistus kolm. Nende autoreid on palju, igaühel neljakümne ümber. Ei hakka selles kõiges tuhnima, piirdun kolme autoriga. Need on ülikooli rektor, matemaatikust akadeemik Viktor Sadovnitši, kes oli autorite kolonni ees sammuvaks lippuriks; tuumafüüsika instituudi direktor Mihhail Panasjuk, kes oli eksperimentide ja trükiste telgautor; ning kolonni keskel Riho Nõmmik, kellel pole trükiste sisuga mingit seost ja kelle autorsus kõigis kolmes trükises on talle tehtud kummarused. Võimalik, et autorite nimistus oli teisigi auliikmeid.

Palju autoreid, kes ei tea asjast midagi — niisugune “ühishaud” ei ole Moskva ülikooli leiutis. Mõnel CERNi trükisel on sadakond autorit, kelle nimed tuuakse ära trükise lõpus, mitte alguses. Teha kindlaks, milline oli või ei olnud ühe või teise autori panus töö käiku ja tulemusse, ei ole kerge. Ja vaevalt, et kõik

autorid arutasid ja analüüsisid kõiki töö etappe, selleks et trüki-
se eest personaalset vastutust kanda, nagu seda nõuavad mõned
elukauged teaduseetika eeskirjad.

Podzolko jt 2018

Trükis ilmus pärast minu lahkumist Moskvast ja käsitleb minu
loodud Pääkese suure energiaga osakeste mudeli kasutamist mehi-
tatud kosmoselendude riski määramiseks. Kuigi ma selles töös ei
osalenud ja sellest midagi ei teadnud, ilutseb autorite seas ka minu
nimi. Miks? Ju see oli teistele autoritele, vähem tuntud teadlastele
vajalik.

Need näited — peale viimase — kuulusid alusteaduse valdkonda.
Nüüd veidi trükistest rakendusteaduste alalt.

Alusteaduslikel uuringutel põhinevate, kosmose radiatsiooni-
väljade dünaamikat kirjeldavate arvutusmodelite rakendamisega,
mille järele oli suur nõudmine, tegelesin koos vanemteadur Niko-
lai Kuznetsoviaga. Uurisime mikroskeemide (kiipide) töövõimet
kosmose tingimustes. Nende uuringute eredaimaks näiteks sai
trükis Baškirov jt 1999. Probleem on selles, et kui kiipi läbivad
kosmose suure energiaga rasked osakesed, mida tavatingimus-
tes ei ole, toimub kiibis üksik tõrge. Selle nähtuse tuvastasid
ameeriklased pikaajalises katsetuses geostatsionaarse satelliidi-
ga TGRS. Meie, toetudes oma kosmose radiatsioonimudelitele
ja kiibi omadustele, jõudsimme vaevata täpselt samade tulemuste-
ni. See tõestas modelite tõhusust tehniliste probleemide lahenda-
misel kosmoses.

Samasuguseid rakenduslikke probleeme lahendasime tava-
liselt koostöös teiste Venemaa instituutide ja kosmose teadus-
tehniliste organisatsioonide teadlasrühmadega. Suure energiaga
kosmiliste osakeste mõju määramiseks liitus meiega universaal-
se hadronite transpordikoodi SHIELD autor, tuumauuringute ins-
tituudi füüsikadoktor Nikolai Sobolevski (sünd 1944). Ilmunud
viies ühistrükises on autorite seas ka tema aspirant, kes seda prob-
leemi uurima asus. Ja kui teaduste kandidaat Kuznetsov võttis

autorina trükisesse kaasa meie instituudi direktori Mihhail Panasjuki, siis teaduste doktor Sobolevski enda direktorit ei tülitanud.

Erilisem oli koostöö korporatsiooniga Krasnojarsk-26 (praeguses Železnogorski linnas), kus suure kaljumäe all tehakse valmis niihästi see, mida on vaja tuumapommi jaoks, kui ka kõik vajalik selle sõidutamiseks. Ühistes trükistes ilutsevad kahe korporatsiooni juhi, Vladimir Verhoturovi ja Oleg Grafodatski nimed. Nad olid tehnikateadlastest organisatsioonid, kellel karjääri tegemiseks oli vaja ka teadust, aga ei mäleta, et oleksin nendega isiklikult kohtunud, teaduslikust koostööst rääkimata.

Tõsisem oli koostöö Lavotškini-nimelise teaduslik-tehnilise korporatsiooni töötaja Natalja Hamidullinaga, kes pürgis doktorikraadi poole. Firmale oli tehtud ülesandeks tuua Maale Marsi kaaslase Phobose pinnanäidiseid (eksperiment Fobos-Grunt). Ilmus viis trükist, milles autoriks oli ka Natalja aspirant. Trükiseid kaunistasid korporatsiooni direktori Konstantin Pitšhadze ja minu direktori Mihhail Panasjuki nimed. Teaduslik-tehnilise mahajäämuse ja alarahastamise tõttu jäi eksperiment tegemata ja kuulus firma, kuukulgurite Lunohod looja, laostus.

Autorsuse kinkimine. Nähtuse vormid ja põhjused

Venemaal on kombeks joonistada kaasautoriks teadusorganisatsiooni juht, kes töös ei osale, parimal juhul hoiab sellel vaid silma peal. Seda nähtust võib nimetada ka pugemiseks. Minu trükiste kaasautorite seast leiate 50 korda instituudi direktori ja sisuliselt minu ainsa ülemuse Mihhail Panasjuki nime, kuigi ta konkreetsetes töödes ei osalenud, sest meie teaduslikud huvid olid erinevad — temal Maa radiatsioonivööndid, minul radiatsioon planeetidevahelises keskkonnas. Mina kui telgautor ei ole teda kunagi oma trükise kaasautoriks pannud, pole ühtki trükist kahe autori, Nõmmiku ja Panasjukiga. Ühte ritta Panasjukiga olen sattunud peamiselt oma trükiste teiste telgautorite tahtel, kelle eetilised tõekspidamised on minu omadest erinenud. Panasjuk ise on mind oma trükise autorite hulka lisanud seitsmel korral. Kõigil neil juhtudel oli ta midagi minu varem ilmunud trükistest oma trükises kajastanud.

Kui koroonat 2020. aastal mu direktori minema viis, ilmus üli-pikk nekroloog, milles kadunule omistati ka minu saavutusi, mil-les direktoril polnud mingit osa, aga trükiste “kaasautor” ta ome-ti oli. See on üks põhjusi, miks ma arvan, et kollektiivseid tea-dustöid kirjeldavate trükiste autorite nimestikus kõikide autorite võrdsustamine on sügav eetiline viga. Niisugustes trükistes peab telgautori nimi olema teistest eristatav — kas järjekorras esimene, allakriipsutatud või muul moel märgistatud.

Pugemine oli iseloomulik nendele teadlastele, kes olid teadust alles kompamas, eelkõige teaduste kandidaatidele. Need, kes olid teadusse sõtkunud oma iseseisva raja — doktorid —, seda üldiselt ei teinud.²⁴

Võltsautorsuse abil teenisid dividende ka Venemaa teaduslik-tehniliste korporatsioonide juhid, kes tahtsid saada ja mõnikord saidki oma alluvate abiga teadusest teenimatuid karjääriboonu-seid.

Tuleb tunnistada, et Panasjuki toetuseta poleks minu edulu-gu teaduses teoks saanud. Kuidas seda märkida, ei tea. Igatahes kunstlik kaasautorsus selleks ei sobi.

Levinud väärnähtuseks Venemaal oli ja on kollektiivne (soli-daarne) autorsus: teadustrükise autorite hulka lisatakse kõik olu-lised kollektiivi liikmed sõltumata sellest, kas ja kuidas nad konk-reetses töös osalesid. Mõningatel juhtudel aitas see vähendada võimalikku pinget kollektiivis: me kõik oleme võrdsed, jagame üksteisega kõike!²⁵

Peale ülemuse võidi trükise autoriks põhjendamatult panna ka mõni autoriteetne kolleeg, et tema nimi suurendaks tehtud töö tähtsust, ärataks üldsuse tähelepanu, kergendaks töö avaldamist.

²⁴Oleks huvitav uurida, millest sõltub teaduseetika normidest kinni-pidamine. Kas see on individuaalne omadus (näiteks võimekus või selle puudumine), koht kraadi- või ametiredelil või miski muu?

²⁵Eetika paradoks. Nende kahe väärmooduse puhul tulevad mängu kaks vastandlikku moraalikategooriat: hea ja halb. Lisad kolleegi või al-luva teenimatult kaasautoriks, oled hea. Jätad selle tegemata, oled halb. Olla halb on eetiliselt õige, olla hea on eetiliselt väär! Kuidas küll nende kaljude vahel manööverdada?

Esines juhtumeid, kus trükise autorsus oli tasu eeskujuliku töö eest, millel polnud teadusloomelist iseloomu, kuid vajas mingit tunnustust. On selge, et seda oleks tulnud teha muul moel, näiteks tänuavaldusega trükise lõpus. Siin olen ka ise patustanud, aga niisugune oli mood.

Mõne trükise puhul esines korruptsiooninähtusi, kus teenimatu autorsus oli meeleheaks mõnele mõjuisikule (võimu- või sugulussuhted).

Uurimuses Simm jt 2023 on autorsuse kinkimise põhjuseks nimetatud teadlaste vajadust hankida akadeemilise karjääri jaoks vajalikke plusspunkte, mida ilmselt kõigile ei jagu ja jaguda ei saagi, sest mett napib ja igal õiel tungleb mitu mesilast. Ida süsteemis ei ole trükiste olemasolul nii suurt tähtsust kui läänes. Trükiste olemasolu oli vajalik, kui teadlane tahtis teha karjääri. Selleks oli vaja tõusta kraadiredelil — kaitsta väitekirj. Aga kui teadlane oli oma olukorraga rahul, olid trükised kõigest soovitatavad. Peamine, ta pidi olema teaduskollektiivile ja selle juhile vajalik.

Teiseks teaduseetika probleemiks on ebaõiglane autorsusest ilmajätmine. Siin minu trükised midagi ei räägi. Trükiseid, kus mind ennast on ebaõiglaselt kõrvale jäetud, minu tööde nimistus olla ei saa. Aga kas olen kedagi teist oma trükiste autorite hulgast põhjendamatult välja jätnud, ei mäleta. Ei mäleta, et selleks oleks põhjust olnud.

On aga olnud juhuseid, mis on seotud teadlase lahkumisega kollektiivist enne trükise ilmumist. Kahest niisugusest oli juba juttu seoses minu enese vangerdusega ja Juri Gagarini surmaga. Aga räägiti veel kolmandast juhtumist, kus Moskvast lahkunud eestlasest teadlane avaldas läänes Moskvast tehtud kollektiivse töö tulemused, kaasautoreid mainimata. Seda teadsid siiski ainult endised kolleegid, kes meest ja teisigi eestlasi “hea” sõnaga meelde tuletasid. Lahkub teadlane kollektiivist, kaovad ka eetilised kohustused?

Huvitav on küsimus, kas autoriks võivad olla inimesed, kes lubavad kasutada oma varem kogutud andmeid või olemasolevat varustust-mõõteriistu? Mingi vastuse sellele küsimusele an-

nab tõsiasi, et suure osa oma teadustöödest olen teinud NASA tehiskaaslastelt IMP-8, GOES ja ACE saadud (internetis avaldatud) andmete põhjal. Olen viidanud neile aparaatidele ja ei millelegi muule. Ma ei arva, et oleksin pidanud nende eksperimentide tegijad oma trükiste kaasautoriteks võtma või neile isiklikult tänu avaldama.

On veel kaks probleemi, mis kaudselt puudutavad teadustrükiste autoreid. Need on trükiste viilutamine, s.t sisuliselt ühe probleemi jaotamine mitmesse kirjatöösse, et niiviisi oma artiklite arvu suurendada, ja plagiaat. Viilutamist pole ma märganud ei enese ega teiste autorite trükiste puhul. Isegi kui vaatasin veel kord üle oma kolm ainuautorlikku trükist, mille ajakiri *Advances in Space Research* avaldas ühes ja samas numbris (2007, Vol. 40, No. 2), ei näe ma võimalust nende liitmiseks.

Traditsioonilist plagiaati, mis väljenduks võõra teksti või uurimistulemuse kopeerimises sellele viitamata, pole ma samuti kuskil märganud. Selle asemel peab märkima kaht erijuhtumit. Üht minu teadustöö tulemust korraldati 27 aastat hiljem (Chang jt 2008) varem toimunud nimetamata, sest trükis (Nõmmik 1981) oli ilmunud "liiga vara". Ja teine asi: NASA teadlased võtsid minu galaktiliste kosmiliste kiirte mudeli midagi muutmata oma suurema trükise koosseisu, varustades selle umbmäärase viitega. Oli loomulik, et lugejad hakkasid mudelit kasutama, viidates NASA tööle.

4. PROBLEEMIDEST, MIDA TEADUSEETIKA EI NÄE

Lakooniline Euroopa teaduse eetikakoodeks ja põhjalik Eesti hea teadustava kokkulepe — olen neid tudeerinud ikka ja jälle, aga mitmetele valusatele küsimustele, mis mind kui teadlast on piinanud, pole ma vastust saanud või on vastused jäänud ebamääraseks. Üheks põhjuseks on see, et neis dokumentides on rõhk pandud teadusele kui tegevusele ja selle tulemustele, mitte aga teadlaste käitumisele, nende omavahelistele suhetele, mis on moraal või eetika põhiolemuseks ja millel on midagi ühist koolikiusamise või perevägivallaga — selles mõttes, et ohvrid juhtunud sageli ei räägi, sest rääkimisele on antud häbiväärse kaebamise

staatust (mis sa virised), või ise ennast kaitsta ei suuda. Kõrvaltvaatajad on pahategude suhtes tihti ükskõiksed — pole minu asi, mina tahan rahulikult teadust teha. Teiseks tundub, et pole selge, kuidas head teadustava kaitsvad mehhanismid liikuma panna. Kuidas lahendada probleeme, mis on selles loos üles tõstetud?

“Juhtum” — seda sõna kasutavad eetikateadlased oma väidete elavdamiseks. Aga kuna mul on juhtumeid silmade ees terve draama või tragöödia, mõnikord ka komöödia jagu, siis on õigem kasutada sõnu-termineid, mis on pärit teatrilavalt. Elu on tõeline, mitte väljamõeldud etendus.

Proloog: “Mis see on, mis see oli?”

See oli Eesti Teaduste Akadeemia füüsika ja astronoomia instituudi vanemteaduri Alevtina Malõševa hüüatus (et mitte öelda karje) õpetatud nõukogu koosolekul 1968. aasta kevadel. Vastata Alevtina küsimusele ei ole kerge, aga proovin. Koosolekul toimus mitme noore teadlase kinnitamine nooremteadlase ametikohale. Mingit konkurentsi ei olnud, sest töökohad olid kõigil olemas. Need, kes olid lõpetanud Tartu ülikooli ja kellel polnud midagi lauale panna, valiti kohale ühehäälselt. Minule, kes ma olin lõpetanud Moskva ülikooli ja sealsamas aspirantuuri ning kellel oli valminud kandidaadi väitekirj, oli ilmunud või toimetuses ootel viis teadustrükist, visati urni 3–4 musta palli. Miks? Milleks selline demonstratsioon? Tegelikku konkurssi ju ei olnud.

Instituudis, Tõraveres, suhtlesin ainult oma sektori töötajatega, kellega läbisaamine oli hea. Parte liige ma siis ei olnud, mingit mõjukat positsiooni mul instituudis ei olnud, seega ma kellegi konnasilmale astuda ei saanud. Aga meenub, et kümme aastat varem, kui õppisin Moskva ülikoolis neljandal kursusel, olin saanud Tartust kirja teadlaselt, kes kutsus mind pärast lõpetamist enda juurde tööle. Olin keeldunud, ses pakutud töö iseloom mulle ei sobinud. Õiglane mees võis solvuda, seda enam, et aastate möödudes olin läinud instituuti töötama hoopis teise teadlase juurde.

See võis olla üks vastuhääl. Aga ülejäänud? Ei tea. Võimalik, et see oli eelmänguks muutustele, mis hakkasid Tõraveres toi-

muma ja millest on jutt järgnevas. Aga nii või teisiti, juhtunu oli üheks tugevaks signaaliks, et mul on parem Eestist lahkuda, mida ka tegin, pöördudes tagasi Moskvasse, kus oli valida ülikooli tuumafüüsika ja Teaduste Akadeemia kosmiliste uuringute instituudi vahel. Valisin esimese, kus mulle anti Tõravere nooremteaduri asemel Moskva ülikooli vanemteaduri pagunid ja usaldati ühe suure rahvusvahelise kosmoseeksperimenti kaasjuhtimine. Ütlen veel, et Tartus saadud mustad pallid jäid mu elu ainsateks.

Niisugusest nähtusest, mida kaitseb salajase hääletuse loor, ei räägi koodeksid ja hea teadustava sõnagi.

Kas midagi seesugust võib korduda ka praegu? Võib, sest hääletamine on salajane. Arvatakse, et salastatus tagab otsuste objektiivsuse. Aga sageli on vastupidi!

I vaatus: “Tõravere kosmosest”

1. pilt: “Olime esimesed maailmas”

Tõravere observatooriumis oli aparaadiehituse sektor, mida juhtis Valdur Tiit. Aastatel, mil ma seal töötasin (1964–1968), tegelas sektor astrofüüsikaalse projektiga Zjablik (Metsvint). Projekt, mis kujutas endast atmosfäärivälise mini-astronoomiaobservatooriumi loomist, võeti Nõukogude tehiskaaslaste programmi Valdur Tiidu algatusel.

Sektoris töötati välja ja tehti valmis ultraviolettkiirguse (UV) registreerimiseks vajalikud kvantloendajad, mille kalibreerimiseks ehitati maailma esimene vaakum-topeltmonokromaator. Valmisid ka originaalsed UV-kiirguse minilambid teleskoopide töö kontrollimiseks tulevasel tehiskaaslasel. Projekt, mille sihiks oli tähtede UV-kiirguse mõõtmine, päädis 18. aprillil 1968 tehiskaaslaste Kosmos 215 stardiga Kapustin Jari kosmodroomilt.

Mitme asjaolu, sealhulgas Maa atmosfäärist väljunud ootamatu ja võimsa UV-kiirguse tõttu, mille päritolu on siiani selgitamisel, tähtede UV-kiirgust registreerida ei õnnestunud. Sellest hoolimata osutus Kosmos 215 maailma esimeseks töötavaks atmosfääriväliseks miniobservatooriumiks, sest ameeriklaste va-

rem startinud samasugune tehiskaaslane aku rikke tõttu tööle ei hakanud.

Füüsikuid esimese eksperimendi ebaedu ei heiduta. Võetakse arvesse viperuste põhjused ja töötatakse välja uus projekt. Selle- ga hakkas tegelema ka Valdur Tiit. Aga ootamatult ilmus Teadus- te Akadeemia presiidiumi käskkiri korraldusega aparaadiehituse sektor Tõraveres sulgeda. Põhjust, mis viis uue, moodsa uurimis- suuna kaotamiseni, käskkirjas ei selgitatud.

Teadlastel on tavaks looduses ja ühiskonnas toimuva põhjusi selgitada. Teaduste Akadeemia presiidium ja need, kes selle otsu- se taga seisis, seda head tava (eetikat) ei järginud. Selle asemel le- vitati kuulujuttu, et tegevus, mis on seotud tehiskaaslastega, viiks observatooriumi tegevuse salastamiseni, mis omakorda takistaks teiste teadlaste edasist tööd.

I vaatus, 2. pilt: “Tulemusteta, aga kuulsusrikas eksperiment”

Kuulujutt saatuslikust kosmosealasest salastamisest ununes ruttu, ja kuna looduslambene Tõravere tühja kohta ei sallinud, tekkis seal Valdur Tiidu sektori asemele observatooriumi asedirektori Charles Villmanni kosmiliste uuringute sektor. Selle teaduslikuks ülesandeks oli uurida orbitaaljaamade pardalt sellist atmosfääri- nähtust nagu helkivad ööpilved. Selleks kasutati Uno Veismanni projekteeritud ja Leningradis valmistatud spektromeetreid. Mõõt- mised kestsid 20 aastat, aga nende tulemustest ei ilmunud ühtegi teadustrükist.

Salastamine? Ei. Kosmoses ei toimu midagi, mis jääks pike- maks ajaks ühe riigi teada. Teaduses kuuluvad hindamisele töö tulemused, mitte tegevus. Ka teaduse abivahendeid kiidetakse ainult siis, kui nende abil saadakse teadustulemusi. Tõraveres se- da ei juhtunud.

I vaatus, 3. pilt: “Teadlasteta teadus”

Teadus on tegevuse siht. Tehnika ehk tehnoloogia on tegevuse vahend, mida kirjeldab spetsiaalne tehnikateadus. Eestis on need

mõisted põhjalikult segi aetud. Kui mõni tehnikateadlane tahab oma vidinat kosmoses kasutada, kuulutatakse ta kohe kosmose-teadlaseks, mida ta ei ole. Ta võib selleks saada ainult siis, kui seade toob reaalse, kosmose omadusi puudutava teadusliku tule-muse. Kirjutan siin teadusest, mitte tehnikast.

Kõike, mis on maapinnast 100 km kõrgemal, uurivad kolm teadust: kosmoloogia, astrofüüsika ja kosmosefüüsika (vt Nõm-mik 2026). Eestis on tublisid kõrgkoolis õppinud kosmolooge ja astrofüüsikuid, aga kosmosefüüsikat pole keegi isegi nuusutanud, kõrgkoolis õppimisest rääkimata.

Peaksime teadma, et nn kosmoseajastul on kosmoseuuri-mise (*space research*) sisu muutunud. Kosmoseuurijate katus-organisatsiooni COSPAR konverentside, teaduslike assambleede päevakorrast te astronoomiat ja libateadust nimetusega “kosmose koloniseerimine” ei leia. Astronoomidel on oma konverentsid ja oma teadusajakirjad.

Pool sajandit pärast kosmoseajastu algust, kui ilmusid NASA instruksioonid, kuidas kokku panna minitehiskaaslasi, otsustati seda teha ka Tõraveres, mis oli saanud Tartu ülikooli osaks. Teh-nikaalast tegevust, tehiskaaslase ehitamist ülikoolis, võis põhjen-dada ainult sellega, et uus vidin on vajalik mingi teadusülesande lahendamiseks. Tõraverre enese teadlastele vajalikud instrumen-did olid ülisuured ja minikaaslasele sobimatud. Teadusülesanne leiti päikesetuule purje hüpoteesi kujul, mis kuulub kosmosefüü-sika rakendusteaduse valdkonda. Aga ilmselt ei teatud, et päikese-tuult Maa magnetvälja sees, tehiskaaslaste orbiidil, ei ole ja seda hüpoteesi seal kontrollida on võimatu.

Tehiskaaslane ESTCube-1 pandi sellegipoollest kokku ja saa-deti orbiidile, aga eksperimendini ei jõutud, sest vajalik instru-ment ei hakanud tööle. Kuna samal ajal jõudis poolesajandise hi-linemisega Eestisse teadmine, et orbiidil purjetamiseks vajalikku tuult ei ole, vahetati samal instrumendil nimetust: nüüd hakati se-da katsetama kui plasmapidurit. Paistab, et ka selles vallas oli te-gijatele jälle palju tundmatut, sest *ühe* tehiskaaslase abil üheselt mõistetavat tulemust selline eksperiment tuua ei saa (vt Nõmmik 2024).

Teaduse tegemiseks mingil erialal on vaja selle eriala teadlasi. Tartu ülikoolis on tublid zooloogid. Tänu nendele ülikool ekspeditsioone Sahara kõrbesse pingviine uurima ei saada, sest zooloogid teavad, et pingviine seal ei ole. Aga kuna kosmosefüüsikuid ülikoolis ei ole, osutus võimalikuks saata tehiskaaslane — päikesetuulepurjekas — katsetamisele sinna, kus päikesetuult ei ole. Ei tea, kas teaduses, milles erialateadlasi pole, eetikale kohta üldse leidub?

ESTCube'id on väikeriigi suursaavutus, mis andis võimsa tõuke selle ala tehnika ja tehnoloogia arengule, ning just niisugusena peavadki need meie teadvusse jääma.

Ivaatus, 4. pilt: “Mis segab, see pardalt, olgu torm või mitte!”

Olen Eestis tagasi ja tulen ise lavale. Pool sajandit pagendust Moskva ülikoolis (vt Epiloog) tiksusid läbi ruttu, ja kui selgus, et nägemise ravimatu raugemine ei võimalda mul enam täpse teadusega tegelda, tuli otsustada, mis saab edasi. Otsustasin naasta sünnimaale, ja kõik jätkus sealt, kus see pool sajandit tagasi oli pooleli jäänud — Tõraverest.

Lähenes 2018. aasta 18. aprill, mil möödus pool sajandit maailma esimese atmosfäärivälise miniobservatooriumi Kosmos 215 stardist, mis oli eestlaste esimeseks saadetiseks kosmosesse. Aga ma ei saanud rahu. Olin kuulnud Vikerraadio saadet, mis oli toimunud kümme aastat varem, sündmuse 40 aastapäeva puhul, ja imestanud, et projektist osa võtnud teadlaste nimede hulgas, mis raadios ette loeti, olid pooled mulle tundmatud. Nii poleks see tohtinud olla, sest olin viie aasta jooksul osalenud selle projekti teadusaparatuuri valmistamises, nõupidamistel, olnud Kapustin Jari kosmodroomil aparatuuri lõppkatsetusel ja stardijärgsel perioodil toonud vaatluspunktist esimese info orbiidil tehtud mõõtmiste tulemuste kohta.²⁶

Ärge arvake, et ma oma nime mainimata jätmise pärast tookord solvusin. Tõraveres tehtu ei ületa minu elutööst protsendi

²⁶Sellest on kirjutanud nii Valdur Tiit (vt Tiit 2020: 262–285) kui ka siinse loo autor (Nõmmik 2019: 51–58).

murdosa, kuigi mõni huvitav töö projekti Kosmos 215 raames sai ka siis tehtud (nt Nõmmik jt 1968; Nõmmik 1969). Et 10 aastat varem tehtud viga ei korduks, pöördusin kirjaga Vikerraadio teadustoimetaja poole soovitusel enne lähenevat tähtpäeva konsulteerida sündmuse peategelase Valdur Tiiduga. Aga juubelipäeval Vikerraadio teadusuudis vaikus. Ei rääkinud sellest ka nädalalõpu saade “Labor”, erisaatest rääkimata. Küsite, kus on siin teaduseetika, tegemist on ju meediaga. 2008. aasta info autoriks oli Tõravere enese teadlane, kes kirjutas samal teemal ka ajalehes. See ei saanud olla eksitus, sest sama mees oli töötanud Tõraveres ka 1960. aastatel. Juhtunu juuri tuleb otsida sügavamalt, mida järgmises vaatuses teengi.

Samal ajal minuga tuli lavale ka Valdur Tiit ise. Ta pöördus Tõravere juhtkonna poole ettepanekuga tähistada Kosmos 215 poole sajandi juubelitähtpäeva väikese teaduskonverentsiga. Talle vastati keeldumisega.

Eestlaste esimest tungimist kosmosesse ja katset luua kosmoses esimene astronoomia miniobservatoorium poleks tulnud tähistada mitte väikese teaduskonverentsiga, vaid üldrahaliku tähtpäevana. Seda oleks väärinud niihästi rahvustunne, ürituse eestvedajad Valdur Tiit ja Arved-Ervin Sapar kui ka teised sektori töötajad: keemik Mare Tasuja, kes koos füüsik Marju Saarega tegi mass-spektromeetril UV-kiirguse registreerimiseks vajalike gaaside valiku ja kontrolli ning täitis nendega kvantloendajad; Aime Tootsi, kelle hoole all olnud UV-kontroll-lambid monteeriti teleskoopidesse; klaasipuhuja Rein Konno, kes valmistas UV-kiirgust läbivate akendega kvantloendajate korpused; insenerkonstruktor Arvo Rõõm, kes koos kolleegidega ehitas maailma esimese vaakum-topeltmonokromaatori. Just nendest oleks pidanud meedia rääkima ka varem, kui kõik osalised veel rivis olid.

I vaatus, 5. pilt: “Tilk, mis täitis karika”

See tilk kukkus 19. detsembril 2025 Vikerraadio saates “Huvi-taja”, kus mikrofoni ees oli Tartu ülikooli kaasprofessor Mihkel Pajusalu. Kuni jutt käis kosmosetehnoloogiast, oli kõik enam-vähem. Aga kui arutelu kaldus Eesti tegevusele kosmoses, puu-

dus sellest järele Valdur Tiidu maailma esimene atmosfääriväline miniobservatoorium Kosmos 215 ning kõik algas helkivaid ööpilvi uurinud spektromeetritest. Ja tulevikku käsitledes oli teemaks muidugi Marsi koloniseerimine. Kosmose radiatsiooni vastu, mis võiks seda plaani ehk häirida, pakuti välja lihtne abinõu: “On vaja kuhjata pinnast elukoha ümber.” Seda originaalset meetodit soovitan ma esialgu katsetada Maa peal: matta mõni maja 100 meetri paksuse mullakihi alla ja seal siis elada. Saate lõpuks kõlas lubadus, et mõne sajandi pärast on Marsil ka normaalne atmosfäär ja biosfäär.

I vaatus, 6. pilt: “Kosmose “Paabel” ja vassimise öitseng”

Naasnud Eestisse, poleks ma uneski osanud arvata, millised katsumused mind ees ootavad. Iga kord, kui kuulen, et meedias tuleb jutt kosmosest, otsin kiirabi koormuse vähendamiseks üles palderjani. Ja eetrist kostavad lõputud muinasjutud kosmose koloniseerimisest, mida mulle teadaolev teadus ei käsitle. Niipalju kui tean, suhtuvad NASA teadlased Elon Muski fantaasiasse irooniaga, aga *kuna see neid toidab*, siis hoiduvad nad oma trükistes järeldustest, mis võiksid neilt leiva laualt viia. Loomulik!

Olen korduvalt kirjutanud, et kosmose radiatsioon ei luba kosmost koloniseerida (Nõmmik 2020a, 2020c, 2022). Vastatakse: pole häda, mõtleme midagi välja, sõidame ikkagi Kuule ja Marsile elama. Kas muudate ära ka termodünaamika? Elu universumis on võimalik ainult niisugusel õnnelikul planeedil, nagu seda on Maa, mis asub oma päikesest optimaalsel kaugusel ja mille südamas asub võimas, miljardeid aastaid töötav teine võimas soojusallikas — termotuumareaktor. Ilma võimsa sisemise soojusallikata muutuks Maa ürgkülmaks tahkeks kehaks, mille pinna suudaks Päike soojendada plus temperatuurini ainult ekvaatoril ja ainult keskpäeval — kui sedagi. Ainult niisugusel planeedil nagu Maa sai sündida elav loodus ja tekitada põikpäise inimese, kes hävitab enda elu võimaldava keskkonna ressursse, lootes Kuul ja Marsil varjupaika leida.

Seoses ameeriklaste alanud programmiga Artemis oleks mõistlik öelda paar lihtsat sõna Kuu “koloniseerimisest”. Mingi

vastuse, kuidas Kuul olla, annab Antarktika, mida koloniseerida ja kus tsivilisatsioonist eraldatuna elada on võimatu. Kuul peavad elamud olema vaakumkindlad elu moodulid, mis soojuse säilitamiseks peavad Kuu pinnast isoleeritud olema. Elamust saab läbi lüüsi väljuda ainult ajaks, mille võimaldab skafandrisse varutud ressurss.

Elamusse tuleb Maalt peale toidu toimetada ka vesi ja hapnik (nagu orbitaaljaama). Ning kui Antarktikasse tuli elamute soojendamiseks ja tehnika töötamiseks vedada diiselmootorit, siis seda Kuul kasutada on võimatu, aga soojusenergiat on seal vaja palju rohkem kui Antarktikas. Paistab, et selleks on Kuule vaja ehitada korraliku võimsusega aatomielektrejaam, mis ei vajaks jahutusvett. Selle kütusevaru nõuaks aga ikkagi aeg-ajalt täiendamist.

Ajani, mil Kuule võivad tekkida ekspeditsioonibaasid nagu Antarktikas, läheb aastakümneid. Aga edasi? Kas olete mõelnud, kuidas ja millega kaevandada Kuul maaki, ehitada rikastamistehaseid? Kust saada selleks energiat, tehnikat? Kui palju kulub selleks Maa enese niigi piiratuid ressursse?

I vaatus, epiloog

Nii kahju kui see ka pole, on kaks nüüdisaegset teadust, kosmose- ja selle alustala tuumafüüsika Eestist mööda läinud mingit sisulist jälge jätmata. Kordan, teadus, mitte selle abivahendid — tehnika ja tehnoloogia. Aga teadustulemusteta tehnoloogia ei kuulu mitte reaalteaduste, vaid tehnika valdkonda. Niisugune olukord on soodsaks pinnaseks kosmosega seotud tegevuse väärhindamiseks, kosmost käsitlevate muinasjuttude levitamiseks. Muinasjuttude, mis eiravad teadust ja täidavad tehnikamagnaatide (Elon Musk jt) taskuid.

II vaatus: “Eestlasest teadlane, kes pärast 1991. aastat jäi tööle itta, pole teadlane?”

1. pilt: “Autoriteetne arvamus”

30. juunil 1998 ilmus minust *Postimehes* varalahkunud Madis Hindi lugu, kaks lehekülge igati positiivset juttu (Hint 1998). Normaalne oli ka see, et toimetuses oli palunud akadeemik Endel Lippmaal juttu kommenteerida.

Akadeemik kirjutas, et Venemaalt on kõik asjalikud teadlased lahkunud. Kuidas olid lood tegelikult? Osakonnast, kus ma Moskvas töötasin, ei olnud tosinast teadusdoktorist lahkunud mitte üksi. Teaduste kandidaatidest lahkus kaks, kusjuures üks neist, leidmata läänes õnne, tuli tasahilju tagasi ühte teise Moskva instituuti.

Millel võis akadeemiku arvamus põhineda? Aastal 1991, mil Eesti vabaks sai, töötas Moskva ülikoolis kaks eestlasest biofüüsikadoktorit, füüsikateaduskonnas Enno Ruuge, bioloogiateaduskonnas Valdur Saks. Aastaid varem olid mõlemad esitanud oma kollektiivi NSV Liidu riikliku preemia saamiseks. Preemia sai Saks, kes oli oma kollektiivi võtnud trumpässa, partei keskkomitee bioloogist osakonnajuhataja. Saks, keda perekonna iseärasused tõmbasid läände, lahkus Moskvast Tallinna, Endel Lippmaa juurde. Ja saanud akadeemikuks, suundus edasi Prantsusmaale Grenoble'isse. Ruuge, kellest oli saanud Venemaa kardioloogiakeskuse teaduslabori juhataja ja kes peaaegu elu lõpuni oli teaduskonnas igasuguste komisjonide esimeheks, jäi Moskvasse ning oli järelikult Lippmaa arvates teaduslikult väärtusetu.

Nagu õpetab Ene Tiit, üks näide on tumm, ei räägi midagi. Otsin lisa kosmosest. Teine paar teadlasi: astrofüüsikust teaduste doktor ja Venemaa astronoomia nõukogu²⁷ teaduslik sekretär Ene Ergma ning kosmosefüüsikust teaduste doktor, Moskva ülikooli juhtiv teadur ja ISO juhtiv ekspert Riho Nõmmik.

Ene, keda Moskvast isiklik elu ei sidunud ja keda Tartus ootas ülikool ja korter (Moskvast kulus kodust Zvenigorodist tööle jõud-

²⁷Tegu oli Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia peamise koordineeriva organiga astronoomiauringute alal; 1990 reorganiseeriti Venemaa Teaduste Akadeemia astronoomia instituudiks. *Toim.*

miseks mitu tundi), tuli Eestisse ja temast sai akadeemik. Mind pidas Moskvas kinni 25 kõige viljakamat teadustööaastat, aga Eestis mitte tuhkagi.

Aga kui udu silmades mu teadusele piirid pani ja ma 25 aastat hiljem Tallinna tulin ning nagu alati oma kunagise klassivenna, akadeemik Anto Raukasega kohtusin, ütles ta talle omase otsekohesusega, et esitaksin sind akadeemikuks, aga su vanus seda ei luba.

Kas oli nii, et tulid Eestisse, said akadeemikuks, jäid Venemaale — oled tühi koht?

II vaatus, 2. pilt: “Eestlasest teadlased läänes ja idas”

Eestlastest teadlased piiri taga — niisugusteks osutusid pärast 1991. aastat ka Venemaal töötanud eestlased. Miks polnud 2004. aastaks ühtegi neist valitud akadeemia välisliikmeks? Kas nad olid rumalamad kui läänes? Kahtlen selles. Eestlastest teadlaste read idas olid nõukogude ajal järjekindlalt täienenud Eesti noortega, kes läksid sinna õppima, sest tee läände oli suletud. Neist tugevamad leidsid perspektiivse töö seal, kus olid õppinud. Nii on see alati olnud terves maailmas.

Üks näide. Juhtus nii, et 1960. aastal lõpetasid Moskva ülikooli füüsikateaduskonna kuus eesti noort. Neist kaks naasid Eestisse. Ühest neist, Hiie Hinrikusest²⁸ — energilisest inimesest, kes hõõrus Tallinna-Moskva raudteerööpad läikima —, sai teaduste doktor. Teine, Helja Ehin,²⁹ jäi elu lõpuni kraadita. Ülejäänud neli täiendasid eestlastest teadlaste ridu Moskvas kahe tea-

²⁸Need olid Hiie Hinrikus (snd 1934), praegune Tallinna Tehnikaülikooli emeriitprofessor, kes kaitses Moskvas tehnikateaduste kandidaadi (1966) ja doktori väitekirja (1989), ning eespool mainitud Enno Ruuge (snd 1935), kes kaitses doktoriväitekirja 1980 ja töötas seejärel Moskva Riiklikus Ülikoolis biofüüsikuna. *Toim.*

²⁹Helja Ehin (snd 1936) tegeles võistluspurjetamisega ja töötas Tallinna Pedagoogilise Instituudi võõrkeelte kateedris õppejõuna; tegutses ka tõlkijana. *Toim.*

duste doktori³⁰ ja kahe teaduste kandidaadiga.³¹ Aastatel 1999–2005 tegutses ühing Eesti Teadlased Moskvast, milles oli kümme-kond teaduste doktorit, rääkimata teaduste kandidaatidest. Moskva oli Tallinna ja Tartu järel eestlaste poolest maailma kolmas teaduslinn. Peale maailmakuulsalt, Eestiski hästi tuntud geoloogi Ivar Murdmaa võiks meenutada riikliku preemia laureaati, gaasidünaamika ja raketisüsteemide spetsialisti Arne Pärnuud ning Moskva ülikooli füüsikaproffessorit Enno Ruuget, kellest ülalpool oli juba juttu. Võiks teada sedagi, et Leningradi onkoloogiainstituudi direktoriks ja haigla peaarstiks oli kunagine Pärnu poiss ning Venemaa suurima kiirendi ehitamist Serpuhhovis juhtis eestlane. Miks neist kedagi ei valitud akadeemia välisliikmeks?

Pöörame pilgu läände. Siin niisugust teadlaskonda kodumaalt täiendavat protsessi nagu idas ei olnud.

Lisan siia mõne isikliku kogemuse. Kui ma 1999. aastal USA Riikliku Ookeani- ja Atmosfäärivalitsuse kutsel külastasin Tartu-suurst Boulteri teaduslinnakest, kus linna kõrval olevate kaljude tipus asuvad tehiskaaslastelt informatsiooni vastuvõtavad antennid, tahtsin kohtuda seal töötava, teatmiku järgi eesti päritolu mehega. Selgus, et ta ei saa eesti keelest aru. Umbes samal ajal, kui olin mõnepäevases komandeeringus ühes salastatud Siberi linnas, leidis mind ise üles üks Siberis sündinud näitsikust nooremteadur, kelle eesti keel oli täiesti talutav. Minu 60-aastane kogemus näitab, et kõik teadlased, keda Venemaal kohtasin ja kes pidasid end eestlaseks, rääkisid ka eesti keelt.

Ma ei taha öelda, et kõik läänes töötavad eestlastest teadlased on oma loomult Eesti-kaugemad kui idapoolsed. Võtkem või Rein Taagepera, keda nii poliitika- kui ka teadustaevast ta-

³⁰Need olid Riho Nõmmik ja eespool mainitud Enno Ruuge (sünd 1935), kes kaitses doktoriväitekirja 1980 ning töötas seejärel Moskvast Riiklikus Ülikoolis biofüüsikuna. *Toim.*

³¹Kai Murdmaa (1935) sai füüsika-matemaatikakandidaadiks 1971. a ja töötas kuus aastakümnet NSV Liidu (hiljem Venemaa) Teaduste Akadeemia Füüsikalise Keemia Instituudi sorptsiooniprotsesside laboris. Ljudmila Pantelejeva (sünd 1937), neiu põlvnenimega Hendrikson, oli Tallinna linnapea (1945–1961) Aleksander Hendriksoni tütar. *Toim.*

sakaalustab Ene Ergma. Aga miks valis akadeemia välisliikmeteks eestlasi läänest, eirates eesti teadlasi idas, kelle potentsiaal ei pruukinud sugugi kehvem olla? Põhjust ei tule otsida mitte teadusest, vaid eelkõige poliitikast, tahtmisest kõigele, mis on idas, kaela riputada negatiivne silt. Ka see on üks teaduseetika rikkumise väljendus. Kõik see oli ajaloos, mis loodetavasti ei kordu. Aga mälestus toimunust peab säilima.

Epiloog

Epilooge on kaks: lühike ja pikk. Lühike on pärit musta huumori varasalvest: Eesti teadlaste hulgas on gurmaane, kelle meelisroaks on teine teadlane, seda maitsvam, mida edukam see teine on.

Kui pikemalt rääkida, siis — mida teha, kui midagi on valesti või puudu? Elus on tulnud kokku puutuda ebaõiglusega nii enese kui ka teiste suhtes. Kui asi puudutas iseennast, olen enamasti vaikinud. Kui asi puudutas kollektiivi ja selle liikmeid, siis ma ei vilistanud, vaid tegutsesin, kui selleks leidis hoobasid.

Kuna olin ülikoolis saanud tuntuks sellega, et olin teinud hulljulge teo, pannud käe ette instituudi direktorile, kõikvõimsale akadeemikule, kui ta tahtis teha ühe ebamoraalse kaadriülenduse, siis ei olnud imeks panna, et mind kutsuti ülikooli rahvakontrolli komiteesse looma ja juhatama sisekontrolli sektorit (kontrollima kontrollijaid).

Loodan, et lugeja saab aru: siinkirjutaja ei ole lutist keelduv viriseja väikelaps, vaid tegutseja, kes on liikunud edasi, kasutades selleks kõiki olemasolevaid võimalusi. Aga Eestis ei tea, mida teha. Enamik ülalkirjeldatust kuulub Tartu ülikooli kompetentsi, kes on olukorraga rahul või isegi kiitleb sellega.

Mida teha, kuidas olla? Kuidas ja millega koputada teaduseetika nõukogude ustele? Näib, et hea teadustava kokkuleppest puuduvad peale teadlaste eneste kaitsemeetodite ka juhtnöörid võimalikele vilepuhujatele, mis kutsuksid esile tekkinud probleemide käsitlemise.

5. KÄITUMISKULTUURIST KUI TEADUSEETIKA JUURTEST

Teaduseetika. Küsin uuesti: mis see on ja kust see tuleb? Küsin, sest see sõna ilmus minu, 60-aastase tööstaažiga teadlase vaatevälja alles hiljaaegu, kui olin tööülikonna kappi riputanud. Otsin selle sisu ja leian vastuse hea teadustava kokkuleppest, millele Eesti teadlased 1. novembril 2017 Tallinnas üksmeelselt alla kirjutasid. Selgub, et teadusi pole mitte üks, vaid kaks — hea ja paha —, ning et hea teaduse olulisimad väärtused on vabadus, vastutus, ausus ja objektiivsus, austus ja hoolivus, õiglus, avatus ning koostöö.

Mõtlen ja imestan, miks on siin sõna “teadus”. Need kõik on ju nii või teisiti tavaelu reeglid, mille on mu alateadvusse sisse kirjutanud ema, minu Tähtvere kasvukaaslaste vanemad, akadeemikud ja ülikooli professorid ning Treffneri kooli õpetajad. Tähendab, teaduseetika on käitumiskultuuri väljund, mis on omane nendele, kes tegelevad teadusega. Käitumiskultuur ise on midagi sellist, mille juurutasid lapseas sinu alateadvusse kodu, kool ja nende vahele jääv tänav niisugusena, nagu need kellelegi olid antud.

Juurtest

Alustame juurtest, millest on üles kasvanud inimene, teaduseetika kandja. Seda inimest iseloomustab muutuv ühiskonna käitumiskultuur. Seetõttu ei ole teadlastele praegu ettenähtud massiline eetikaalane koolitus midagi muud kui katse alateadvusse kirjutatud väärkäitumise mooduseid kas kõrvaldada või vähendada ja õigeid (häid) maneere juurutada. Aga võib-olla on selle asemel, et murda väljakujunenud stereotüüpe, hoopis kergem parandada alusnähtust — ühiskonna käitumiskultuuri algeid, ja seda juba lapseas nii kodus kui ka koolis? Et sellest aru saada, on vaja avada silmad ja vaadata, mis toimub meie ümber. Järgnevalt püüan seda teha, kirjutades sellest, mida olen ise kogenud.

Ajalooline ekskurss käitumiskultuuri

1942. aasta sügis. Lehtse valla Läpi algkooli ainsas klassiruumis istus ühe õpetaja, minu tädi ja ristiema Leida Järveti (snd Mangelson) käe all korraga neli klassi õpilasi. Sinna klassiruumi, kus leidis vabu kohti, pugesi ma poolsalaja sisse aasta enne ettenähtut. Kuna kirjatähed ja arvud mulle raskusi ei valmistanud, koondu mu tähelepanu tundmatule õppeainele, milleks oli usuõpetus. Seda, et ma õppeaines sisalduvad 10 käsku ja muu selgeks sain, tõendab hinne viis klassitunnistusel ja see, et ma hakkasin nõudma, et me loeksime söögipalvet, sest laud kõhtu ei täitnud.

Kaks aastat hiljem suruti mulle Tartu Õpetajate Seminari harjutuskoolis pihku õpilaspilet, mille tagakaane siseküljele olid trükitud “Õpilase käitumisreeglid”, mille täitmise edukus fikseeriti klassitunnistusel pärast iga õppeveerandit. Kus ja milliseid reegleid õpetati edaspidi, pole meeles. Võib-olla oli nende seas ka silmakirjalik kommunistmehitaja moraalikodeks. Meenub kunagine “Ära tapa!”, aga kirikukooli lõpetanud ja ususeminaris käinud kõikide rahvaste isa Jossif kirjutas alla loendamatutele tapmiskäskudele.

On möödunud palju aastaid. Eesti on võõrvõimust vabanenud. Usuõpetust koolides enam ei ole, käitumisreeglid on õpilaspiletitest kadunud ja kuuldavasti on nii mõnigi asi pea peale keeratud: mitte õpetaja ei õpeta-kasvata õpilasi, vaid lapsed ja nende vanemad, toetudes oma piiramatutele õigustele, kipuvad kasvata oma õpetajaid. Kahjuks kunagised õpetajad kaugemast minevikust enam midagi rääkida ei saa, aga mina oma keskkooliajast Treffneris (1950–1954) üht-teist mäletan. Ei tea, et mu klassivennade vanemad oleksid käinud koolis õpetajate peale kaebamas. 1952/53. kooliaastal võtsin saatuse tahtel osa oma kooli õpetajate nõukogu koosolekustest, ja lastevanemate lubamatust aktiivsusest ei räägitud seal midagi. Nendest koosolekustest on meeles kaks, mis võiksid ka kultuuriloolist huvi pakkuda.

1953. aasta kevad. Abituriendid valmistuvad pingelisteks lõpuksamiteks. Aga õppenõukogule teeb muret, et üks pink on tühi. Koht, kus istub Mart Niklus. Miks? Sest algajal dissidendil pole aega õppida, ta loendab Emajõe luhal rändlinde. Häda oli

ka ühe teise abiturientidega, kelle isa seisis õppenõukogu ees, paludes pisarsilmi oma poega mitte koolist välja visata. Autoriteetsele isale tuldi vastu ja nii sündis paradoks: poisi lõputunnistusel olid kõikides ainetes viied, aga kuldmedalist jäi ta ilma, sest käitumise real ilutses hinne kaks. Jääb lisada, et see õnnetu isa oli akadeemik Paul Ariste.³²

1991. aasta kevad. Moskva ülikooli kõrghoone aula kõnepult, mille taga on seisnud ja rääkinud kõik Moskvast käinud maailma suured. Toimub ülikooli kompartei aruande-valimiskoosolek, presiidiumis on partei keskkomitee osakonnajuhatajad, linna parteibossid. Räägin aulas ennekuulmatut juttu Baltimaade annekteerimisest, Poola ohvitseride massimõrvast jne. Argumenteerin ja nõuan, et KGB juht Krjutškov, kaitseminister Jazov ja põllumajandusspets Ligatšov oleksid poliitbüroo koosseisust kõrvaldatud.³³ Oma hasardis ma peaaegu ei märganudki, et kõne keskel oli mu silmeesine hetkeks punaseks värvunud. Hiljem sain teada, miks. Kui minu esinemise ajalimiit oli lõppenud, oli koosoleku juhataja — hoolimata sellest et mu jutt ei saanud presiidiumile meeldida — tõstnud vaikides oma punase mandaadi. Ja kuna suurem osa 1200 delegaadist oli teinud sedasama (s.t tegutsenud vaikides), sain ma häirimatult lõpuni rääkida.

Paar päeva hiljem, kui sattusin hambaarsti ukse taga kohtuma ühe “ortotokside” juhiga, tervitas mees mind ja ütles ohates: “Kahju, et te, seltsimees Nõmmik, ei ole meiega.” Kas see oli poliitika? Ei, see oli näide käitumiskultuurist. Jääb vaid lisada, et kasutanud ära kõik poliitilised võimalused, mille andis mulle liikumine Partei Demokraatlik Platvorm (mitmes mõttes Eesti Rahvarinde analoog Venemaal), lahkusin parteist esimesena institutsioonis, paar päeva varem, kui tegi seda telekraanil Boris Jeltsin.

Elus on nii, et ebameeldivat on vaja ära hoida. Teame, et kergem on haigust ennetada kui seda ravida. Teaduseetika puhul se-

³²Tuleb märkida, et käitumishälbed ei ole mitte alati tingitud puudulikust kasvatustööst, vaid mõnikord ka psüühikahäiretest, millest sedapuhku andis tunnistust see, et akadeemiku poeg lahkus hiljem elust omal tahtel.

³³Kõne teksti andsin oma arhiivi TÜ raamatukogus.

da ei tehta, väärnähtusi uuritakse, sihiks nendega võidelda — teha täpsemaid koodekseid, anda rohkem õpet, moodustada suuremaid eetikanõukogusid ja panna ametisse rohkem nõunikke.

Kosmoseteadlasena ei usu ma ei jumalat ega kuradit. Jaani kiriku õpetaja on mind kunagi ristinud. Aga vanakurat korraldas kiriku kantseleis põlengu, milles tehtut kinnitav dokument hävis. Pole paberit, polnud sündmust? Või oli? Ise ei mäleta, aga ema rääkis, kuidas kirikuõpetaja mulle veealust maailma tutvustas. Olgu, mis on, aga võiks arvata, et luteri kiriku ettepanek viia kõikides kooliastmetes sisse religiooniõpetus on eelkõige tingitud murest ühiskonna moraali langemise pärast.

Ma ei soovita kooliõppesse viia kümmet käsku või meieisapalvet, mis on ajast ja arust. Aga kunagised õpilaste käitumisreeglid võiksid olla vundamendiks, millest alustada normaalse käitumiskultuuri õpetuse ülesehitamist. Ehk oleks siis rohkem ka lapsevanemaid, kes on omakorda ise suutelised oma lapsi kasvatama.

Suur tänu Tartu ülikooli kaasprofessorile Kadri Simmile, kes andis selle loo autori käsutusse teadustöö “Eesti teaduseetika küsitluse metoodika väljatöötamine ja piloteerimine” lõpparuande, ilma milleta poleks kolmandat alalõiku siinsest artiklist sündinud.

Samuti tänan Tallinna ülikooli emeriitdotsenti Tiiu Kuurmet, kes selle loo viimase alalõigu käsikirja läbi luges ja mu mõtteid nii või teisiti toetas.

Kirjandus

- A a v i k s o o, Jaak, Renno V e i n t h a l 2016. Tenuur kui akadeemilise vabaduse tagatis. — *Sirp*, 23.09
- B a r a n o v j t 2001 = Дмитрий Г. Баранов, Ю. Ф. Гагарин, В. А. Дергачев, Р. А. Ныммик, С. Н. Оспищев, М. И. Панасюк, Е. А. Якубовский. Энергетические спектры частиц железа солнечного и галактического происхождения внутри и вне магнитосферы Земли. — *Известия Российской академии наук. Серия физическая*, том 65, №3, с. 327–329
- B a š k i r o v j t 1999 = V. F. Bashkurov, Nikolay V. Kuznetsov, Rikho A. Nymmik. An analysis of the SEU rate of microcircuits exposed

- by the various components of space. — *Radiation Measurements*, Vol. 30, No. 3, pp. 427–433
- Bobrovskaja jt 1984 = Валентина Бобровская, Евгений Горчаков, Наум Л. Григоров, Альберт М. Маренный, Рихо А. Ныммик, М. Хайдук, Д. Хашеган, Ч. Третьякова. Потoki ядер C, N, O низкой энергии на орбите станции Салют-6. — *Космические исследования*, том 22, №2, с. 310–312
- Brikker jt 1974 = С. И. Бриккер, [---] Наум Л. Григоров, [---] Рихо А. Ныммик (+ 17 autorit). Регистрация ядерных взаимодействий частиц первичных космических лучей высокой энергии методом контролируемой эмульсионной стопки. — *Известия АН СССР. Серия физическая*, том 38, №5, с. 930–934
- Chang J., J. H. Adams Jr, H. S. Ahn, G. L. Bashindzhagyan, K. E. Batkov, M. Christl, A. R. Fazely, O. Ganel, R. M. Gunashinha, T. G. Guzik, J. Isbert, K. C. Kim, E. N. Kouznetsov, Z. W. Lin, M. I. Panasyuk, A. D. Panov, W. K. H. Schmidt, E. S. Seo, N. V. Sokolskaya, John W. Watts, J. P. Wefel, J. Wu, V. I. Zatsepin 2008. Resolving electrons from protons inATIC. — *Advances in Space Research*, Vol. 42, No. 3, pp. 431–436
- Dergatšov jt 2017 = V. A. Dergachev, Rikho A. Nymmik, M. I. Panasyuk. Spectra of Fe ions in powerful SCR events. — *Bulletin of the Russian Academy of Sciences: Physics*, Vol. 81, No. 2, pp. 128–131
- Eesti Noorte Teaduse Akadeemia liikmed 2017. Kuhu viib teadlaste karjääriredel? — *Sirp*, 14.07; www.sirp.ee/kuhu-viib-teadlaste-karjaariredel
- Grigorenko jt 1993 = Наум Л. Григоров, Д. А. Журавлёв, М. А. Кондратьева, Михаил И. Панасюк, Ч. А. Третьякова, Джеймс Адамс, Аллан Тулка. Новая компонента радиационного пояса Земли. — *Космические исследования*, том 31, №5, с. 91–104
- Hint, Madis 1998. Eestlasest füüsik vallutab Moskvast kosmost. — *Postimees*, 30.06
- Niinemets, Ülo 2015. Teadlase karjäärimudel. Milleks, kellele ja kuidas? — *Sirp*, 19.06
- Nõmmik 1969 = Рихо А. Ныммик. Стандартный источник ультрафиолетового излучения. — *Приборы и техника эксперимента*, №2, с. 182–183

- Nõmmik 1981 = Rikho A. Nymmik. Detection of electrons with energy $>10^{12}$ eV in primary cosmic radiation. — *Cosmic Research*, Vol. 19, No. 6, pp. 604–607
- Nõmmik, Riho 2019. *Sammud kosmoses ja Maa peal*. Tallinn: Tamerraamat
- Nõmmik, Riho 2020a. Koloniseerime kosmose. Laipadega? — *Akadeemia*, nr 10, lk 1751–1775
- Nõmmik, Riho 2020b. Salme Nõmmiku tee majandusgeograafias inimgeograafiasse. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, kd 45, lk 141–164
- Nõmmik, Riho 2020c. Teadusega Maalt Marsile: Dokumentaaljutustus. — *Akadeemia*, nr 3, lk 387–416
- Nõmmik, Riho 2021. *Kaks teed teaduses: Mälestusi ja esseid*. Tallinn: SE&JS
- Nõmmik, Riho 2022. Reis Marsile. Milleks? — *Akadeemia*, nr 3, lk 387–397
- Nõmmik, Riho 2023. Edgar Kant ja Salme Nõmmik Eesti inimgeograafia ajaloos. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2178–2197
- Nõmmik, Riho 2026. Millised teadused taevaalaotust künnavad? — *Akadeemia*, nr 1, lk 47–56
- Nõmmik 1970 = Сальме Я. Ныммик. Сущность, задачи и метод дробного экономического районирования (на примере Эстонской ССР). Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук. Тарту-Москва
- Nõmmik, Nõmmik 1970 = Сальме Я. Ныммик, Рихо А. Ныммик. Закономерности распределения поселений в зонах влияния городов и крупных сельских поселений. — *Известия Российской академии наук. Серия географическая*, №, с. 06–112
- Nõmmik jt 1968 = Рихо А. Ныммик, Марью Ю. Саар, Вальдур М. Тийт. О проникновении воды в некоторые инструменты, используемые в области вакуумного ультрафиолета. — *Журнал прикладной спектроскопии*, том 9, №6, с. 1023–1026
- Nõmmik jt 1972 = Сальме Я. Ныммик, А. Х. Марксоо, В. И. Мурел, Рихо А. Ныммик. К динамике систем расселения. — *География и математика. 3-я всесоюзная межведомственная конференция по математическим методам в географии*. Тарту: Издательство Тартуского Университета, с. 21–24

- Nõmmik jt 1973 = Рихо А. Ныммик, Леонид А. Ведешин, Илья Д. Рапопорт, Александр Ф. Титенков. Исследование частиц космического излучения на ИСЗ “Интеркосмос-6”. — *Вестник Академии Наук СССР*, №11, с. 59–66
- Nõmmik jt 1992 = Rikho A. Nymmik, Mikhail I. Panasyuk, Taisiya I. Pervaya, Alfred A. Suslov. A model of galactic cosmic ray fluxes. — *Nuclear Tracks and Radiation Measurements*, Vol. 20, No. 6, pp. 427–429
- Podzolkо, Mikhail V., Rikho A. Nymmik, Nikolay V. Kuznetsov, Elena P. Popova 2018. Current state of SINP MSU model of solar energetic particle fluxes based on ISO/TR-18147 model. Computations of the risks for manned missions. — *42nd COSPAR Assembly, Pasadena, California, USA, 14–22 July 2018. Abstracts*, p. 631
- Sadovnitš i jt 2007 = Viktor A. Sadovnichy, Mikhail I. Panasyuk, Rikho A. Nymmik + 45 authors. First results of investigating the space environment onboard the Universitetskii-Tatyana satellite. — *Cosmic Research*, Vol. 45, No. 4, pp. 273–286
- Siim, Kadri, Kadri Lees, Mari-Liisa Pärder, Anu Tammeleht 2023. Eesti teaduseetika küsitluse meetodika väljatöötamine ja piloteerimine. Lõpparuanne. Tartu: Tartu Ülikool; https://etag.ee/wp-content/uploads/2023/07/Teaduseetika-pilootuuringu-lopparuanne_2023.pdf
- Siim, Kadri, Mari-Liisa Pärder, Anu Tammeleht, Kadri Lees 2024. National cross-disciplinary research ethics and integrity study: Methodology and results from Estonia. — *Research Ethics*, Vol. 20, No. 3, pp. 514–538
- Tiit, Valdur 2020. *Valdur Tiit — malemängud Maal ja kosmoses*. Koost., toim. Ene Margit Tiit. Tartu: Estonian Euromanagement Institute
- Tylka, Allan J., James H. Adams, Jr., Paul R. Boberg, Bruce A. Brownstein, William F. Dietrich, Erwin O. Flueckiger, Edward L. Petersen, Margaret A. Shea, Don F. Smart, Edward C. Smith 1997. CRÈME-96: A revision of the cosmic ray effects on micro-electronics code. — *IEEE Transactions on Nuclear Science*, Vol. 44, No. 6, pp. 2150–2160

RIHO NÖMMIK (1936) on lõpetanud Moskva Ülikooli füüsikateaduskonna (1960) ja sama ülikooli aspirantuuri (1963) ning kaitsnud samas kandidaadiväitekirja tuumafüüsika alal (1968) ja doktoriväitekirja kosmosefüüsika alal (1998). Aastatel 1964–1968 osales Tõraveres tehiskaaslase Kosmos 215 teadusaparatuuri loomises. Aastatel 1969–2017 töötas Moskva Ülikooli tuumafüüsika instituudis. Mitme kosmoseeksperimenti autor või kaasautor. Koostas oma teadustööde põhjal kolm kosmosekiirguse dünaamikat kirjeldavat arvutusmodelit, mis on kinnitatud rahvusvahelisteks standarditeks ja mille põhjal hinnatakse kiirgusohu kosmoses. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Teadusega Maalt Marsile: Dokumentaaljutustus” (2020, nr 3, lk 387–416), “Koloniseerime kosmose. Laipadega?” (2020, nr 10, lk 1751–1775), “Reis Marsile. Milleks?” (2022, nr 3, lk 387–397), “Eesti haldusterritoriaalse jaotuse teaduspõhine visioon” (2022, nr 12, lk 2220–2239), “Kosmosela rahvusvahelised standardid” (2023, nr 10, lk 1797–1812), “Edgar Kant ja Salme Nõmmik Eesti inimgeograafia ajaloos: Võrdlev analüüs” (2023, nr 12, lk 2178–2197), “*Experimentum crucis* kosmosefüüsikas ja ESTCube” (2024, nr 9, lk 1696–1714), “Teadus maa ja taeva vahel: Füüsika Aragatsi mäel Armeenias” (2025, nr 1, lk 79–100) ning “Millised teadused taevaalaotust künnavad?: Tuumafüüsikust kosmosefüüsiku mõtteiniste taevateadustest” (2026, nr 1, lk 47–56).

MERIKE MÄEMETS. Siberi võhumõõk (*Iris sibirica*).
Must pastapliiats ja marker, paber. 2025

PILDIKESI EESTI ELUST

Ingvar Luhaäär

JAAPANLASED TARTU RIIKLIKUS ÜLIKOOLIS

Harva, kuid vahel siiski käis Tartu Riiklikus Ülikoolis ka välis-delegatsioonid. Kord sisenes aulasse partorgide ja kagebiitide vahel trobikond elevil jaapanlasi.

Eks kauged külalised olid juba mõnda aega kodumaast eemal olnud ja tundsid puudust pühakujude ning altarite järele, mille abil saaks end energeetiliselt laadida; nad olid ju harjunud, et avalikus linnaruumis leidub vaat et igal sammul midagi selleks sobivat: väike maitsekas välialtar või kivist välja raiutud jumalakuju. Kusjuures jaapanlasele pole tähtis, millise usu või usulahu oma see on — kui on pühakuju, siis ka annab endast pühadust välja, suudab meis seda esile kutsuda ja rohkendada, on selles mõttes asjaks. Jaapanis on täiesti tavaline, isegi üldlevinud see, et järgitakse samal ajal mitut usku, rõõmsad perekondlikud sündmused pühitsetakse iidse rahvusliku usundi *shinto* vaimus, matusetalitused on aga põhiliselt budistlikud, sest usutakse, et budismis on kõik surmaga seotu paremini “välja tulnud”, sügavamalt läbi tunnetatud. On ju loomulik: kui tegeldakse põhimõtteliselt ikka ühe ja sama asjaga, siis on kasulik vaadata, kellel miski paremini õnnestunud, ja see omaks võtta. Meie inimestel, kellele on põlvest põlve sisendatud, et järgida tuleb ikka ja alati ühte “õiget” usku, on raske seda mõista. Et mõni usk võiks olla ka “vale” — selline mõte on jälle jaapanlasele arusaamatu. Nii siis pole imestada, et nad ka Nõukogude Liidus, sh Eestis olid vaadanud juba mõnda aega ringi altarite ja pühakujude järele, kuid polnud näinud kusagil midagi sobivat ja tundsid sellest puudust.

Ülikooli aulas olid kaugete külaliste auks kõik tuled särama pandud ja esiotsa imetlesidki jaapanlased, pead kuklas, suurt kesket kroonlühtrit, siis aga märkasid otsaseina ääres Lenini rinnakuju: hallikaspruunikast marmorist büsti postamendil, mille ees põrandal suur lopsakas potilill. Altar missugune! Saatjatel polnud kavatsust külalisi Lenini juurde viia, et mitte jätta muljet, nagu oleks haridus Nõukogude Liidus politiseeritud, kuid nüüd olid jaapanlased ise tee sinna leidnud ja neil ei jagunud enam pilku millelegi muule. Ometi kord! Selliste inimeste õhinaga, kes on pidanud kaua ilma olema millestki neile tähtsast ja kallist, tegid nad nüüd Lenini ees kummardusi, nii nagu kellegi vanus ja sportlik vorm seda võimaldas: kes tegid maanikumardusi silmili heitmisega, kes noogutasid vaid pead.

Partorgid ja kagebiidid värisesid: sellist Lenini austamist polnud nad veel näinud.

JEVGENI

Kui Nõukogude aja lõpul vabanesime sunnismaisusest ja meile sai võimalikuks maailmas ringi vaadata, oli üheks mu esimestest valikutest Pariis.

Kas mäletate veel aega, kui Leedu-Poola piiril olid kümnekilomeetrilised autojärjekorrad? Mingeid korrapäraseid ühendusi meil Pariisiga ju polnud, rääkimata lennuliinidest; kui keegi tahis sinna jõuda, siis kõige lihtsam ja odavam oli ühineda mõne turismirühmaga. Neid oli ka väga omapäraseid, nooremad inimesed ehk isegi ei usu. . . Mina valisin Tauno Reisid. Tauno ise istus roolis. Harva, kui tookord sellistel sõitudel hotellides ööbiti, Eesti turismibussid olid enamasti ikka teel ööpäev läbi. Muidugi ebamugav, kuid teisel-kolmandal ööl suudeti kuidagi juba ka bussiistmel välja puhata. Ja kui siis varahommikul hakkas kohviparaadi poolt sõormeisse kanduma hõrku lõhnu ja aknast välja vaadates nägid, et ümbrus on muutunud juba palju lõunamaisemaks: punaste kivikatustega valged majad, õisi ja samal ajal ka vilju täis sidruni- ja apelsinipuud, ning päeva peale ootas ees Veneetsia, tundus elu juba vägagi elamisväärne. Öösel oli meid teisel pool Sloveeniat põhjalikult kontrollitud, igaüks pidi ette näi-

tama oma rahakoti sisu; kellel oli dollareid või Saksa marku paras näputäis, neile noogutasid vormikandjad heakskiitvalt, kui aga vähe... no lausa bussist välja kedagi ka ei tõstetud. Itaallastel oli ilmselt sloveenidega kokkulepe, et need teevad musta töö ära, ja niisiis olime varavalges juba päris märkamatuult ületanud Itaalia piiri, mida olime veelgi rohkem kartnud.

See oli olnud eelmisel reisil, nüüd aga ootas mind ees Pariis. Läbisõidul Saksamaast peatas meid liikluspolitsei. Kui neile selgusid meie sõiduolud — et on ainult üks bussijuht, pole niisugust aparaatigi, millelt saaks näha, kuimitu tundi ta on järjest roolis istunud, jne jne, ei mõistnud nad muud kui pead vangutada ja lasta meil edasi sõita. Tauno sai suigatada vaid siis, kui ta naine, kes oli kaasas giidiks, meile mõnd teeäärset vaatamisväärsust tutvustas.

Enne Pariisi jõudmist võisime lõpuks siiski ühe öö motelis magada, et oleks järgmisel päeval jõudu veeta kuus tundi Louvre'is (kogu selle aja saaks Tauno bussis magada) ja õhtupoolikul külastada ka Versailles'd. Minu toakaaslasteks motellis juhtus Jevgeni. Tundsin teda põgusalt ülikooliajast. Vene filoloog. Eesti keelt rääkis vabalt. Oli ilmne, et vaimuannete poolest võinuks ta olla tegija siin ja seal, kuid näis piirduvat üksnes sellega, et on kursis kõigega, kuid ei seo end millegi ega kellegagi. Päritolult — aadlik (isa kunagi Eestisse pidama jäänud valgekaartlane). Kord oli Jevgeni andnud mulle lugeda tšastuškasid. Mõned päris vaimukad, oli ka teravaid, poliitilisi. Võib-olla on ta nuhk? — Ma ei välistanud sedagi võimalust. Igaks juhuks jätsin poliitilised vemmalvärsid rahule, tõlkisin vaid kaks roppu.

Ühes vemmalvärsis suhtlesid kaks tollase vene luule kõige kuulsamat Jevgenit; autorsus oli omistatud ühele neist ja kirjutatud justkui seepeale, kui autor oli sunnitud asuma koostööle KGBga, milles oli olnud osa sel teisel Jevgenil, kes teinud koostööd juba varem: “Ja Jevgeni, tõ Jevgeni. / Ja ne genii, tõ ne genii. / Ja gavno, tõ gavno. / Ja nedavno, tõ davno.”

Mis puutub tõlkimisse, siis seegi luuleteos jäi minust puutumata. Aga ühe “poliitilise” tšastuška ma siiski tõlkisin, ei suutnud kiusatusele vastu seista: “Midagi ei karda ma, / võtan naiseks Furtseva, / mudin rindu sedamaid, / kõige leninlikumaid.”

Nüüd siis, reisil Pariisi, sattusin jälle Jevgeniga kokku ja nüüdki oli ta mulle mõistatus. Bussis ringles tema kohta kuulud, et ta on ühinenud meiega vaid selleks, et Pariisi jõuda, seal kaob kohemaid meil silmist ja tagasi ei sõida.

Mida see peaks tähendama? Vahest on tal Pariisis rikkaid aadlikest sugulasi, kes võtavad ta nüüd avasüli vastu? Ma ei hakanud küsima — nagu sedagi, kas ta on olnud nuhk? Nüüd, kui Jevgeni nagunii oli otsustanud Eestimaa tolmu jalgadelt pühkida, oluks ehk ausad vastused nii ühele kui teisele küsimusele täiesti võimalikud, kui oleksime istunud õhtul kusagil baaris konjakiklaasi taga, kuid et sellist kohta otsida, selleks olime liiga väsinud mitmeööpäevasest lakkamatust bussisõidust. Öösel ärgates meenusid mulle mitmel korral küsimused, millele oleksin tahtnud meeleldi vastuseid saada.

Hommikul tegime vaikselt oma toimetused. Toakaaslane sai enda omadega varem hakkama ja oli ilmne, et valmistub juba mõtelist lahkuma, kuigi bussi edasisõiduni oli aega veel terve tund.

Viimaks, kõik vajaliku teinud, jäi Jevgeni minu ette seisma ja ulatas käe:

– Mind ootab Prantsuse võõrleegion.

Püüdsin pingsalt meenutada, mida ma leegioni ja sellesse astujate kohta teadsin: kohe algul täielik identiteedivahetus, uus nimi ja elulugu... No vene filoloogi haridus TRÜst ja pealegi Juri Lotmani käe all pole küll midagi häbenemisväärsset... Kui ta ka oli nuhk, kaob nüüd jälg sellestki. Pärast kolmeaastast teenistust Prantsuse kodakondsus, uus ülikooliharidus riigi kulul, veel mitmeid soodustusi. Linnart Mälli isa oli omal ajal samuti kõik selle läbi teinud, Eesti Vabariigi ajal teeninud Marokos. Mul on Linnartilt raamat: isa mälestused oma läbielamistest, poja autogrammiga.

Korruga omandasid Jevgeni sõnad “Mind ootab Prantsuse võõrleegion” hoopis iseäraliku tähenduse — see, et ta mulle nüüd nii ütles, selles oli lugupidamist minu vastu — ta poleks tarvitenud ju midagi öelda, kuid ütles. Ei olnud ta ülikooliajal mingi nuhk, oli üle Nõukogude tegelikkusest nagu nüüd — kurb, kuid tuleb tunnistada — ka vaba Eesti tegelikkusest. Vahest võinuks

meist saada omal ajal siiski teekaaslased, isegi ehk sõbrad. Võib-olla ei saanud üksnes seepärast, et olin suhtunud temasse nii reserveeritult.

IVAN IVANÕTŠ

Sel lämbel suvepäeval ootas Vana-Priidik külalist. Ah, mis ootas... Ah, mis külalist... Kuid siiski. Saanud teate, et keegi Kaitsepolitseist soovib temaga vestelda, oli ta algul päris ära kokkunud, kuid rahunes, kui talle pärale jõudis, et soovitakse uurida, kas Ivan Ivanõtš, kes oli olnud Siberis nende ülevaataja, pole mitte süüdi inimsusvastastes kuritegudes. Ah, mis inimsusvastased kuriteod, eks ta lihtsalt tegi seda, mida tegema pidi — nagu kõik. Ei mäleta ka enam nii hästi neid vanu asju. Mis ta ametinimetus oligi — ülevaataja küll mitte, ah, eks ta üks natšalnik ikka oli. Viimasel ajal on ju kombeks ka küüditajaid välja selgitada, nende üle kohut pidada ja tingimisi karistusi määrata. Keegi hambamees luuletas ühe kohta isegi vemmalvärssi, et mees sai tingimisi karistuse kaheaastase katseajaga: “Kui sel ajal on ta kenam, / ega küüdita meid enam, / siis on täitsa puhas mees.”

Need küüditajad — ega nad siis omal algatusel, tegid mis käsiti, mis neile ette pandi, muud midagi... Aga muidugi polnud ka Ivan Ivanõtš mingi ingel. Meelehead tahtis saada, kas või selle eest, et kirjutas sulle loa sõita suuremasse linna naaberrajoonis — väljasaadetu tohtis ilma loata liikuda vaid oma rajooni piires. Eks ta nägi, et vaestel inimestel pole talle midagi anda, ja leppis selle-gagi, kui sa tema ees natuke lipitsesid. Ka meeldis talle väga, kui keegi teise peale kaebas, siis kiitis kohe:

– Vaat nii peategi, nii läheb elu edasi!

Ajapikku hakkas Ivan Ivanõtš eesti keelest aru saama. Mitte et tal oleks olnud huvi õppida või väljasaadetutega nende enda keeles rääkida — kaugel sellest! —, küll võis tal olla huvi teada saada, mida omavahel räägitakse, ja küllap oli tal ka keskmisest suurem keeleanne. Eestlaste kõnelustest kujunes temas arusaam, et Eestis on elujärg palju parem kui Siberis. Ja kui siis küüditatud

viimaks koju tagasi lubati, oli ka Ivan Ivanõtš varsti Eestis nagu viis kopikat, töötas Tapal raudteemiilitsana.

Mõnes asjas oli Ivan Ivanõtšist ikka abi ka.

Kord hiljem, juba Eestis elades, kui Priidikul oli vaja naabri-meest veidi hirmutada, tuli Ivan Ivanõtš paari oma miilitsast sõbraga appi ja asi sai aetud. Sellest nüüd Priidik muidugi rääkida ei kavatsenud. Huvitav, milline see meie oma Eesti kaitsepolitseinik välja näeb? Julgeolekumehi oli Priidik oma pika elu jooksul näinud küll ja küll.

Kui külaline osutus koolipoisiohtu viisakaks tagasihoidlikuks noormeheks, oli Priidik üsna pettunud. Kuidas meil siis sellised — sellisega ei saa ju rääkida nagu mees mehega, sellist ei karda ka sugugi! Üldse ei meeldinud Priidikule, kuidas nüüd küüditatutesse suhtuti — kingivad murtud rukkilille. Nii palju, kui Priidikul oli Siberi-kaaslastega sellest juttu olnud, kellelegi see ei meeldinud: me ei ole ju murdunud!

Külaline laotas oma paberid verandalauale laiali ja hakkas küsimusi esitama — neid oli palju. Algul püüdis Priidik kohuse-tundlikult vastata, kuid peagi tüdines ja temas hakkas kogunema vimma, kuid mitte Ivan Ivanõtši, vaid meie oma riigi ja selle noore kaitsepolitseiniku vastu. Veranda aknakardinas pirises marukärbes. Priidik oli mõelnud, et pesemata sööginõusid täis köögilaua taga ei sobi ikka tähtsa võimumehega juttu ajada, ja oli kutsunud ta siis verandale, mõtlemata, et päike on selle kuumaks küt-nud. Ja üleüldse oli Priidikul sel kellaajal tavaks pisut pikutada.

– Kas ta oli Nõukogude võimu veendunud pooldaja?

Jälle üks tobe küsimus! Ivan Ivanõtš o l i g i Nõukogude võim!

Kuigi Priidik polnud Ivan Ivanõtšit juba aastaid kohanud, ei teadnud sedagi, kus ta nüüd elab ja millega tegeleb, ähvardas ta äkitselt endalegi ootamatult:

– Ma olen väsinud. Kui te mind rahule ei jäta, vaat lähen ja annan sellest Ivan Ivanõtšile teada, siis alles näete.

KES ISE ANNAB, SELLELE ANTAKSE

Toompeal Aleksander Nevski katedraali ees on massiivne kõrge kivitrepistik. Väga võimalik, et arhitekt oli seda kavandades mõelnud ka kerjustele.

Minu lapsepõlves kerjuseid ei olnud, olin näinud vaid ühte — Viljandis kino Täht ees. Küll oli “maaliline”. Aga ma ei saanud teda veel suuremat uudistadagi, kui samas kõrval peatus juba miilitsaauto, kerjus visati peale ja... Vaevalt ta vangi viidi, küllap selgitati jaoskonnas, et Nõukogude ühiskonnas puudub vajadus kerjamiseks.

Nõukogude korra lagunedes võis vahel kirikutrepil kerjuseid näha, kuid harva.

Nüüd istus Aleksander Nevski katedraali trepil üks ebamääras eas naine, keda pooliti nägu varjav rätik tegi vanemaks, kui ta tegelikult oli — Zinaida. Aastakümneid tagasi oli ta lõpetanud Moskvas elektrotehnika instituudi ja suunatud seejärel tööle Tallinnasse suurde sõjatehasesse. Aja jooksul mõõdukat karjääri tehes oli ta jõudnud viimaks selleni, et tema hallata olid tehase väärismetallide varud, ja mitte ainult metallid — hõbe, kuld ja plaatina —, vaid ka teemandid.

Nooruses polnud Zinaida tulevikule mõeldes küll endale ette näinud üksiku naise elu, kuid nii oli see kujunenud. Eestlastest ta lugu ei pidanud: väike rahvas, mis nad endast õige arvavad, ei mõista, et Nõukogude inimesel on kohane rääkida vene keeles! See oleks ju kasulik neile endalegi — millised karjäärivõimalused üle kogu Nõukogude Liidu! Rahvuse pärast ei tõrjuta meil kedagi! No juudid on eriküsimus, kuid nemadki tulevad toime, räägivad puhtalt vene keelt ja imbuvad igale poole! Eestlased võiksid ju ka — kõik muidugi ei saa sellega hakkama, kuid ju on nende hulgaski andekamaid, aga — nad ei taha! Zinaida põhimõtteliselt ei soovinud eesti keelt ära õppida ega olnud tal selleks ka vajadust. Keskealised ja nooremad eestlased olid täiesti suutelised suhtlema ka vene keeles — eks nende koolidele oli ju antud üks lisa-aasta, kuigi õigem olnuks muuta kogu haridus venekeelseks, aga Nõukogude kord on ju nii humaanne!

Suure sõjatehase töökollektiivi liikmena tunnetas Zinaida oma tähtsust ja üleolekut. Kuid ka töökaaslastest-rahvuskaslastest polnud Zinaida heas arvamises ja nii ta üksikuks jäigi, olles ometi läbi aastate sitke nagu toomingas, *tšerjomuhha*. Kommunismi võimalikkusse ei uskunud Zinaida mitte üks raas ja sügavalt uskliku inimesena ei saanud heaks kiita ka Nõukogude religioonipoliitikat, kuid talle pakkus sügavat rahuldust see, et tema riigi (*deržava*) mõju maailmas oli suurem kui kunagi varem, hõlmates poolt Euroopat. Muidugi oleks võinud veel rohkem, kuid eks Stalin võttis, mis vähegi võimalik, selles pole kahtlust!

Et eestlased tahavad oma riiki, oli tulnud Zinaidale nüüd hilja-aegu ebameeldiva üllatusena. Jah, kunagi lühikest aega oli see neil ju olnudki, kuid Zinaida oli arvanud, et nad on selle juba unustanud või kui ka ei ole, siis omariikluseideest kui võimatusest loobunud. Aga selgus, et ei ole.

Kui nüüd kõik hakkas lagunema, taipas Zinaida oma suureks üllatuseks, et keegi ei näi teadvat, millised suured varandused on tema hallata — tehase kindraliauasemes direktor pidanuks ju ometi teadma, kuid oli nüüd kusagile kadunud. Eestlastepoolne tehase ülevõtmine oli pealiskaudne, asjatundmatu, täiesti käpardlik. Zinaidal pruukis vaid kinnitada, et tal pole midagi, kõik on laiali kantud, interliikumise omad tulid ja võtsid. See tundus loogiline, jäädi uskuma, ei hakatudki lähemalt uurima, kes ja millal.

Algul oligi Zinaida mõelnud loovutada oma aarde interliikumisele, kuid saanud lähemalt tundma selle juhte, loobus mõttest. Need jagaksid kõik omavahel, vähemalt suurema osa.

Zinaida nägi vahel vaimusilmas ka pilte elust palmisaarel: uhke villa, luksusjaht, teenijaskond. See kõik oleks mõeldav, kui õnnestuks varandus välja viia. Võiks elada kusagil nagu gruusia vürstitar. Zinaidas oligi pisut gruusia verd ja iga grusiinlanna võib hea tahtmise korral end vürstinnaks kuulutada, kui su perekonnanime lõpus on kas *-adze* või *-švili* — mis osutavadki vürstlikule päritolule.

Aga needki olid vaid põgusad mõtteuiud ja Zinaida tõrjus need tagasi kui kuradi kiusatused. Tegelikult teadis ta kohe algusest peale, mis tal teha tuleb: muidugi pidi ta andma oma aarde

kirikule, Jumal oli valinud ta oma tööriistaks ja ta ei või ometi Jumalat petta. Selline lahendus oleks kõige ohutum ka ta enda seisukohast: kui maffiamehed (nende all pidas ta muidugi silmas oma rahvuskassalasi) siiski haisu ninna saavad, et tehase rikkused jäid tema kätte, ja tema siis puhtsüdamlikult ütleb, et “Kõik andsin kirikule”, nad usuvad seda ega tapa teda ära, või kui tapavad, siis kuidagi lihtsalt, inimlikult.

Zinaidale tuli nüüd kasuks ka üks ta veidravõitu masohhistlik kalduvus, mida ta isegi hästi ei mõistnud, nimelt aeg-ajalt esile tulev soov kujutada end nii oma riietuse kui oleku läbi palju vanemana, kui ta tegelikult oli. Nüüd puhkas ta siis jalgu kirikutrepil ja kogus jõudu viimaseks suureks pingutuseks — et tõusta oma raske kandamiga kõrgest kivitrepist üles. Aaret varjav kunstkiust kott oli väljanägemiselt haletsusväärne, kuid tugev. Kandam oli osutunud raskemaks, kui Zinaida arvanud, üksnes kogu jõudu kokku võttes oli ta suutnud selle üles Toompeale tarida. Pooles mäes oli üks eesti mees teda lahkelt kõnetanud:

– Vanaema, kas on abi vaja?

Zinaida oli päris ära kohkunud ja teinud kurja häält. Algul oli ta mõelnud taksoga sõita, kuid mõistnud kohe, et seda ei või: taksojuhile ei jää koti erakordne raskus märkamata.

Nüüd siis kogus Zinaida jõudu viimaseks suureks pingutuseks. Korraga langes ta kätele peenraha. Zinaida oli nii üllatunud, et märkas tänulikult koogutada alles siis, kui lahked annetajad olid temast juba möödunud.

KRAAVIOMANIK

Hingasime kergemalt, kui saime tormiseks kiskuval merel Püssirahusilmast läbi ja võisime Hiiumaa-poolsel rannal näha juba kauge metsaviiru keskel valendamas jahisadama hoonet.

Toimetasime veel oma purjepaadis, kui meiega tuli kaldalt jututajamees, keda olime näinud ennist maja juures laudadelt tühje õlletopse ära korjamas. Selgus, et sadama omanik, Soome pensionär Jari, kes oli mõne hea aasta eest Eestisse kolinud. Oli veel üsna varane õhtutund ja ma läksin Muusaga rannaäärsele

rajale kõndima. Peagi jõudsimel välja ühe suure kraavi veerele. Vesi selles ei voolanud, kuid kraav tundus olevat üsna sügav. Nagu maa alt kerkis meie ette keskealine väheldast kasvu mees. Külalaps oli meil Muusaga olnud silmi vaid teineteise jaoks ja nii me ei märganud teda enne, kui ta seisis juba päris meie vastas. Miski ta olekus oli imelik — ühtaegu nagu lubav, keelav, kutsuv ja tõrjuv. Kummardusin, et korjata kraavikaldalt mõni küps maasikas. Ulatasin need Muusale. Samal hetkel märkasin mehe silmis etteheitvat pilku. Kas tõesti nende maasikate pärast?

Mees ei öelnud küll midagi halba, pigem oli lipitsev ja sõnas ebalevalt:

– Jaa, inimesi on igasuguseid... Siin võib käia küll, ega ma sellepärast. Kord veel tuleb siia paadisadam, kui kraavi merepoolsest otsast süvendada, on see täiesti võimalik. Kaater ega jaht sinise ei mahu, väiksemad mootorpaadid aga küll.

Kui edasi kõndisime, sõnas Muusa:

– Imelik mees oli... Minge pingetemas...

– Piirivalvuri pinget...

Sadamas rääkis Jarile, et olime näinud üht imelikku meest. Jaril oli kohe kõik selge:

– Te kohtusite kraaviomanikuga. Rannataludel oli omal ajal kõigil ka pikk kitsas mereni ulatuv maasiil. Tema sai nüüd õiguse järgse omanikuna tagasi ühe sellise, mille keskele oli kolhoosi suure sügava maaparanduskraavi kaevanud. Ta ootab, et tuleks keegi, kes tahaks selle temalt ära osta ja sinna paadisadama rajada. Mullegi pakkus.

– Millega ta praegu tegeleb?

– Valvab oma kraavi... nagu nägite. Ega tal muuks aega jäägi. Hooti tundub talle, et käsutab ääretult suurt varandust, siis jälle, et Nõukogude-aegsed maaparandajad on ta maa ära narrinud, mis on ju ka tõsi: kraav on tõmmatud ta maasiilu keskele just nii, et kummalgi pool pole ruumi isegi mitte väikesele suvemajale. Kahju mehest, ta vara on talle nuhtluseks.

JÄRV LEEGIB EHA PAISTEL

Raamatuühing, mis oli aastaid korraldanud suuri suviseid luulelaagreid, suutis ise vabas Eestis vastu pidada vaid mõne aasta. Luulehuvilised olid aga harjunud osalema kevadisel konkursil ja siis suvel kokku tulema. Nii et huvi oli ja ma otsustasin korraldamise nüüdki enda peale võtta. Muidugi ei olnud mul pakkuda selliseid olmetingimusi, nagu need olid olnud Raamatuühingul: ööbimine mõne asutuse puhkebaasis, korralik toitlustamine kolm korda päevas. Laagrilistele maksti isegi sõidupiletid välja. Midaagi sellist mul muidugi ei olnud võimalik. Hiljaaegu olin ostnud Klooga jaama lähedale maja, olemata päris kindel, kas rajangi sinna kodu või müün selle mõne aja pärast edasi, kuid raha parajasti oli ja nii polnud põhjust mitte osta. Nii et selle tühjana seisva maja võisin anda laagrilistele ööbimiseks ja krundil oli küllalt ka telkimisruumi. Lökkeõhtupaigaks arvasin sobivat varemeis seisva Klooga mõisa kilomeeter eemal. Helilooja Sisask, keda kutsusime Susaskiks, lubas tulla oma šamaanitrummiga. Kui paar aastat tagasi seda kohta vaatamas käisin, peatas mind juba teel turvamees, jurakas mobiiltelefon võöl rippumas. Ütles, et mõisa ehitab üles üks pankur, kogu territoorium on privaatne, kuid tema on siiski nii lahke, et lubab mul objektil pisut ringi vaadata. Ehitada polnud õieti veel jõutudki, majast olid püsti ikka vaid ajahambast puretud müürid. Keldrisse oli kuhjatud mingit teralist koksitaolist ainet, mis pidi müüridest niiskuse välja imema.

Nüüd oli pank pankrotis, pankur infarkti surnud ja turvamehed mõisavare ümbert kadunud — nii et paras paik sellise hädapärase luulelaagri lõkkeõhtuks.

Susask käskis laagrilistel haneritta võtta ja hakkas, ise kõige ees šamaanitrummi tagudes ja lauldes, meid ühest kiviprügise põrandaga ruumist teise vedama: “Jaan läks luulelaagrisse, / kaaskes, kaaskes, / miuke Jaani hobune, / kaaskes, kaaskes, / hobuseks tal Pegasus, / kaaskes, kaaskes, / poeetiline segasus, / kaaskes.”

Viimaks jõudsimme välja suuremasse valgusküllasesse tuppa. Valgusküllasus tuli sellest, et peaaegu kogu otsasein oli maha lõhutud. Ilmselt kavatseti paigutada sinna tohutu suur aken või terve aknastik ning küllap see oli olnud hea mõte: üle räämas

pajuvõsa avanes vaade järvele, mis nüüd — täiesti Anna Haava vaimus — leekis ehapaistel. Pajuvõsa oli muidugi mõeldud ma-
ha raiuda ja kujundada sinna nägus kaldapealne, võib-olla isegi
lumivalge paadisild.

– Nüüd igaüks valib ühe toa ja teeb selle korda, — käsutas
Susask.

Üldine naer. Koristamise asemel läksime välja lõkkematerjali
korjama. Vanade pargipuude juures oli kuivi allakukkunud oksi ja
maja ümber leidus ka mitmesuguseid lauajuppe ning laastukesti.
Kandsime selle kõik kokku suure toa nurka, kus seinamüüris oli
näha tahmunud jälgi kunagisest kaminalõõrist.

Nüüd oli siis käes pidulik hetk, kevadise luulekonkursi võitja-
te väljakuulutamine ja auhindamine. Seegi tehtud, olin mina oma
osa täitnud. Kui keegi peaks mõnes ajalehes kirjutama, et niisugu-
ne kole luulelaager oli, oleks hea vastata, et võtsime seekord tee-
maks asotsiaalsuse. Kuid mis siin võtta, luule ongi ju nüüd asot-
siaali seisus. . . Ka luuletaja elukutset enam ei olegi, see läks koos
kolhoosiesimehe, pioneerijuhi ja kagebiidiga. Honorarid on vaid
sümboolsed, kui sedagi.

Eemaldusin lõkkest, et taas nautida vaadet järvele, mis nüüd
näis lõkendavat ehapunas veel leekivamalt, justkui valuliselt. Kui
pankuri äri oleks õitsenud ja tal tervis vastu pidanud, poleks meie-
sugustel olnud siia enam mingit asja, siis liiguksid siin praegu
õhtutualettides daamid ja härrad. Nüüd siiski meie. Mis ühtedele
õnnetus, see teistele õnn.

Vihane naishääl selja taga sundis mind pöörduma:

– T[---]! Siis sellepärast pidin siia sõitma, nii palju raha kulu-
tama! Ainuüksi sõidu peale läks sada krooni!

Mulle oli asi kohe selge: koleluuletüdruk oli lootnud auhinda,
kuid ei saanud, ja nüüd on tulivihane. Ma ei ole hindamisel era-
poolik. Kui koleluule, siis koleluule, kuid tema omas polnud tões-
ti midagi kirjanduslikult hinnatavat. Päeval oli raadios räägitud
spordi rahastamisest: korvpallile mitukümmend tuhat, jalgpalli-
le sada tuhat! Murdosagagi neist summadest saaks teha korraliku
luulekonkursi ja suvelaagri. Vene ajal häbeneti ja püüti varjata

kutselisust spordis — see oli sümpaatne —, nüüd on siis luuletajatelt kutse võetud ja uhke žestiga ulatatud samustele sportlastele.

Kuulasin veel päris mõnuga koleluuletüdruku roppu sõimu — see sobis nii hästi asotsiaalsuse teemaga, et oli mu kõrvadele kui muusika —, siis pöördusin tema poole, osutades selle tohutu ole-matu akna suunas:

– Vaata ometi!

Tüdruk pöördus ja kadus kui ussist nõelatu, mina aga sain jää-da segamatult ehapuna vaatama.

Tõesti, järv l e e k i s eha paistel.

INGVAR LUHAÄÄR (1945) on ajakirjanik, luuletaja ja tõlkija. Ta lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo erialal 1970. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud luulet (2024, nr 8, lk 1426–1432), proosapalu (2024, nr 11, lk 2036–2048) ja mälestusi (2025, nr 7, lk 1289–1313).

MERIKE MÄEMETS. Siniläti (*Polemonium caeruleum*).
Must pastapliiats ja marker, paber. 2025

USA TUNNUSTUS NÕUKOGUDE REŽIIMILE

Tagajärjed Baltikumis,
John C. Wiley ja Vene sektsioon

Eero Medijainen

SAATEKS

Senaator Joseph R. McCarthy kuulutas 1950. aasta veebruaris, et tema käsutuses on USA Riigidepartemangus töötavate kommunistide ja nende pooldajate nimekiri. Algas protsess, mille tulemusena koostati selliseid teistegi USA asutuste kohta. Kampania jättis varju Eestile ja kogu Ida-Euroopale hoopis olulisema projekti, mille algpõhjused — kommunismi oht ja levik küll kattusid. Nimelt moodustati 1953. aastal vabariiklase Charles J. Kersteni algatusel Kongressi juurde uurimiskomisjon, et selgitada välja Balti riikide annekteerimisega seotud asjaolud. Kersteni komisjon kuulas ära rohkem kui 500 Balti riikidest pärit pagulast. Nende hulgas oli poliitikuid, diplomaate ja paljude teiste elualade esindajaid. Need tunnistused avaldati (vt *Baltic...* 1954). Peatselt ilmus teinegi köide, mis käsitles kommunismi ekspansiooni laiemalt (vt *Communist...* 1954). Kersteni komisjoni tegevus andis tõuke Eestist, Lätist ja Leedust pärit pagulaste tihedamaks koostööks. See lisas võimaluse kasutada oma huvides USA poliitikuid ja institutsioone ning pandi alus ühistegevuseks ÜRO piires (L'Hommedieu 2012).

Ühtlasi algas tänu komisjonile Balti riikidega seotud dokumentide kogumine ning avaldamine. Oma mälestusi jagasid ka USA diplomaadid, kes olid seotud 1939.–1940. aasta sündmustega. Teiste hulgas tegi seda John Cooper Wiley (1893 Bordeaux – 1967 Washington). Karjääridiplomaat Wiley lahkus samal 1953. aastal ametist, kuigi teda ei saanud kuidagi kahtlustada Nõukogude režiimile sõbralikes vaadetes. Wiley abikaasa Irena Baruch Wiley (1906–1972) avaldas oma mälestused ning koondas saadiku surma järel tema paberid Roosevelti Raamatukogusse (Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum) New Yorgis. Neid on hiljem kasutanud paljud ajaloolased. Olen väga tänulik Heino Taremäele, kes 20. sajandi viimastel aastatel saatis Tartusse kastide kaupa Ameerika ja Eesti suhetega seotud erialakirjandust, sealhulgas Ameerika diplomaatide mälestusi, ning enda artikli John Wiley karjäärist ning dokumentidest USA arhiivides (Taremaa 1978). Tema koostas ka esimesena ülevaate Ameerika esinduste tegevusest Balti riikides ning eriti Eestis (Taremaa 1993). Hiljem jätkas sama suunda Ameerika diplomaat Eric A. Johnson. Tema on USA Eesti saatkonna praegusel kodulehel avaldanud rikkalikult Eesti-Ameerika suhete ajaloo seotud materjale.¹ Huvilistele pakub tuge ka Riigidepartemangu kodulehe ajaloo-osas avaldatu.² Sealtkaudu jõuab ühtlasi alates 1924. aastast igal aastal avaldatud ülevaadeteni USA välis teenistuses ametis olnud inimestest, mida on kasutatud ka käesolevas artiklis (*Register*... 1942). Ilmunud on põhjalik uurimus Riia saatkonnas tegutsenud Vene osakonnast ja selle ning kogu USA esinduse likvideerimisest Baltikumis (Breuer 1995). Põhjaliku ülevaate Wiley ettekannetest Lätis ja Eestis juhtunust on andnud Melissa Jane Taylor (2018: 155–176).

Hoolimata andmete rohkusest võime Eesti ja Ameerika suhte ajalugu käsitlevatest väljaannetest leida vigu ning pealiskaudseid ja eksitavaid väiteid. Üsna lootusetu on selgitada, et Wiley ei tegutsenud Eestis suursaadikuna. Selle vastu paraku ei eksi mitte ainult Eesti ajaloolased. Vahetegemine saatkonna (*Legislation*)

¹Vt ee.usembassy.gov/history-of-the-u-s-and-estonia.

²Vt history.state.gov/countries/estonia.

Riias ning suursaatkonna (*Embassy*) vahel Moskvas on sellest perioodist rääkides vägagi oluline. Kindlasti ei alustanud Wiley Moskva suursaatkonnas konsulina, ja kuidagi ei saanud ta seda teha aastatel 1933–1937 (Piirimäe, Kuldkepp 2022: 109, 115, 130). Siinses artiklis rõhutan nõunik Wiley karjääri olulisemaid hetki Moskvas aastail 1934–1935 ning saadikuna Eestis ja Lätis 1938–1940.

TAUSTAST — NÕUKOGUDE LIIDU TUNNUSTAMINE

Alates Franklin Delano Roosevelti valimisest presidendiks 1932. aasta novembris algasid taas Ameerika võimukorraldusele omased vastuolud presidendi ja Riigidepartemangu vahel. Vabariiklasest presidendid Warren G. Harding (ametis 1921–1923) ja Calvin Coolidge (ametis 1923–1929) ei tundnud kuigi suurt huvi välispoliitika, eriti Euroopa ja Venemaa vastu (Greenberg 2007: 68; Murray 2012: 130–135). Nemad eelistasid tagasipöördumist endise, president Woodrow Wilsoni (ametis 1913–1921) eelse *normaalsuse* juurde ja isoleerumist Euroopa poliitilistest ning eriti piiridega seotud konfliktidest. Herbert C. Hooverit tunti küll internatsionalistliku poliitika esindajana, näiteks Wilsoni administratsioonis. Presidendina aastail 1929–1933 jäi ta paarist algatusest hoolimata Moskva suunal tagasihoidlikuks ning toetus Wilsoni viimase riigisekretäri Bainbridge Colby (ametis 1920–1921) doktriinile.³ Seda enam, et *de facto* arenesid suhted enamliku Venemaaga USA-le niigi soodsas suunas. Riiklikul tasemel enamlaste režiimi ei tunnustatud, kuid eraisikud ning firmad võisid Venemaaga kaubelda. Nõukogude Liit oli 1930. aastaks muutunud oluliseks Ameerika kaupade ostjaks (Siegel 1996). Kõrgeimal poliitilisel tasandil toetas Moskva ametliku tunnustamise kava Senati väliskomisjoni esimees senaator William E. Borah (Maddox 1969). Tema ei häbenenud oma ignorantsust Venemaal toimuva suhtes, aga taotles koos mitme avaliku elu tege-

³Colby noodiga kinnitati Venemaa territoriaalse terviklikkuse põhimõtet ja välistati Balti riikide eraldumine.

lase ning organisatsiooniga järjekindlalt Nõukogude Liidu ametlikku tunnustamist (Filene 1967: 90–91). Hooverit peeti senise kiire majanduskasvu üheks autoriks, aga paraku järgnes tema ametisse asumisele majandussurutis ja nüüd selgus, et USA huvides oleks ametlike suhete sisseseadmine Moskvaga. Ülemaailmse majanduskriisi puhkemine suurendas tähelepanu Nõukogude Liidus alanud viisaastaku kavade vastu. Sellest loodeti kasvavat turgu Ameerika kaupadele ning kergendust tööpuuduses vaevlevatele inimestele. Ameeriklaste kohalolek ja seotus I viisaastakuga NSV Liidus suurenes aastail 1928–1932 plahvatuslikult. 1929. aastal käis NSVLis 2000, aga 1932. aastal juba 5000 ameeriklast. Võimalik, et viisaastak olekski ebaõnnestunud ilma USA panuseta (Saul 2006: 238–257). Üha tihenev läbikäimine lausa eeldas normaalsete suhete sisseseadmist. Järjest sagedamini kinnitati, et USA välispoliitikale on alati olnud oma ne tunnustada valitsusi, kes *de facto* olukorda oma maal kontrollivad, ja nende valitsuste ideoloogiline või moraalne pale ei lähe USA-le korda (Dickinson 1931). Kuni majanduskriisi tipnemiseni aastail 1931–1932 valitses siiski Vene asjatundjate seisukoht, et USA ei tohiks teistesse riikidesse ning rahvusvahelisse õigusesse hoolimatult suhtuvat režiimi tunnustada. Igapäevasuhtlemises muu maailmaga toetuti pigem Riigidepartemangule ning spetsialistidele. USA välisteenistuses viidi alates 1924. aastast ellu John Jacob Rogersi reformi. Peamiselt keskendus see diplomaatilise ja konsulaartenistuste ühtlustamisele ning kombineerimisele (De Santis 1983: 11–26). Reform tõi kaasa pingete kasvu esindustes, aga tekitas ka võimalusi senist praktikat uuendada. Oluliseks muutus konkreetseid piirkondi ning probleeme hästi tundvate diplomaatide ettevalmistamine (Schulzinger 1975). Teiste kõrval hakati koolitama Venemaa-spetsialiste.

Presidendivalimiste eel 1932. aastal sai üha selgemaks, et uuenev administratsioon tunnustab Nõukogude režiimi hoolimata sellest, kellest saab USA president. Selle kasuks rääkisid majanduslikud argumendid, aga eelkõige sündmused Kaug-Idas. Probleeme tekitasid Jaapani sõjaliste ringkondade ambitsioonid Hiinas ning Mandžuurias. Mandžukuo marionettriigi rajamine 1932. aastal Jaapani kontrolli all tõi kaasa pingete kasvu Jaa-

pani suhetes Euroopa suurriikide ning USA-ga (Thorne 1972; Castle 1998: 67–77). Washingtonis leiti üha enam, et NSV Liit võib kujuneda tema toetajaks Jaapani vastu. Sellise koostöö eelduseks oli diplomaatiliste suhete olemasolu. Roosevelti ei välistanud NSV Liidule uute laenude ja krediitide eraldamist. Seeläbi oli võimalik Jaapanile märku anda, et USA toetab Venemaad (Dallek 2017: 195–196). Teiselt poolt vajas Moskva investeeeringuid kiiresti kerkivatele tööstusehitistele. Need hakkasid ühtlasi kindlustama NSV Liidu sõjalist võimekust. Ameerika toetusel valminud traktoritehaseid oli üsnagi kerge kohandada tankide tootmiseks. Täiesti välistatud ei olnud lennukite ja muu sõjavarustuse saatmine Moskva režiimile või vähemalt jaapanlaste heidutamine võimaliku sõjalise koostööga USA ja NSVLi vahel (Bennett 1986: 1–24).

Ameerika saadik Riias Robert P. Skinner korraldas 1932. aastal esinduses küsitlusi Vene-spetsialistide hulgas ja selgitas välja, mida nad arvavad diplomaatiliste suhete sisseseadmisest NSV Liiduga (Asgarov 2007: 291–335). Hilisema tuntuima Vene-spetsialisti George F. Kennani kinnitusel ei olnud keegi tunnustamise vastu. Pigem seda oodati ja tema ise lootis juba 1933. aasta veebruaris, et suveks õnnestubki Moskvasse kolida (Costigliola 2023: 96–98). Paraku ei olnud veel augustis, mil Washingtonis alustati nõupidamisi Moskva emissari vastuvõtmiseks, presidendi lõplikud plaanid teada. Riigidepartemangu algatusel nimetati sel ajal uueks ministriks Riiga Jaapani, Hiina ning Venemaa asjatundja John Van Antwerp MacMurray. Temalt oodati valmisolekut liikuda vajaduse korral edasi Moskvasse (Brownell, Billings 1987: 141). Riia esindus pidi end suursaatkonna asutamise järel kokku tõmbama. Välisministeeriumi Ida-Euroopa osakonna juhataja Robert F. Kelley hoiatas MacMurrayt, et Riia koht püsib “maa ja taeva vahel” (Saul 2006: 315). MacMurray ei süvenenudki väga Riia esinduse töösse. Tallinnas ning Kaunases käis ta veelgi harvemini kui eelmine minister (Breuer 1995: 45–46). Volituste üleandmise järel ei jäänud ta püsivalt kohale ning asjuriina jätkas varem Venemaal tegutsenud Felix Cole, Riias Vene sektiiooniga seotud diplomaat.

ROOSEVELT JA IDA-EUROOPA

Üldtuntud on Roosevelti kiri Winston Churchillile 18. märtsist 1942, milles ta väljendas veendumust, et kui temal õnnestuks Staliniga vahetult kohtuda ja omavahel asju arutada, siis saaks ta paremini hakkama kui Riigidepartemang või Foreign Office Suurbritannias (Medijainen 2018: 183). Juba 1933. aastal oli ta sama kinnitanud oma lähemale abilisele ja sõbrale Henry Morgenthaule (Blum 1959: 55). Presidendi usk personaalse diplomaatia võimalustesse ning iseenda veenmisjõudu sai Ida-Euroopale saatuslikuks. Roosevelt arvas, et vajab vaid piisavalt aega ning sobivat olukorda Kremliga kauplemiseks üldise rahu ning stabiilse tuleviku nimel. Nii ei hakanud ta mõtlema sõjaolukorra tõttu, see kuulus olemuslikult tema välispoliitika juurde (Paterson jt 1988: 300–304). USA välispoliitikas leidis teisigi *new deal*’i ehk uue kursi pooldajaid. Nemad toetasid Roosevelti usku, et Stalin on vastupidist tõestavatest faktidest hoolimata põhiolemuselt demokraat. Roosevelt oli valmis leppima Nõukogude impeeriumi ekspansiooniga Ida-Euroopas ja Kirde-Aasias, et kindlustada kauges perspektiivis demokraatiat ja kollektiivset julgeolekut. Koos Staliniga asus ta ehitama uut maailmakorda (Dunn 1998: 6).

Rooseveltile oli iseloomulik oma lähemate abiliste vastandamine. Nii kujunesid eriarvamused, mida tundma õppides ja ära kasutades võis ta oma otsustes toetuda laiemale alusele. Presidendi iseloomustas üleolev suhtumine mainitud Vene-spetsialistidesse, keda ta pidas eluvõõrasteks raamatukoideks, diletantideks, vabariiklasteks jne (Bennett 1986: 12–13). Ta leidis need spetsialistid olevat lärmakad, kuid ebatõhusad otsustajad ning tegutsesid. Isegi omaenda riigisekretäri ja tema abi valimisel ei välistanud president rivaalitsemist. Riigisekretär Cordell Hull ning tema asetäitja Sumner Wellesi vastuolud kestsid ligi kümme aastat. See andis presidendile võimaluse olla iseenda riigisekretär (Gellman 1995). Samal ajal ei lasknud ta suhteid väga teravaks areneda, et mitte sattuda sundvalikute ette. Robert Kelley sai 1933. aastal võimaluse NSV Liiduga diplomaatiliste suhete sisseseadmisel kaasa rääkida. Tema valmistas ise või oma spetsialistide abiga ette põhjalikud ülevaated neist probleemidest, mis takistasid tunnus-

tuse andmist. Nii valmis läbirääkimiste eel paarisajaleheküljeline kogumik. Kelley ja Riigidepartemangule säilis mulje, et nad on otsustamisprotsessi kaasatud. President kutsus Moskva eriesindaja kohtuma siiski pigem temaga ning mitte Riigidepartemangu inimestega. Otsustavate läbirääkimiste ajal 1933. aasta novembris vestles president südamlikel koosviibimistel meeleldi Maksim Litvinoviga. Mõnel korral kutsus ta kohale ka William C. Bullitti, kes esindas vormiliselt Riigidepartemangu. President ei pidanud kinni koostöös Kelleyga valminud stsenaariumist läbirääkimisteks ega viimase koostatud punktidest. Presidendi ja Litvinovi kokkusaamiste ajal sündiski otsus saata Moskvasse justnimelt Bullitt.

KAS TA ISE TAHTIS?

William C. Bullitt pidas oma eelmist missiooni Moskvasse 1919. aasta märtsis ebaõnnestunuks ja Senatis toimunud arupärimisel kritiseeris ta selle eest president Wilsonit. Seda peeti ebaloojaalseks sammuks ning Bullitt lahkus ligi tosinaks aastaks kodumaalt. Euroopas ajakirjaniku ja publitsistina ning elunautijana elades kujunesid tal laialdased tutvused sealsete poliitikutega. Ambitsioonika mehe palus Bullitt vana tuttava kolonel Edward House'i vahendust New Yorgi kuberneri Roosevelti jutule pääsemiseks. 1932. aasta alguseks oli selge, et igast demokraatliku partei nominendist võib saada sügisel president. Bullitt oli valmis valimistel kaasa lööma. Enda väärtuse tõstmiseks otsustas ta teha veel ühe ringsõidu Euroopa riikides. Selle käigus jättis ta mulje, et on juba Roosevelti meeskonnaga liitunud. Seda ta ei olnud, mida tõestas ilmekalt sõit Moskvasse sama aasta juunis. Eelnevast kokkuleppest hoolimata ei olnud Litvinov teda vastu võtnud ja keegi teine välisasjade rahvakomissariaadist samuti tervitama ei tulnud. Peatumine Kremli müüri ääres ning lillede panek John Reedi hauale oli isiklikult emotsionaalne samm, aga selle jäädvustas vaid teda saatnud Ameerika ajakirjanik (Farnsworth 1967: 76). Kindlasti oli Kremli teada, et Bullitt oli olnud mõni aasta abielus John Reedi lesega ning neil oli ühine tütar. Paraku ei pidanud keegi teda veel tulevase presidendi esindajaks.

Koju naastes Bullitt ei venitanud, vaid võttis Rooseveltiga ühendust ning pakkus end valimistel abiliseks. Bullitt ei pühendunud sel ajal Venemaale. Pigem esines ta Euroopa asjade spetsialistina, kes oskas vabalt saksa ja prantsuse keelt ning tundis sealseid olusid. Roosevelti ametisse kinnitamise järel sai temast vabatahtlik USA esindaja Genfis toimunud ülemaailmse desarmeerimise konverentsil ja järgneval majanduskonverentsil Londonis. Sellele saadeti USA delegatsiooni liikmena ka John C. Wiley, kes valdas hispaania, prantsuse ja saksa keelt. Erilist lähedust tema ja Bullitti vahel veel ei tekkinud, kuid aasta pärast osutus tutvus oluliseks. Kirglik visionäär Bullitt vajas peatselt tasakaalukat ja võimekat ametnikku.

Bullitt ei mahtunud sel hetkel veel Roosevelti ajutrusti ning talle ei pakutud muud piisavalt perspektiivikat kohta administratsioonis. Temast sai välisministri abi ja presidendi esindaja Riigidepartemangus. Näib, et Bullitt oleks meeleldi läinud suursaadikuks pigem kohe Pariisi, kui seda kohta oleks talle pakutud. Paraku täideti Pariisi koht pisut enne Bullitti tõusu Roosevelti lähiringi. Talle meeldis presidendi lähedase sõbra staatus, mille ta 1933. aasta septembriks saavutas. Tema ja Henry Morgenthau vahendasid sel ajal presidendi kirja NSV Liidu vormilisele riigipeale Mihhail Kalininile, milles tehti ettepanek saata Washingtoni eriesindaja. Nõupidamised Maksim Litvinoviga 8.–18. novembril 1933 ning valminud protokollid on teemakohastes kirjutistes põhjalikult läbi uuritud (nt Glantz 2005: 18–21). Üllatuslikult on vähem pööratud tähelepanu Litvinovi Washingtoni saabumise kuupäevale ja selle propagandistlikule tähendusele. Tema vastuvõtmise ajaks Valges Majas määrati nn oktoobrirevolutsiooni aastapäev ja vaevalt oli see juhuslik kokkusattumus. Litvinov ise arvas, et tal tuleb vaid kohale ilmuda ning USA tunnustus vastu võtta (Browder 1953: 126–151).

“MESINÄDALATE” UIMAS

Bullitt uskus, et Moskva püüdleb tõepoolest kollektiivse julgeoleku poole Euroopas ja vajab Ameerika toetust rohkem kui vastu pidi. Ta lootis oma Moskva-päevade lõpuni, et tunnustuse ja tema

tegevuse abil õnnestus ka Jaapani agressiivsust pidurdada. See pärast kestis Bullitti arvates ka Moskva huvi liitlassuhete vastu Ameerikaga. Seda võis saadiku meelest ära kasutada muude eesmärkide saavutamiseks. Ta tegi panuse tsiviliseeritud, läänelike kommete tutvustamisele Moskvast, muu hulgas pesapalli, polo ja teiste spordialade ning seltskondlike ettevõtmiste kaudu. Selle eesmärgi nimel kutsus ta esinduse nõunikuks Varssavi saatkonnast John Wiley, kes äsja oli abiellunud Poola töösturi tütre, skulptori ja maalikunstniku Irena Baruchiga. Bullitt võttis Moskvasse kaasa küll oma teismelise tütre, aga esinduse esileediks sai nõuniku abikaasa Irina. 1934. aasta märtsis Moskvasse saabunud meeskonda koondati ligi 40 inimest. Arvestades juurde abikaasad, ametnikud, masinakirjutajad ja teised, kasvas majutust vajavate inimeste koguarv üle 80. Uue saatkonnahoone ehitamise, aga ka olmemured, valuuta vahetamise ja konsulaarprobleemid hajutasid peatselt Bullitti entusiasmi. Varsti selgus, et Moskva ei vaja iga hinna eest toetust ka Jaapani-ohu vastu. Litvinov alustas läbirääkimisi Tokioga ning seni venelastele kuulunud Ida-Hiina raudtee müüdi 1935. aastal Mandžukole (Steiner 2013: 492–494; Kocho-Williams 2013: 69). See lepitas Jaapanit NSVLiga ja pööras Tokio tähelepanu USA poole. Esialgu lubatud võlgade tasumisest taandas Moskva end krediitide ja uute laenude küsimisega. Loodetud tellimusi USA majandusele aga ei järgnenud. Moskva oli tõrges USA konsulaatide avamise vastu, kuigi samal ajal laiendas oma konsulaarvõrku Ameerikas. Nõuniku kohale määratud kutselise diplomaadi Wiley mureks jäid ka konsulaarküsimused, aga need olid endiselt Riia saatkonna pädevuses, eriti viisade ja passidega seotud asjad. Konsulaarosakonda Moskvast juhtima kutsutud George Hanson ei saanud rahuldavalt hakkama. Ta kuritarvitas alkoholi, intrigeeris saadiku ja nõuniku vastu ning Wiley oli sunnitud temagi ülesandeid täitma (Mayers 1995: 114). Kärstikuks muutunud ning üha suuremat pettumust tundev Bullitt lahkus Moskvast 1934. aasta novembris. Tagasi pöördus ta alles järgmise aasta aprillis. Sel perioodil vastutas saatkonna tegevuse eest asjurina Wiley. Kui Bullitt püüdis säilitada sõbralikke ja lausa lähedasi suhteid välisasjade rahvakomissariaadiga, siis Wileyt ja tema abikaasat peeti seal hoopis jäigema ning ebasõbraliku-

ma suhtumisega diplomaatideks (Žiljajev 2003: 175). 1935. aasta juunis kutsuti Moskvast kokku Kominterni 7. kongress ja presiidiumi liikmeteks paluti ka Ameerika kommunistliku partei esindajad. See murdis Wiley ja Bullitti kannatlikkuse. Litvinov oli lubanud lõpetada USA-vastase propaganda. Jätkuvat toetust Kominternile võis tõlgendada lausa ameeriklaste solvamisena.

Pinged avaldusid peatselt ka esinduse liikmete omavahelistes suhetes, mida Nõukogude pool osavalt süvendas. Esinduspaar Wileyd tundusid teistele liiga aristokraatlikud ja hierarhiat kummardavad. Alluvatesse suhtus Wiley mõnedel hinnangutel norivalt (Mayers 1995: 117). Saadik ise ähvardas juba kojusõidu eel, et kui lahendamata küsimused püsivad, siis ta vähendab saatkonna koosseisu või koguni sulgeb esinduse. Pinged kasvasid koos saadiku naasmisega. Bullitt nõudis teistelt pimesi allumist ning kõigi tema korralduste heakskiitmist ja tingimusteta täitmist (Brownell, Billings 1987: 149). Ta nimetas koguni Wileyt laisaks ja mõlemad jõudsid seejärel üksmeelele, et Moskvasse ei olegi nõuniku tasemega diplomaati enam vaja (Cassella-Blackburn 2004: 159). John Wiley viidi 1935. aasta augustis üle peakonsuli kohale Antwerpenis. Konflikt presidendi sõbra ja usaldusisikuga ei tähendanud siiski tema diplomaatilise karjääri lõpu ja Bullitt toetas oma nõunikku ka hiljem.

NIHE USA VÄLISTEENISTUSES

Bullitt pettus Nõukogude Liidu tegelikkuses ja temast sai enamliku režiimi üks karedamaid kritiseerijaid. Samas püsis õnneks sõprus Rooseveltiga. Seda soodustas Bullitti nimetamine 1936. aasta kevadel suursaadiku kohale Pariisi. Ta soovitas Moskvasse saata enda asemele kas MacMurray või veel parem Kelley. Samas ei töötanud ta vastu Rooseveltilt jätkuvale soovile säilitada Moskva *modus vivendi* ja võimalikult sõbralikud vahekorrad. Roosevelt valiti teist korda presidendiks 1936. aasta novembris. Ta nimetas seejärel Moskvasse valimiste ühe rahastaja Joseph E. Daviese, keda on peetud järjekindlaks Rooseveltilt *new deal*'i elluviijaks Venemaa suunal (Eagles 1966). Ühtlasi asuti Washingtonis vastu tulles Nõukogude poole kriitikale vähendama seniste Ve-

ne asjatundjate mõju USA välisteenistuses. Riigidepartemangus kaotati Ida-Euroopa osakond, mis liideti ühtse Euroopa asjaajamisega (Kinsella Jr. 2003: 81–83). Kelley eemaldati tema seniselt positsioonilt. Moskvast kutsuti tagasi Loy W. Henderson, Charles E. Bohlen ja teised. Kennan saadeti tervist turgutama ning seejärel Prahasse.

Üheks esimeseks muutuste ennustajaks sai Riiga läkitatud, ennast Nicaraguas ebamugavalt ning koguni ohustatult tundnud Arthur Bliss Lane. Teda seostati seal toimunud riigipöördega (Combs 2015: 137). Lane palus end mujale, soovitavalt Euroopasse saata (De Santis 1983: 47). Paraku ei olnud ta järgnevalt rahul ka saadiku kohaga Balti riikides. Lane jagas Roosevelti vaateid seniste Vene-spetsialistide suhtes, keda ta nimetas distsiplineerimatuteks, arrogantseteks ja vähevõimekateks, ja kelle maailmavaade olevat kitsalt regionaalne. Pealegi oli Baltikum tema arvates Ameerikale kõige vähem huvi pakkuv piirkond. Lane siiski taipas, et kommunismi mõju kasvu tulemusena võib ta sattuda samasugusesse ohtu nagu äsja Ladina-Ameerikas (samas: 57–59). Lane pidas Riias vastu vaevalt aasta ning seda perioodi saatis olude ja kolleegide arvustamine. Tema lahkumise järel uurimise läbi viinud inspektor Avra M. Warren oli esinduse olukorraga Riias siiski rahul ja kontrolli tulemusena otsustati senise Vene osakonna tegevust jätkata ning toetada. Ligi aasta jooksul pärast Lane'i lahkumist, s.t 1937. aasta septembrist kuni 1939. aasta oktoobrini juhtis saatkonda Earl L. Packer, esinduse esimene sekretär. Tema oli piirkonnaga tuttav juba enne Esimest maailmasõda, töötades Peterburis ajakirjanikuna. Seejärel liitus ta ohvitserina Ameerika esindusega Venemaal. Alates 1920. aastast tegutses Packer peamiselt Ida-Euroopas või vastavas osakonnas Riigidepartemangus. Riia saatkonna igapäevase töö korraldamise eest vastutas ta 1936. aastast kuni 1940. aasta septembrini. Tänu Packeri panusele jätkusid põhjalikud raportid NSVLis toimuva kohta, ja ta suutis kaasata lisatööjõudu. Packeri suhted Moskvasse läinud Vene-spetsialistidega püsisid sõbralikud ja konstruktiivsed esinduse tegevuse lõpuni. Veel 1970. aastatelgi korraldati tänu Packeri algatusele endiste kolleegide kokkusaamisi (Kohler, Harvey 1975).

Bullitt püüdis luua Euroopa esindustes temaga seotud usaldusväärsete ning kuulekate inimeste võrgustikku ja president arvestas tema ettepanekutega. Ta kavatses Wiley paigutada esialgu nõunikuks Londonisse, et nii oleks parem Pariisi ja Londoni esinduste suhtlemist kooskõlastada. Ilmselt lootis ta sel teel olla rohkem kursis peatselt Londonisse saadetud Joseph P. Kennedy tegevusega, sest välistatud ei olnud Kennedy kandideerimine järgmistel presidendivalimistel. Suursaadikuid oli sel ajal USA välis teenistuses käputäis ja nad võistlesid omavahel presidendi soosingu nimel. Wiley ei nõustunud niisuguse kahtlase rolliga ja ta viidi 1937. aastal üle nõunikuks Viini saatkonda. Sealgi täitis Wiley keerulistel hetkedel asjuri kohustusi. 1938. aasta veebruaris sai Wiley teada, mis on edasi juhtumas. Austria kantsler tunnistas talle, et on sunnitud Hitleri nõudmistele järele andma. Wiley kinnitas, et Ameerika valitsus loodab aktiivset tegutsemist Austria iseseisvuse kaitsel. Riigidepartemangus peeti niisugust avaldust “mässuks”, sest USA ei kavatsenud end sündmustega Austrias siduda. Seda ei teinud ka Euroopa suurriigid. *Anschluss*’i järel suleti USA diplomaatiline esindus Viinis, aga säilitati peakonsulaat (Offner 1969: 226–227, 238). Seepärast anti ka Wileyle peakonsuli tiitel, õigemini jäeti tema ametinimetusest välja nõuniku oma.

1938. aasta märtsist kuni juunini õnnestus Wileyl osutada oluline teene Bullittile, presidendile ning kogu maailmale. Bullitt ja Sigmund Freud olid koos kirjutanud monograafiat president Woodrow Wilsoni kohta, aga see oli alles lõpetamata. Wiley suutis Freudi ja tema naise ning tütre natsionaalsotsialistide käest viimasel hetkel päästa (Etkind 2017: 80–83). Kahjuks mitte paljusid teisi juute, aga see on omaette peatükk Roosevelti administratsiooni ajaloos (Shogan 2010).

SAADIKUKS BALTIKUMI

John C. Wiley saabumine erakorraliseks saadikuks ja täievoliliseks ministriks Riiga ja Tallinna oli mitme asjaolu kokkusattumine. 1937. aasta septembris nimetati ministriks Eestisse ja Lätisse kogenud diplomaat Frederick A. Sterling. Tema ei jõudnud

aga volikirjade üleandmiseni. Talle meeldis väärikas ja rahulikum koht Stockholmis. Baltikumi lähetamine ei oleks juba aastaid saadiku tiitlit kandnud 61-aastasele Sterlingile lisanud midagi muud peale kohustuste ning pingete. Ta teadis elmise saadiku ning presidendi arvamusi ega soovinud Vene küsimustesse süveneda.

Ühine salajane operatsioon Freudi päästmiseks presidendi heakskiidul tõstis Wiley usaldusväärust, mida hinnatigi täievolilise ministri nimetuse omistamisega. Tänuvõla tasus ka Bullitt, kes endist alluvat presidendi juures kaitses. Bullitt hajutas kuulujutte, et Wiley oli Moskvast probleeme alkoholiga (Brownell, Billings 1987: 218–219). Wiley oli sobiv lahendus Riigidepartemangu ja presidendi vahel. Ta ei kuulunud Vene-spetsialistide hulka, aga oli samal ajal kaugel sõbralikkusest Moskva suhtes ning jagas pigem Bullitti vaateid. Ta oli olnud Moskvast asjuri kohal, kui Stalini terrorikampaania Kirovi tapmise järel algas, ja üksikasjade ni tuttav Venemaal toimuvaga. Vaevalt oleks Wiley staatust kohe tõstetud suursaadiku astmeni ning teda Moskvasse tagasi läkitatud, aga päris välistatud niisugune arengutee ei olnudki. Suursaadik Davies oli Moskvast 1938. aasta juunis lahkunud, aga Roosevelt ei tahtnud uue inimese nimetamisega rutata. Nii võis president välja näidata oma rahulolematust Ameerika suursaatkonna tagasihoidlike tulemustega ning lausa isolatsiooni sattumise üle Moskvast. Eesti keeles ilmunud käsitlustes mainitakse USA ajalehes *New York Times* ilmunud märkust, milles avaldati imestust kogenud Wiley saatmise üle Baltikumi (Maamets, Piirimäe 2022: 115). Millegipärast ei ole aga viidatud Wiley rolli esile tõstvatele kirjutistele. Nõukogude asjur Washingtonis Konstantin Umanski juhtis Moskva tähelepanu asjaolule, et 1938. aasta suvel ringlesid jutud Wiley ülesandest tuua suursaatkond Moskvast Riiga. Vähemalt tähendas Wiley nimetamine, et Riias kavas olnud Vene osakonna sulgemist ei toimu, pigem vastupidi. Nii oli üks võimekas diplomaat Nõukogude asjuri teadmisel juba varem Moskvast Riiga üle viidud (Žiljajev 2003: 659–663). Ilmselt pidas ta silmas Vene-spetsialisti Bertel Eric Kuniholmi, kes läks sinna 1937. aasta septembris.

Varasemad saadikud Riias olid Riigidepartemangule kurtnud, et kolme riigi üheaegne katmine on keeruline ja kulukas. Eriti

oli selle üle kaevelnud Lane. Tema järel otsustatigi Kaunasesse luua iseseisev esindus. Pealegi muutusid Leedu probleemid alates 1938. aasta kevadest nii keeruliseks, et nende jälgimine eeldas püsivamat kohalolekut kõrgeimal tasemel.

USA saatkonda Riias nimetati kombineeritud esinduseks (*office*), sest alates 1935. aastast tegutsesid diplomaatiline ja konsulaaresindus samas hoones, viiekorruselises majas kesklinnas. Riias oli tegutsemas 19 saatkonda ja Ameerika oma oli neist suurim. Seda tänu peamiselt kahele asjaolule. Esiteks jätkas saatkond senist tegevust NSV Liidu olude jälgimisel, koordineerides seda edaspidi suursaatkonnaga. Teiseks jäid arusaamatuste tõttu Moskvas passide ja viisade küsimused sageli Riia kanda. See tähendas, et Ameerika esindustega Balti riikides oli seotud ligikaudu nii sama palju inimesi nagu Moskvaski.

VENE SEKTSIOON

Esindus Eestis ja eriti saatkond Riias on huvi pakkunud eeskätt seal tegutsenud Vene osakonna (*section*) tõttu. See osakond hakkas kujunema aastail 1919–1920, vormiliselt moodustati Venemaa olusid jälgiv allüksus 1922. aasta aprillis. Tänu hilisematele pingelistele suhetele NSV Liidu ja USA vahel, millega mitmed selles osakonnas töötanud inimesed olid seotud, on seda institutsiooni iseloomustatud millegi väga erilisena. Näiteks jälgimise, kuulamise ja luuramise keskusena, samuti kui USA “akent” Venemaale, kui erilist “ringi või gruppi”, kus tegutsesid kindlaid väärtusi, maailmavaadet või aksioome omavad diplomaadid, jne (Medijainen 2012). Kohati on jõutud lausa kinnituseni, et tegemist oli kohaga, kus vene keelt õpiti ja NSV Liidu asjatundjaks kujuneti (Piirimäe 2022: 130–131). Kõiki mainitud suundi üritati tõepoolest arendada ja sektsiooni struktuur aja jooksul veidi muutus, aga lähemalt uurides on selge, et Riia saatkond erines teistest pisut vaid seetõttu, et traditsiooniliste diplomaatilise ja konsulaarosakonna kõrval tegutses Vene osakond. Ameerika diplomaadid olid üldjuhul USA kodakondsusega, aga mainitud sektsiooni värvati ka Venemaal sündinud või vene keelt vabalt valdavaid muu kodakondsusega inimesi. Nende ülesandeks oli jälgida vene-

keelset ajakirjandust, NSVLi asutuste ja organisatsioonide publikatsioone, küsitleda Venemaale sõitvaid ja eriti sealt saabuvaid inimesi ning vastavalt Riigidepartemangu juhenditele koostada korrapäraseid raporteid NSV Liidu sise- ja välispoliitika kohta. Sinna võeti ametisse inimesi, kes juba vene keelt valdasid, neid ei koolitatud saatkonnas. Loy Henderson vastutas Riias töötades diplomaatilise (Läti) ja mitte Vene osakonna töö eest, kuigi ta igatses selles suunas tegutseda. Vene keelt oli ta sunnitud õppima väljaspool tööaega ja omal kulul (Brands 1991: 29–32). Vene osakonna ametnikud allusid saadikule ja tolle puudumisel asjuriile ning see ei olnud omaette institutsioon iseseisva eelarvega. Avalikest publikatsioonidest (ajalehed ja ajakirjad), mälestustest, teatmeteostest jms kujunes saatkonnas raamatukogu. Kuna Riia vastutas viisade ja passide eest, siis tekkis nende taotlejate kohta mitmest tuhandest kaardist koosnev arhiiv. 1934. aastal kavatseti nii raamatukogu kui arhiiv Moskvasse üle viia, kuid sealne ruumpuudus ja suhete jahenemine NSV Liiduga peatas algatuse (Saul 2006: 319–320).

John Wiley ajal oli Vene osakonnaga seotud ligi 10 inimest, aga enamik neist täitis ka muid ülesandeid. Riias toetus saadik eelkõige eespool mainitud Packerile, kes vastutas kogu esinduse ning seega ka Vene sektsiooni eest. Peatumata lähemalt teistes osakondades töötanud inimestel, nimetan vaid mõnda. Packeri algatusel saadeti 1938. aasta veebruaris talle Riiga abiks seni Lõuna-Ameerika eri linnades asekonsulina tegutsenud Edwin Allan Lightner Jr. Tema vastutas edaspidi konsulaarasjade eest, 1940. aasta aprillis viidi ta aga üle Stockholmi ja alates sama aasta augustist töötas Lightner Moskvas.

Koos Wileyga saabus Riiga konsuliks ja teiseks sekretäriks Walter Samuel Washington. Tema õlule langesid 1940. aastal esinduse likvideerimisega seotud kõige keerulisemad probleemid. Nii Wiley kui Washington kutsuti ametlikult Riias ära juuli lõpul, aga Washington jätkas Packeri kõrval veel kuni 1940. aasta

septembrini. Tema saatis Riigidepartemangule ka põhjaliku raporti Lätis sama aasta juunis ja juulis toimunust.⁴

Eespool mainitud Kuniholm oli 1920. aastatel seotud armee-ga. Asekonsuli kohale Kaunases nimetati Kuniholm 1929. aastal ja järgmisel aastal viidi ta üle Pariisi suursaatkonda, et anda võimalus õppida sealses Riiklikus Ida Keelte ja Kultuuride Instituudis (École nationale des langues orientales vivantes) vene keelt. Ta nimetati 1933. aasta suvel vormiliselt tööle Eestisse, aga see otsus tühistati ja mees kutsuti kaasa Bullitti missioonile Moskvasse. Seega oli põhjendus tema tagasi saatmiseks Vene sektsiooni juurde 1937. aasta septembris asjakohane. Kuniholmi viimaseks suuremaks ettevõtmiseks jäi ringreis Latgales ja mujal Lätis 1939. aasta septembris. Sellest sündis raport kohalike meeleolude kohta seoses Nõukogude sõjaväebaaside rajamisega.⁵ Ta oskas ohte aimata ning 1939. aasta jõuludeks kolis Kuniholmide abielupaar Zürichi konsulaati. Küllap kiirendas seda asjaolu, et Bertel Eric ja Berthe Eugenie Kunholmil oli mõni kuu tagasi sündinud teine laps.

Vene teemade tugitalana püsis endiselt John Anthony Lehrs, kes oli sündinud ameeriklastest vanemate pojana 1888. aastal Moskvast. Kuni 1918. aastani tegutses ta ärimehena ja liitus siis USA välisteestusega. 1919. aasta kevadel saabus Lehrs koos kolonel Warwick Greene'i juhitud USA sõjalise missiooniga Balti riikidesse. Aastail 1921–1923 osales ta operatsioonis Venemaa näljahädaliste päästmiseks. Hiljem kanti Lehrs esinduse nimekirja kui saadiku eriülesandeid täitev ametnik ning tema töötasu tuli erisummadest. Lehrs oli esinduses töötanud inimestest kõige rohkem seotud Venemaa teemadega.

Veel enne Wiley saabumist algatas Packer lisatööjõu värbamise, sest esindus vajab rohkem vene keele oskajaid. Tal õnnestus ära veenda vene päritolu Boris T. Lipinski, kes nõustus 1936. aastal Pariisi saatkonnast Riiga tulema. Vene ettevõtja peres

⁴Washington to the Secretary of State July 25, 1940. — National Archives (= NA), RG 59, Decimal File 1910–1944. 650–800. 1940.

⁵Kuniholm memorandum September 19, 1939. — NA. Wiley.121-123.officers. 1939. No. 363.

sündinud vennad Mihhail ja Ivan Perts olid asunud ameeriklaste heaks töötama juba aastail 1917–1919. Endist Vene ohvitseri Michael C. Perts hinnati kõrgelt, eriti seoses tegevusega Viiburi konsulaadis aastail 1920–1922 (Saul 2001: 417–421). Michael Perts ületoomine Riiga oligi Vene seksiooni asutamise üheks ajendiks. Perts taotles USA kodakondsust ja saigi selle, kuid suri ootamatult 1932. aasta märtsis. Ema, lesk ja vend John jäid elama Riiga ning seotuks saatkonnaga kuni 1940. aastani. Ivan (John) C. Perts oli pisut vähem ambitsioonikas, ta ei hankinud endale ka USA kodakondsust ja elas Nanseni passiga.

1930. aasta kevadest toimetas Vene seksiooni nimel koostatud raporteid, aruandeid jms hispaania, saksa ja vene keelt õppinud endine ajakirjanik Robert Henry Macy. Temagi pidas vastu kümme aastat. Ametnike, sekretäride ning masinakirjutajate ülesandeid täitis Vene suunal veel mitu inimest. Neist Natalie C. Grant avaldas hiljem artikleid Nõukogude luure ajaloo kohta ja kujundas seisukoha Vene seksioonist kui USA aknast Venemaa-le (Grant 1978). Baltisaksa päritolu Läti kodanik Herta Taube tegutses tõlgina, aga vastutas viimasel tegutsemisaastal ka saatkonna arvepidamise ja kassa eest. Keeruline on leida andmeid Austria (Saksa) kodakondsust omanud tõlgi Adolph J. Griendli saatuse kohta. Ta sattus Esimese maailmasõja ajal sõjavangi ja loobus 1938. aastal Saksa kodakondsusest. Ameeriklaste teadmisel oli ta Saksamaa jaoks koguni *persona non grata*.

Moskvasse asutatud suursaatkonna juurde loodi ka USA armee esindus. Mõnel seal teeninud ohvitseril tekkisid probleemid diplomaatidega. Vähem juhtus seda Balti riikides. Siinne sõjaväeline esindus vastutas sideohvitseride kaudu suhete hoidmise eest Soome, Eesti, Läti ja Leedu kaitseväega. Major George E. Huthsteiner ja tema sekretär, Briti alam Elvira C. Wilkinson hoidsid silma peal ka NSVLiga seotud asjadel. Tema käsutada oli ohvitseri Balti riikidest, aga ka näiteks Briti alam Elvira C. Wilkinson. Atašee jälgis tähelepanelikult Punaarmee saabumist Balti riikidesse 1939. aasta sügisel.⁶ Koostöös saatkonnaga vahendati

⁶Packer October 26, 1939. — NA. Wiley.121-123.officers. 1939. No. 363.

aastail 1939–1940 mitme USA ohvitseri ringsõitu ja vene keele õpinguid nii Balti riikides kui ka NSVLis. Alanud sõja tõttu muutus viisade ja passide hankimine ning transport üha keerulisemaks. Seda enam, et Riigidepartemang kutsus ameeriklasi pigem NSV Liidust ja Ida-Euroopast lahkuma. 1939. aastal aga saabusid Riiga vene keelt õppima leitnandid Arthur L. Wilson ja Stanley Walter Lipski. Lehrs kontrollis meeste vene keele oskust ja saatkond vahendas nende reisi NSV Liitu.⁷ 1940. aasta juulis sai Lipskist sõjaväeataşee Helsingis ja Stockholmis, sest Huthsteiner oli aprillis oma kohalt lahkunud.

TALLINNA ESINDUS

Wiley saabus Eestisse rongiga Riist ja andis volikirja president Konstantin Pätsile üle 24. novembril 1938. Tema abikaasa mälestustes on sellele protseduurile ja üldse külaskäikudele Eestisse lisatud kohati väga romantilisi aspekte (Wiley 2013: 86–103). Küsitav on aga kinnitus, et Wileyd viibisid Eestis rohkem aega kui Riias, kuigi nad käisid siin tõesti hoopis sagedamini võrreldes varasemate saadikutega. Näiteks sõitsid Wileyd 1939. aasta juulis autoga puhkureisile Narva ja mujale Põhja-Eestis. Korduvalt Wileydel Narva-Jõesuu liivadel paraku viibida ei õnnestunud, kuigi Irena seda ihales (Altro 1939).

Tallinnas paiknes esindus üüritud hoones Kentmanni tänaval, Wiley saabumisel juhtis seda Walter Anderson Leonard. Ta oli õppinud majandust ja tegutses USA konsulina alates 1912. aastast. 1936. aasta oktoobris nimetati 56-aastane Leonard Tallinna peakonsuliks ja esimeseks sekretäriks. Sellel ametikohal lõpetaski ta karjääri 5. septembril 1940 ning jäi järgmise aasta alul pensionile.

Koos Wileyga saabus Tallinna temaga samal ajal Varssavis (1930–1933) teeninud Montgomery Hill Colladay. Esialgu kandis ta konsuli ja kolmanda sekretäri tiitlit ning sai 1940. aasta aprillist teiseks sekretäriks. Leonard oli 1940. aasta algul mõneks

⁷Schrader to Packer February 8, 1939. — NA. Wiley.121-123.officers. 1939. No. 363.

ajaks Tallinnast lahkunud ja Colladay jäi teda asendama. Tallinna esinduse likvideerimise viiski lõpule pigem Colladay. Mõnda aega jõudis Tallinna esinduses konsuli ja kolmanda sekretäri ülesandeid täita Wiley kolleeg tema Viini peakonsuli ajast, 1911. aastal sündinud George Frederick Reinhardt. Ta oli Viinis asekonsuliks ja tuli Wileyga kaasa Baltikumi, muu hulgas ka vene keelt õppima. Reinhardt tegutses 1940. aastal paar kuud samuti Tallinnas, sama aasta maist viidi ta üle Moskvasse. Reinhardt sümboliseerib teatud määral järjepidevust USA välispoliitikas. Temast sai 1940. aastate teisel poolel peakonsul Moskvas ja seejärel Ida-Euroopa asjade osakonna juhataja Riigidepartemangus.

Tallinna esinduse nimekirjas oli kokku ligikaudu 10 inimest. Neist tuntuim eestlane oli ilmselt Eduard (Edward) Hunt (1897 Kolpino – 1969 Stockholm), kes oli Eesti välisministeeriumi teenistuses olnud aastail 1919–1922 ning 1924. aastast USA esinduses ja konsulaadis Tallinnas kuni Eesti iseseisvuse katkestamiseni. Eesti kodakondsed olid ka ametnikud Alexandra Landsberg, Johan (John) Reintam ja Johanna Jõgi. Lisaks leiti kohalike hulgast käskjalad, koristajad jt.⁸

SUNDVALIK VÕI SALGAMINE?

Wiley puhul on püstitatud hüpotees, et teda ilmselt ei teavitatud Molotovi-Ribbentropi paktist ja selle salaprotokollidest (Piirimäe 2022: 130). Isegi Roosevelti kohta on oletatud, et edasise arengu seisukohast oli oluline ja kaugele ulatuvate tagajärgedega presidendi otsus salaprotokollide olemasolust vaikida. Spekulationina kõlab aga arvamus, et algselt liberalistlike (wilsonistlike) vaadetega Roosevelt kujunes tänu Balti küsimusele sõja lõpul reaalspoliitiliselt kaalutlejaks (Mantenieks 2003). Sellest on omakorda tuletatud, et salaprotokolli teksti avaldamise korral oleksid “NSV Liidu pretensioonid Balti riikidele olnud nii moraalselt kui ka õiguslikult veelgi nõrgemal alusel, kui nad hiljem olid” (Piirimäe 2022: 130).

⁸List of members of the stuff of the combined office at Tallinn January 5, 1940. — NA. Wiley.121-123.officers. 1939. No. 363.

Moraali kohta on keeruline midagi arvata, aga USA ühiskond ja välispoliitika toimis pisut teistsugustel alustel kui Nõukogude Liidu oma. Moskva võis suletud ühiskonnas ja totaalse propaganda võimalusi kasutades salaprotokollide olemasolu eitada. Ameeriklased oleksid protokolli teksti sõnasõnalise avaldamisega vaid teada andnud oma informaatori nime Saksa saatkonnas Moskvast, juudi juurtega teise sekretäri Hans (Johnnie) Herwarthi, kes oli pakti valmimise käigust ameeriklasi teavitanud juba alates augusti keskpaigast. Ta oli diplomaatias pettunud ning astumas armeeteenistusse. Tänu Herwarthile sai pakti sisu Washingtonis teatavaks veel enne Ribbentropi koju naasmist Moskvast (Read, Fisher 1988: 204–205, 266–267).

Salaprotokollide omandamine ei muutnud aga järgnevaid otsuseid ega tegelikke samme. Ameeriklaste jaoks ei toonud nende omamine ning lugemine selgust, mida NSV Liit nüüd edasi ette võtab. Suursaadik Moskvast Laurence A. Steinhardt ei osanud septembri alul arvata, kas läänepiiridele koonduv Punaarmee ründab kohe Poolat ja Balti riike (Bennett 1990: 2–5). Üldteada on tõsiasi, et Hitleri ja Stalini lähenemist märgati juba mõnda aega ja selle eest hoiatati avalikult, ning sõlmitud pakti tähendust ja tagajärgi ei varjanud keegi.

Wiley ja Vene-spetsialistid Riias ning Washingtonis olid informeeritud ja kogenud analüüsijad (Glantz 2005: 45–47). Kaudselt tõestab seda asjaolu, et Wiley värvati William J. Donovan ajutrusti, millest kasvas hiljem välja Luure Keskagenteur (Brown 1982: 171; Dunlop 1982: 305). Täiesti selge oli, et alates 1933. aastast ringelnud skeemid kollektiivse julgeoleku süsteemidest said 1939. aasta augustis-septembris mõneks ajaks otsa (Haslam 1984: 227–229). Ameerikas ja teistes lääneriikides aimati üsna täpselt, mis on juhtumas. Omaette küsimus on, miks järgnenud “Balti Müncheniga” nii kergekäeliselt lepit. Kui Saksamaa ja NSV Liit Poolat 1939. aasta septembris ründasid ja Moskva nõudis Balti riikidelt sõjaväebaase, siis reageeris Roosevelt juba täiesti reaalspoliitilistest kaalutlustest lähtudes. Piirdugem vaid meenutusega, et sõjas olevate riikide suhtes kehtis USA poolt sõjaliste tarnete embargo. Poolat rünnanud, Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina hõivanud ning Balti riike sõjaliselt ähvardava Moskva

suunal rakendati aga *moraalset embargot* alles alates 1939. aasta detsembrist, pärast Talvesõja puhkemist. Põhjus peitus tõsiasjas, et otsene sekkumine Nõukogude mõjusfääri oleks tähendanud suhete pingestumist Moskvaga ja see võinuks vaid suurendada Stalini huvi koostööks Hitleriga.

USA ise kaitses samal ajal jõudsalt oma mõjusfääri Kesk- ja Lõuna-Ameerikas. Tema hemisfääri 21 vabariigi esindajad kohustusid 1939. aasta septembris-oktoobris Panamas ja Monroe doktriin⁹ tõusis taas päevakorda, seekord ühise neutraalse tsooni nime all (Gellman 1995: 168).

Euroopas algas 1940. aasta aprillis-mais Saksamaa edukas pealetung, mis tipnes juunis Prantsusmaa alistumisega. Septembris vormistasid Saksamaa, Itaalia ja Jaapan Kolmikpakti, mis oli juba otseselt suunatud USA vastu (Kaiser 2014: 98). Nüüd tuli ameeriklastel teha kõik, et Moskva sellest kaugemal hoida ja leida tee suhete parandamiseks NSV Liiduga (Kinsella Jr. 2003: 88).

Wiley ja Bullitt kahtlesid, kas Moskvaga sõlmitud liidul oleks tegelikku väärtust sõjalises ja poliitilises mõttes, sest hindasid skeptiliselt Nõukogude armee võitlusvõimet ja suutlikkust üskõik millist liitlast sõjas toetada. Samal ajal püüti Washingtonis siiski vältida Moskva ja Berliini edasist lähenemist. See oli ajendiks, miks Washingtonis algasid ligi aasta kestnud läbirääkimised suursaadikuks nimetatud Konstantin Umanski ja asevälisminister Sumner Wellesi vahel, et leida võimalusi suhete parandamiseks (Dunn 1998: 119–120). President pidi säilitama kuvandi endast kui mehest, kes suudab vältida USA sattumist sõtta, sest 1940. aasta juunis astus ta ajaloolise sammu ja asus kolmandaks ametiajaks presidendiks kandideerima. Ta pidi arvestama

⁹President James Monroe (ametis 1817–1825) nimega seostati USA välispoliitiline seisukoht, et Euroopa riigid ei tohi sekkuda Ameerika mõjusfääri jäävate maade siseasjadesse. 20. sajandi alul kinnitati, et USA võib sekkuda rahu, vabaduse ja ühiskonna huvides. President Franklin D. Roosevelti (ametis 1933–1945) ajal üldjuhul välditi sõjalist sekkumist ja korraldati Ameerika vabariikide ühiseid konverentse välispoliitika kooskõlastamiseks.

ameeriklastega, kes ei olnud veel valmis konflikti sekkumiseks. Britid ja nende uus suursaadik Moskvast Sir Stafford Cripps olid aga juba meeleheitel. Cripps andis oma volikirja üle samal ajal, kui Balti riikidele esitati ultimatiivsed nõudid — 1940. aasta juunis. Tema ja London olid valmis Balti riikide allaneelamist tunnustama, kui see oleks taganud head suhted Moskvaga (Gorodetsky 2007).

VEENE SEKTSIOONI LIKVIDEERIMINE

Ameeriklastel ei olnud sellega kiiret, aga Wiley oli Nõukogude terrorit lähedalt näinud ja tunnetas olukorra ohtlikkust. Seepärast algatas ta vaid päev pärast Punaarmee kallaletungi Poolale senise Vene sektsiooni tegevuse lõpetamise. Ta saatis 18. septembril 1939 riigisekretärile telegrammi, milles tegi ettepaneku päästa inimesed ja nende pered, kes olid saatkonna heaks pikka aega lojalselt töötanud, aga võisid Läti okupeerimise korral sattuda represseerimise ohvriteks. Ta pidas esialgu silmas neid, kelle passi Nõukogude võim ei pruukinud tunnistada (Lipinski ja Grant) või kelle minevik ei tarvitsenud enamlastele meelepärane olla. Viimaste hulka arvas ta paar endist Läti-Vene päritolu ohvitseri, aga ka Pertsu pere ja isegi ametnike erateenistuses olnud välismaalased. Eraldi märkis Wiley ära Briti päritolu Zinaida Kennedy nime, kes oli aastail 1918–1919 kaitsnud Petrogradis Ameerika suursaatkonna arhiivi ning kelle bolševikud olid siis vangistanud.¹⁰ Zinaida Mackenzie-Kennedy (Jekaterina Koriakoff; sünd 1886) ei olnud otseselt Vene sektsiooniga seotud. Temale pakuti soovi korral võimalust lahkuda Suurbritanniasse.

Riigisekretäri vastuses ei vaidlustatud Vene osakonna olulist piiramist või likvideerimist. Selles tehti aga ettepanek, mis jäi päevakorda kuni 1940. aasta septembrini. Nimelt tundis Gordell Hull huvi, kas Wiley arvates oleks võimalik säilitada *office*'i tege-

¹⁰Wiley to the Secretary of State September 18, 1939. — NA, Wiley.124.6. 1939. No. 367.

vus ka juhul, kui Läti okupeeritakse.¹¹ See oli äärmiselt huvitav küsimus, aga sellest allpool.

Septembri lõpuks jõudsid saadik ja välisminister üksmeelele, et esmasjoones võivad ohustatud olla kuni 20 inimest. Eespool mainitute kõrval kerkis ka Lehrsi küsimus, keda võis edukalt kasutada igas Ameerika esinduses. Eraldi märkis Wiley ära ka konsulaarosakonna Eesti päritolu ametniku John Alphonse Orase (1891 Peterburi – 1948 New York). Oras ja tema abikaasa lahkusid peatselt Ameerikasse. Riigisekretär hoiatas, et ametnike lahkumine ja eriti Vene sektsiooni likvideerimine peab toimuma varjatult, ilma avaliku tähelepanuta.¹² Hiljemalt 1939. aasta detsembri lõpuks olidki Vene osakonnaga seotud inimesed ja olulisemad dokumendid üle viidud Stockholmi, Helsingisse, Oslosse või Moskva suursaatkonda. Nõukogude esindajad tundsid end selleks ajaks juba otsustajate, käskijate ning keelajadena. Ilmekas oli nn oktoobrirevolutsiooni tähistamine Riias 7. novembril 1939. Sellel osales Läti valitsus, välisministeeriumi ametnikud ja kõrgemad sõjaväelased. Kohal olid kõikide Riias esindatud riikide diplomaadid peale Vatikani, Hollandi ja Poola. Poola saatkond oli oktoobris peatanud tegevuse ning kolinud Stockholmi. Holland pöördus Wiley poole, et USA esindaks edaspidi hollandlaste huvisid Lätis ja Eestis. Nemaadki kavatsesid lahkuda, sest Hollandi ja NSVLi vahel ei olnud diplomaatilisi suhteid. Tegelikult jäid nad veel mõneks ajaks tegutsema ja pöördusid 1940. aasta juulis samalaadse palvega uuesti ameeriklaste poole. Ka Hollandi esindus Kaunases tundis huvi, kas USA kaitseks edaspidi nende huve Balti riikides.¹³

Saadik ise oli 1939. aasta oktoobris ja novembri alul Tallinnas ning seepärast esindas teda Riias asjur Packer, kes koostas üritusest raporti, sest Nõukogude poole esindaja Ivan Zotovi käitu-

¹¹Hull to Wiley September 20, 1939. — NA. Wiley.124.6. 1939. No. 367.

¹²Hull to Wiley September 27, 1939. — NA. Wiley.124.6. 1939. No. 367.

¹³Norem to Washington July 22, 1940. — NA. Wiley.124.5-631. 1940.

mine oli lausa alandav. Venelane nõudis Packerilt selgitust, miks saadik Wiley ei austa oma kohalolekuga Nõukogude riiki. Packer selgitas, et saadik viibib pikemat aega Eestis ja ilmselt osaleb seal korraldataval üritusel. Nõukogude esindaja lubas asja telefoni teel üle küsida.¹⁴

NURJUNUD LOOTUSED

1939. aasta oktoobris oli Wiley saanud Riigidepartemangult loa teha vajaduse korral ilma kooskõlastamiseta sõite Tallinna. Kahtlemata kohtus Eesti välisminister Ants Piip sel ajal Wileyga ja arutas temaga Eesti diplomaatilise esinduse taastamise võimalusi Washingtonis. Vastav teade avaldati koguni ajakirjanduses (Eesti... 1939). Teema püsis päevakorral kuni 1940. aasta juunini. Uudis jõudis tänu konsul Leonardile Washingtoni ja seal tervitati algatust (Taremäe 1993). Eesti valitsuse otsus taasasutada saatkond USAs ja korraldada ümber teisigi esindusi ilmus veel kord lehtedes 1940. aasta märtsis (vt Washingtoni... 1940). Vastav otsus avaldati 26. aprillil 1940 ka *Riigi Teatajas*.¹⁵ Välisminister Piip pöördus ammuse kava juurde tagasi ja otsustas taastada Washingtoni saatkonna, mille juht saanuks ühtlasi konsuliks New Yorgis. Johannes Varese valitsuse välisminister Nigol Andresen esines 1940. aasta juuni lõpul samuti põhjaliku välisesinduste ümberkorraldamise kavaga, aga esindust Põhja-Ameerikas sellesse enam ei mahtunud (Luuakse... 1940).

KAS AMEERIKLASED JÄÄVAD KOHALE?

Riigisekretäri eespool mainitud küsimus Ameerika esinduse säilitamise võimaluse kohta Nõukogude okupatsiooni tingimustes toetus kahele kaalutlusele. Esiteks säilisid USA konsulaar-

¹⁴Packer memorandum November 8, and report to the Secretary of State November 9, 1939. — NA. Wiley.814.3-846. 1939. No. 382.

¹⁵Riigiasutiste ametnikkude koosseisu seaduse muutmise seadus, art. 288. — *Riigi Teataja*, nr 35, 26. IV 1940, lk 532–533, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/04/26/9.

did mõnda aega aladel, mille Saksa väed aastail 1938–1940 hõivasid. Tundus loogiline, et sama praktikat õnnestub rakendada NSV Liiduski. Teiseks taotles Washington juba alates tunnustuse andmisest konsulaatide rajamist teistes linnades peale Moskva. NSV Liit sulges aga 1938. aastal enamiku riikide konsulaaresindused väljaspool oma pealinna. Samal ajal avas ta ise need New Yorgis, Los Angeleses ja San Franciscos. Seepärast taotles USA samuti mõne konsulaadi avamist, neist ühte kindlasti Vladivostokis, kus lubati tegutseda ka Saksa ja Jaapani esindustel. Nõukogude pool otseselt ei keeldunud, aga venitas nõusoleku andmisega.

Suursaadik Steinhardt sai tuntuks võrdse kohtlemise nõudjana. Tema suhted Kremli ja välisasjade rahvakomissariaadi juhtidega ei alanud aga nii sõbralikult, nagu ta ise lootis. Eriti pingeliseks läksid suhted alates 1939. aasta detsembrist. Teda ja teisi ameeriklasi süüdistati Moskvast katsete eest saada vahendajaks Soome-NSV Li konfliktis. Tuues ajendiks hambaravi Stockholmis, külastas Steinhardt Rootsit, Soomet ja korraldas õhtusöögi ka Tallinnas, et aidata rahu taastamisele kaasa (Välismaa... 1940). Õhtusöögil osales ka Wiley. Peatselt lahkus Steinhardt Moskvast üldse, tuues ettekäändeks korralise puhkuse kodumaal. Asjurina jätkanud nõunik Walter Clarence Thurston hakkas venelastega suhtlemisel kasutama palju teravamaid toone. Moskvast ilmselt taibati, et avantüür Soome vastu läheb neile nii poliitiliselt, sõjaliselt kui ka ideoloogiliselt kalliks maksma. Ameerika embargo peatas lennukikütuse, alumiiniumi ja relvade tootmiseks vajalikke tööpinkide jms tarnimise NSV Liidule. Ameeriklased hakkasid ühtlasi piirama venelastest ekspertide juurdepääsu oma tehastele ning tehnoloogiale. Lõpuks mõistsid mõlemad pooled, et Saksamaa sõjaline edu lausa nõuab omavaheliste suhete klaarimist. Konsulaatide avamise teema pakkus selleks võimalusi. Küsimus jäi aga Moskva otsustada ja Riias või Tallinnas vaid loodeti, et asi laheneb soodsalt.

Asjur Packer oli Riist 1940. aasta suvel eemal ja naasis alles 6. augustil, mil korraldus esinduse likvideerimiseks oli juba saabunud. Tema ülesandeks jäi vaid jälgida, et see võimalikult väikeste kadudega sünniks. Packer võis peatselt välisministrile

saata ülevaate töötajate käitumisest saatkonna sulgemise päevil sama aasta augustis-septembris. Selles väljendas ta lootust, et nii tublid inimesed õnnestub ametisse ennistada, kui esindus ikkagi jätkab.¹⁶ Riigidepartemangus Ida-Euroopa asjade eest vastutav Loy Henderson selgitas Stockholmi jõudnud konsul Washingtonile, et esinduste säilitamise vastu olid “Balti riike kontrollivad võimud”.¹⁷ Sama mäletas aasta lõpul ligi 20-leheküljelises aruandes Riigisekretärile Packer isegi. Ta meenutas, et tegelikult said nad suursaatkonnalt Moskvast juba 23. augustil Riiga läkitatud telegrammi, milles arvati, et Nõukogude pool ei lase USA esindustel Balti riikides siiski jätkata. Kardetavasti leidis Riigidepartemanguski piisavalt neid, kelle arvates ei olnud Balti riikide küsimus nii oluline, et nende pärast riske liiga suureks ajada ning konsulaadi püsimise nimel edasi võidelda.

Saksa-Itaalia-Jaapani vahel sõlmitud Kolmikpakti sünni järel puhkuselt naasnud Steinhardt oli 26. septembril 1940. aastal Moskvast Molotoviga kohtudes endiselt optimistlik ning pakkus ridamisi kompromisse ja USA-poolseid järeleandmisi, et sõbraliikumised püsiksid. Suursaadik meenutas, et Ameerikal on konsulaat Riias tegutsenud ligi 100 aastat ja loomulik olnuks selle jätkamine. Samas kinnitas ta, et asjaga ei ole kiiret, ja pakkus kompromissina, et see taastataks sõja järel (Žiljajev, Savtšenko 2004: 96). USA konsulaat Vladivostokis avati aasta lõpul. Tagantjärele tarkusele toetudes võiks küsida, kuidas hilisem mittetunnustamise poliitika oleks välja kujunenud, kui Moskvast jätkunuks rohkem läbinägelikkust ning külma närvi USA esinduse lubamiseks ka Baltikum. Ameeriklased olid ilmselt valmis kompromissideks ja olukorraga leppimas ning nõus Balti riikide kadumisega.

¹⁶Packer to the Secretary of State September 12, 1940. — NA. Wiley.124.5-631. 1940.

¹⁷Henderson to Washington November 15, 1940. — NA. Wiley.124.5-631. 1940.

BALTI RIIKIDE MITTETUNNUSTAMISE KUJUNEMINE

Eesti välispoliitika toetub päris mitmele nurgakivile. Neid meenu-tatakse näiteks pärgade asetamisega ajaloos oluliste tegelaste hau-dadele. Üheks selliseks on Roosevelti Vene-sõbraliku *uue kurs-i* elluviija välispoliitikas Sumner Welles. Ühtlasi seostub tema ni-mi pressiteatega, mida tuntakse avaldusena 23. juulist 1940. Seda avaldust on nimetatud Balti riikide annekteerimise mittetunnusta-mise kõige olulisemaks dokumendiks.¹⁸ Selle sünni on kaudselt seostatud ka Wiley poolt Hendersonile saadetud raportitega, mis olevat viimast mõjutanud (Maamets, Piirimäe 2022: 115). Riigi-departemangu Euroopa asjade osakonna juhataja abi ametis ol-nud Hendersoni teeneks oli eelkõige pikem memorandum Eestis, Lätis ja Leedus juhtunust ning Valge Maja võimaliku reageerin-gu kohta, mis valmis 15. juuliks 1940.¹⁹ Kas tema seisukohad olid rangemad või pehmemad võrreldes Wellesi avaldusega, on piisavalt läbi analüüsitud (Medijainen 2018: 79–90; Hough 1985; Mälksoo 2005).

Diplomaatia ajaloost huvitujad võiksid aga küsida: milline koht on pressiteatel, avaldusel või teatel (*statement*) kui selli-sel omavahelises suhtlemises? See ei ole üldjuhul kuigi levinud vahend kahe riigi läbikäimisel. Neis kasutatakse hoopis rohkem noote ja memorandumeid, mis eeldavad dialoogi. Ka USA ja NSV Liit suhtlesid 1940. aasta suvel diplomaatide ja välisminis-teriumide tasemel ning noote ja memorandumeid vahetades.

Avaldusega seostub ridamisi küsimusi. Neid on korduvalt esi-tatud ning analüüsitud (Medijainen 2018: 79–90; Piirimäe 2022:

¹⁸Vt Statement by the Acting Secretary of State, July 23, 1940. — G. Bernard Noble, E. R. Perkins, Gustave A. Nuremberger (Eds.). *For-eign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1940, Gene-ral, Volume I*. Washington: Department of States, 1959, Document 412, history.state.gov/historicaldocuments/frus1940v01/d412; Jaakson 2001: 91–92.

¹⁹Memorandum by the Assistant Chief of the Division of Euro-pean Affairs (Henderson) July 15, 1940. — Samas, Document 398, his-tory.state.gov/historicaldocuments/frus1940v01/d398.

140–145). Siinjuures piirdugem vaid paariga. Miks Wellesi avaldus ei sündinud noodina ja miks selle tekstis ei kasutatud mõisteid okupatsioon, mittetunnustamine, ei meenutatud Stimsoni doktriini²⁰ ega mainitud isegi NSV Liitu kui sõjalise jõu kasutajat või sellega ähvardajat? Mõisted *okupatsioon* ja *anneksioon* ei olnud kaasaegsetele sünonüümid või pelgalt stiili küsimus. Pigem vastupidi: tegemist oli põhimõttelise vastandumisega. Niisugusest ei ole see oma päevakohasust tänapäevani kaotanud. Endiselt kestab poleemika, kas 1940. aastal toimus okupatsioon või annekteerimine.

Saksa vägede tegevusest rääkides pruugiti järjekindlalt okupatsiooni mõistet. Kaasaegsetele tähistas okupatsioon eelkõige sõjaõiguses kasutatavat terminit, mis tähistas suhet kahe sõdiva poole vahel. Poliitilistel, õiguslikel ja ideoloogilistel kaalutlustel ei talunud Moskva, kui tema tegevuse tagajärgede iseloomustamisel Poolas ja Balti riikides kasutati samuti okupatsiooni sõna. Moskva lükkas alates 1940. aasta aprillist järjekindlalt tagasi USA noote, kui neis kasutati mõisteid *okupatsioon* ja *Nõukogude sõjaline jõud* või sellega ähvardamine. Eriti teravaid noote vahetati alates juulist, kui selgus, et Ameerika ei anna NSV Liidule üle Balti riikide kullavarusid, mis olid deponeeritud Reservpanka New Yorgis. Nimelt kirjutasid Eesti, Läti ja Leedu pangad 13. juulil 1940 alla lepingutele, millega kullavarud *müüdi* NSV Liidu Riigipangale. Viimane nõudis seejärel kulla üleandmist. Keeldumise järel anti Ameerika asjurile 20. juulil üle ründava sisuga verbaalnoot. 11. augustil järgnes Molotovi noot, milles nõutigi ultimatiivses vormis Ameerika esinduste tegevuse lõpetamist Tallinnas, Riias ja Kaunases 25. augustiks 1940. Nõunik Thurston selgitas memorandumis 12. augustil, et vastavalt presidendi korraldusele 15. juulist ei saanud kullaga seotud toiminguid enam täita ilma rahaministri loata. Asjur teatas, et ameeriklased ei kavatse selliseid nõudmisi täita, nagu tehti ka Saksa

²⁰Riigisekretär Henry Stimson teatas 1932. aasta jaanuaris, et USA ei tunnusta jõuga läbi viidud või sellega ähvardades toimunud territoriaalseid muudatusi. Nii keelduti tunnustamast Jaapani vallutusi Hiinas.

vallutuste järel teiste Euroopa riikide ja nende kodanike puhul. Sealjuures kasutas Thurston taaskord väljendeid *okupatsioon* ja *sõjaline jõud*. Ta toetus kohati Hendersoni memorandumi tekstile. Moskva keeldus okupatsiooni mõistet sisaldavat nooti vastu võtmast ning arutamast. Nii Moskvast kui ka Umanski kohtumistel Wellesiga rõhutasid venelased, et USA seisukohad on vastuolulised ega arvesta ajaloolisi tõsiasju. Meenutati, et USA riigisekretär Bainbridge Colby oli 1920. aasta augustis keeldunud Balti riike tunnustamast. Seejärel Eestit, Lätit ja Leedut 28. juulil 1922. aastal tunnustades kinnitas USA ise, et austab edaspidigi endiselt Venemaa territoriaalse terviklikkuse põhimõtet (Žiljajev, Savtšenko 2004: 77–86). Umanski rõhutas Wellesile, et Balti riikides on kasvamas fašismioht, aga nüüd on neil Nõukogude Liidu kindla kaitse toel võimalik nautida liberaalse ja sotsiaalse valitsemise hüvesid. Ta avaldas imestust, kuidas saab vabalt väljendatud rahvaste tahet tulla Nõukogude Liidu kaitse alla samastada Saksa-maa sõjalise agressiooni ja okupatsiooniga.²¹

Eespool mainitud suursaadik Steinhardti kohtumise järel 26. septembril Molotoviga peatati mõneks ajaks teravate avalduste vahetamine ning sõjakirves maeti ajutiselt maha. Ameeriklased olid valmis okupatsiooni asemel rääkima annekteerimisest või absorbeerimisest. Balti riikide kulla küsimuse puhul leidis suursaadik, et Leedu, Läti ja eriti Eesti olid USA-le palju rohkem võlgu, kui neil oli varandusi Ameerikas. Kulla deponeerimist nimetati mõningaseks tagatiseks ja võlgade korvamise katteks. Steinhardt rõhutas, et tegemist on vaid rahalise ja mitte poliitilise küsimusega. Eesti jaoks sai kullavarudest Ameerikas aga püsima jäänud peakonsulaadi keskne probleem (Kangro 2023).

Kokkuvõttes osutus asevälisminister Wellesi avaldus kompromissiks. Selles ei räägitud okupatsioonist ega NSV Liidust kui okupandist, aga Ameerika avalikule arvamusele andis avaldus näilise kinnituse, nagu seistaks õigete väärtuste eest ja ühtlasi jäädaks neutraalseks käimasolevas sõjas ning läbirääkimised

²¹Memorandums of conversation of Welles and Oumansky July 27, and August 7, 1940. — NA. 1910–1944. Office of Eastern European Affairs. E 555. Box 12, NARS A-1, ENTRY 372.

NSV Liiduga oleksid endiselt võimalikud. Moskval ei olnud vajadust Wellesi avaldusele reageerida, sest tekst oli pingelisi suhteid silmas pidades koostatud üsnagi mahedas toonis. Eriti arvestades hoopis teravamaid ametlikke noote ning memorandumeid. Ka Wellesi ja Umanski korrapärastel kohtumistel kuni 1941. aasta veebruarini ja näiteks Molotovi avaldustes pöördus Moskva siiski ikka ja jälle Balti riikide annekteerimise ja selle tunnustamisega seotud küsimuste juurde tagasi.

Teiselt poolt ei oleks Wellesi avaldusest hoidumine siiski säilitanud Ameerika konsulaate Balti riikides. Küll võis aga just see avaldus tuua kaasa väiklasi tagakiusamisi Tallinnas, Riias ja Kaunas esinduste varasid ja dokumente veel pakkivatele ning ära saatvatele inimestele. Neile tehti raskeks väljasõiduviisade ja passide pikendamine. Ühtlasi nõuti juba läbi kontrollitud (tollitud) ja esinduse pitseriga varustatud pakkide avamist jms. Viimaste ametnike lahkumine venis seepärast 1940. aasta lõpuni. Moskva hoidis neid inimesi omamoodi pantvangis, et USA-lt täiendavaid soodustusi välja kaubelda. Isegi Ameerika konsulaadi avamist Vladivostokis üritati endiselt siduda Balti riikide annekteerimise ametliku tunnustamisega ja Ameerika kodanike koju naasmisega.

John ja Irena Wiley lahkusid 26. juulil 1940 Riias üle Moskva ja jaapanlaste kontrolli all oleva Mandžuuria. Irena meenutab seda ligi kaks nädalat kestnud reisi karmi katsumusena (Wiley 2013: 104–114). Kümnete tuhandete lätlaste ja eestlaste “reisid” Siberi suunas kujunesid aga peatselt hoopis pikemaks ning traagilisemaks.

KOKKUVÕTTEKS

Kahe maailmasõja vahelist paari aastakümnet võib käsitada ühtse perioodina või maailmakorrana. Samas on levinud mõttelise piiri tõmbamine aastasse 1933–1934. Sellesse aastasse mahtusid areng ja sündmused, mis iseloomustavad murrangut Euroopa rahvusvahelises ajaloos, eriti liites Euroopa perspektiivile ka Ameerika Ühendriikide ja NSV Liidu välispoliitikas toimunud muudatused. Kasvava Ameerika ning raskustes vaevelnud Vene impee-

riumi omavahelised suhted on sajandite jooksul läbi teinud rida-
misi tõuse ja mõõnaperioode. Kõige suuremad lootused kestsid
vaid lühikest aega 1917. aasta aprillist kuni novembrini. Järgnes
periood, mida on nimetatud ka *esimeseks külmaks sõjaks*. Igat-
sus ja lootus taas soojemate suheteni jõuda ei kadunud. Uus te-
hing terendas aastail 1933–1934. Enamlased püüdsid järjekind-
lalt saavutada oma režiimile Washingtoni ametlikku heakskiitu.
Selle saavutamine eeldas muutusi rahvusvahelistes suhetes, aga
eriti Ameerika sisepoliitikas.

Läbirääkimistel 1933. aasta novembris Washingtonis ja det-
sembris Moskvast pakkus Litvinov kahepoolse sõpruse ja mitte-
kallaletungi ning koguni kaitselepingu sõlmimist. Sama tegi esi-
mest suursaadikut Bullittit Kremlis vastu võtnud Jossif Stalin.
Diplomaatiliste suhete taastamine USA ja Venemaa vahel 16. no-
vembril 1933 seadis küsimärgi alla Balti riikide senise koha ja
tähtsuse.

Varem vajas Ameerika tugipunkti, mis jälgiks USA kodanike
liikumisi Venemaale, sealt Euroopasse ja kodumaale ning vastu-
pidi. Ühtlasi ootas Riigidepartemang usaldusväärset ja kontrolli-
tud informatsiooni Venemaal toimuva kohta. Vene sektsioonile
Riias on omistatud erinevaid ülesandeid. Ärimehed ning huvi-
reisijad said oma viisa ning passi sageli Riia saatkonnast ning
konsulaatidest Tallinnas ja Kaunases. Selliste inimeste käest oli
võimalik hankida informatsiooni Venemaa sisepoliitika kohta. Li-
saks elas enamlaste pöörde järel tuhandeid Vene emigrante Ees-
tis ja Lätis. Nemad nagu ka kohalikud diplomaadid ning poliiti-
kud võisid samuti kasulikku informatsiooni jagada. Suursaat-
konna rajamine Moskvasse seadis senise praktika küsimärgi alla.
Peatselt tuli aga nii Bullittilt Moskvast kui ka Riigideparteman-
gult palveid jätkata Riias raportite koostamist Venemaa kohta,
sest Moskvast pörkuti raskustele. Keskendumine informatsiooni
kogumisele ning analüüsimisele oli mõistlikum jätta rahulikuma-
le ning neutraalsemale esindusele.

John Wiley ei olnud enne 1934. aastat Venemaast huvitatud.
Ta eelistas Moskvaski jääda pigem ametnikuks ja administraa-
toriks. Paraku oli just tema suursaatkonna juhiks, kui NSV Lii-
dus süvenes märkimisväärselt terror. Riias ja Tallinnas andis Wi-

ley oma saadikuvolikirjad üle 1938. aasta oktoobris-novembris. Alates 1939. aastast tuli tal teha otsuseid, millele tulid kasuks varasemad kogemused nii Austrias kui ka Moskvas. Need olid kooskõlas Washingtoni ametliku positsiooniga, aga samas säilitasid tema kui kodaniku eneseväärikuse. Wiley teeneks võib pidada eeskätt temast sõltuvate inimeste päästmist üha ähvardavaks muutuva Nõukogude terrori käest. Tema olulisemaks sammuks sai Riia saatkonna juures tegutsenud Vene sektsiooni likvideerimine ilma kaotusteta. Wiley oli sunnitud leppima Balti riikide annekteerimisega. Ameerika välisteenisus päästis oma maine üle noatera. Kui Riigidepartemangu imbusidki sisse kommunistliku mõtteviisi toetajad, siis *makartism* neid 1950. aastatel kuigi palju ei paljastanud. Nõukogude agentide panus annekteerimise tunnustamise saamiseks jäi tagasihoidlikuks. Hoopis ohtlikumad olid ja on mõtteviisid, mis ikka ja jälle püüavad ellu viia uusi tehinguid impeeriumide vahel.

Kirjandus

- A l t r o, Th[eodor] 1939. Ameerika saadik abikaasaga Narvas. — *Postimees*, nr 197, 26. VII, lk 9, dea.digar.ee/article/postimeesew/1939/07/26/48
- A s g a r o v, Asgar M. 2007. *Reporting from the Frontlines of the First Cold War: American Diplomatic Dispatches about the Internal Conditions in the Soviet Union, 1917–1933*. University of Maryland, PhD Dissertation, hdl.handle.net/1903/7724
- B a l t i c States Investigation: *Hearings before the Select Committee to Investigate the Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R. of the Committee on Rules and Administration House of Representatives. Eighty-third Congress. First session. Part 1*. 1954. Washington: Government Printing Office
- B e n n e t t, Edward M. 1986. *Franklin D. Roosevelt and the Search for Security: American-Soviet Relations, 1933–1939*. Wilmington, Del.: Scholarly Resources
- B e n n e t t, Edward M. 1990. *Franklin D. Roosevelt and the Search for Victory: American-Soviet Relations, 1939–1945*. Wilmington, Del.: SR Books

- B l u m, John Morton 1959. *From the Morgenthau Diaries: Years of Crisis, 1928–1938*. Boston: Houghton Mifflin Company; Cambridge: The Riverside Press
- B r a n d s, H. W. 1991. *Inside the Cold War: Loy Henderson and the Rise of the American Empire, 1918–1961*. New York — Oxford: Oxford University Press
- B r e u e r, Claudia 1995. *Die “Russische Sektion” in Riga: Amerikanische diplomatische Berichterstattung über die Sowjetunion, 1922–1933/40*. (Transatlantische historische Studien; Bd. 3.) Stuttgart: Steiner
- B r o w d e r, Robert Paul 1953. *The Origins of Soviet-American Diplomacy*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- B r o w n, Anthony Cave 1982. *The Last Hero: Wild Bill Donovan. The Biography and Political Experience of Major General William J. Donovan, Founder of the OSS and “Father” of the CIA, from His Personal and Secret Papers and the Diaries of Ruth Donovan*. New York, N.Y.: Times Books
- B r o w n e l l, Will, Richard N. B i l l i n g s 1987. *So Close to Greatness: A Biography of William C. Bullitt*. New York: Macmillan
- C a s s e l l a - B l a c k b u r n, Michael 2004. *The Donkey, the Carrot, and the Club: William C. Bullitt and Soviet American Relations, 1917–1948*. London: Praeger
- C a s t l e, Alfred L. 1998. *Diplomatic Realism: William R. Castle, Jr., and American Foreign Policy, 1919–1953*. Honolulu: Samuel N. and Mary Castle Foundation
- C o m b s, Jerald A. 2015. *The History of American Foreign Policy from 1895*. 4th Ed. London — New York: Routledge, Taylor & Francis
- C o m m u n i s t Aggression Investigation, *Fourth Interim Report: Hearings before the Select Committee on Communist House of Representatives Eighty-Third Congress, Second Session*. Part 2. Washington: Government Printing Office, babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=umn.31951t004119739&seq=3
- C o s t i g l i o l a, Frank 2023. *Kennan: A Life Between Worlds*. Princeton—Oxford: Princeton University Press
- D a l l e k, Robert 2017. *Franklin D. Roosevelt: A Political Life*. London: Allen Lane
- D e S a n t i s, Hugh 1983. *The Diplomacy of Silence: The American Foreign Service, the Soviet Union, and the Cold War, 1933–1947*. Chicago—London: University of Chicago Press

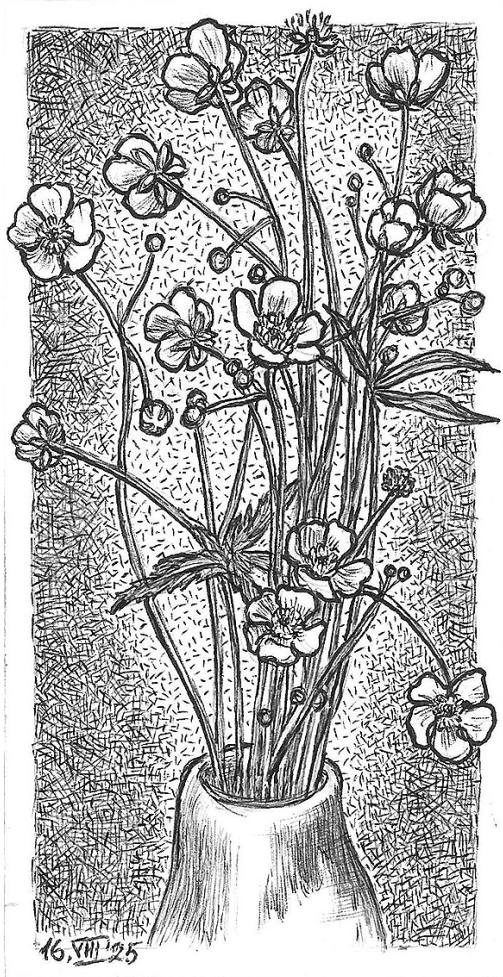
- Dickinson, Edwin D. 1931. The recognition of Russia. — *Michigan Law Review*, Vol. 30, No. 2, pp. 181–196, repository.law.umich.edu/mlr/vol30/iss2/2
- Dunlop, Richard 1982. *Donovan, America's Master Spy*. Chicago — New York — San Francisco: Rand McNally
- Dunn, Dennis J. 1998. *Caught between Roosevelt, and Stalin: America's Ambassadors to Moscow*. Lexington: The University Press of Kentucky
- Eagles, Keith David 1966. *Ambassador Joseph E. Davies and American-Soviet Relations, 1937–1941*. (Modern American history.) PhD Thesis. University of Washington
- Eesti saatkond Washingtoni. 1939. — *Uus Eesti*, nr 303, 6. XI, lk 3, dea.digar.ee/article/uuseesti/1939/11/06/28
- Etkind, Alexander 2017. *Roads not Taken: An Intellectual Biography of William C. Bullitt*. (Pitt series in Russian and East European studies.) Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press
- File ne, Peter G. 1967. *Americans, and the Soviet Experiment*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Farnsworth, Beatrice 1967. *William C. Bullitt and the Soviet Union*. Bloomington—London: Indiana University Press, muse.jhu.edu/pub/3/oa_monograph/book/94941/pdf
- Gellman, Irwin F. 1995. *Secret Affairs: Franklin Roosevelt, Cordell Hull, and Sumner Welles*. Baltimore—London: The Johns Hopkins University Press, muse.jhu.edu/book/69482
- Grant, Natalie 1978. The Russian Section, A window on the Soviet Union: Notes and comments. — *Diplomatic History*, Vol. 2, No. 1, pp. 107–115, doi.org/10.1111/j.1467-7709.1978.tb00425.x
- Greenberg, David 2007. *Calvin Coolidge*. (The American presidents series.) New York: Times Books
- Gorodetsky, Gabriel 2007. *Stafford Cripps in Moscow, 1940–1942: Diaries and Papers*. Edgware—Portland: Vallentine Mitchell
- Haslam, Jonathan 1984. *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933–39*. (Studies in Soviet history and society.) London: Macmillan
- Hough, William J. H. III 1985. *The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory*. (New York Law School Journal of International and Comparative Law; Vol. 6., No. 2.) New York: New York Law School, digitalcommons.nyls.edu/journal_of_international_and_comparative_law/vol6/iss2/5/

- J a a k s o n, Ernst 2001. *Eestile*. 2. tr. Tallinn: SE&JS
- K a i s e r, David 2014. *No End Save Victory: How FDR Led the Nation into War*. New York: Basic Books
- K a n g r o, Mihkel Johannes 2023. The Price of Continuity: Financing Estonia's Consulate General in the U.S. during 1940–1991: Bachelor's Thesis. University of Tartu, faculty of arts and humanities, institute of history and archaeology, department of contemporary history. Tartu, hdl.handle.net/10062/93697
- K i n s e l l a J r., William E. 2003. Franklin D. Roosevelt and the Soviet Union, 1933–1941. — Thomas C. Howard and William D. Pederson (Eds.). *Franklin D. Roosevelt and the Formation of the Modern World*. (M. E. Sharpe Library of Franklin D. Roosevelt Studies; Vol. 4.) Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, pp. 78–89
- K o c h o - W i l l i a m s, Alastair 2013. *Russia's International Relations in the Twentieth Century*. London—New York: Routledge, Taylor & Francis Books
- K o h l e r, Foy D., Mose L. H a r v e y 1975. *The Soviet Union: Yesterday, Today, Tomorrow. A Colloquy of American Long-Timers in Moscow*. Coral Gables, Fla.: Center for Advanced International Studies, University of Miami
- L ' H o m m e d i e u, Jonathan H. 2012. Baltic exiles and the U.S. Congress: Investigations and legacies of the House Select Committee, 1953–1955. — *Journal of American Ethnic History*, Vol. 31, No. 2, pp. 41–67, doi.org/10.5406/jamerethnhist.31.2.0041
- L u u k s e u s saatkond Hispaaniasse. 1940. — *Päevaleht*, nr 169, 27. VI, lk 3, dea.digar.ee/article/paevalehtew/1940/06/27/14
- M a m e t s, Jaak-Markus, Kaarel P i i r i m ä e 2022. USA ja Eesti diplomaatilised esindused, suhted ja sõjavõlg kahe maailmasõja vahel. — Kaarel Piirimäe, Mart Kuldkepp (koost.). *Ameerika sajan. USA ja Eesti suhete sada aastat*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 104–127
- M a d d o x, Robert James 1969. *William E. Borah and American Foreign Policy*. Baton Rouge: Louisiana State University Press
- M a n t e n i e k s, Maris A. 2003. FDR and the Baltic States. — Thomas C. Howard and William D. Pederson (Eds.). *Franklin D. Roosevelt and the Formation of the Modern World*. (M. E. Sharpe Library of Franklin D. Roosevelt Studies; Vol. 4.) Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, pp. 93–121
- M a y e r s, David 1995. *The Ambassadors and America's Soviet Policy*. New York—Oxford: Oxford University Press

- Medijainen, Eero 2012. "Riia ring", "luurepost" ja tööjaotus USA esindustes Baltikumis 1920. aastatel. — *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*, nr 4, lk 53–70, www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/MedijainenEero_Riia_ring_TUNA2012_4.pdf
- Medijainen, Eero 2018. *Raudse eesriide lõimed: Propaganda, avalik arvamus ja Baltikum, 1939–1944*. Tallinn: SE&JS
- Murray, Robert K. 2012. *The Harding Era: Warren G. Harding and his Administration*. Newtown, CT: American Political Biography Press
- Mälssoo, Lauri 2003. *Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu saatust rahvusvahelises õiguses 1940. a – 1991. a ja pärast 1991. a. Urimus pingest normatiivsuse ja võimu vahel rahvusvahelises õiguses*. Tlk Alar Helstein. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/83582
- Offner, Arnold A. 1969. *American Appeasement: United States Foreign Policy and Germany, 1933–1938*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press
- Patterson, Thomas G., J. Garry Clifford, Kenneth J. Hagan 1988. *American Foreign Policy: A History*. Vol. 2: 1900 to Present. 3rd Rev. Ed. Lexington, Mass.: Heath
- Piirimäe, Kaarel 2022. Diplomaadid, president Roosevelt ja Balti riikide annekteerimine. — Kaarel Piirimäe, Mart Kuldkepp (koost.). *Ameerika sajand: USA ja Eesti suhete sada aastat*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 129–145
- Piirimäe, Kaarel, Mart Kuldkepp (koost.) 2022. *Ameerika sajand: USA ja Eesti suhete sada aastat*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Read, Anthony, David Fisher 1988. *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin, and the Nazi-Soviet Pact, 1939–1941*. New York — London: W. W. Norton
- Register of the Department of State November 1, 1941. 1942. Washington DC: United States Government Printing Office, archive. [org/details/registerofdepart1941unit/page/n7/mode/2up](https://www.gpo.gov/details/registerofdepart1941unit/page/n7/mode/2up)
- Saul, Norman E. 2001. *War and Revolution: The United States and Russia, 1914–1921*. Lawrence, Kan.; Great Britain: University Press of Kansas
- Saul, Norman E. 2006. *Friends, or Foes?: The United States and Soviet Russia, 1921–1941*. Lawrence, Kan.: University Press of Kansas
- Schulzinger, Robert D. 1975. *The Making of the Diplomatic Mind: The Training, Outlook and Style of United States Foreign Ser-*

- vice Officers, 1908–1931. Middletown, Conn.: Wesleyan University Press
- Shogan, Robert 2010. *Prelude to Catastrophe: FDR's Jews and the Menace of Nazism*. Chicago: Ivan R. Dee
- Siegel, Katherine A. S. 1996. *Loans and Legitimacy: The Evolution of Soviet-American Relations, 1919–1933*. Lexington: University Press of Kentucky
- Steiner, Zara 2013. *The Triumph of the Dark: European International History 1933–1939*. (Oxford history of modern Europe.) Oxford: Oxford University Press
- Žiljajev (vast. koost.) 2003 = Б. И. Жилиев (отв. сост.). *Советско-американские отношения 1934–1939*. (Россия. XX век. Документы; [т. 4].) Москва: Международный фонд “Демократия”
- Žiljajev, Savtšenko (koost.) 2004 = Б. И. Жилиев, В. И. Савченко (сост.). *Советско-американские отношения 1939–1945*. (Россия. XX век. Документы; [т. 5].) Москва: Международный фонд “Демократия”, Материк
- Taremae, Heino 1978. Baltic materials among the John C. Wiley papers. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. 9, No. 3, pp. 203–211, doi.org/10.1080/01629777800000221
- Taremäe, Heino 1993. Ameerika Ühendriikide diplomaatilised esindused Balti riikides 1922–1940. — *Kultuur ja Elu*, nr 3, lk 49–53; nr 4, lk 16–20
- Taylor, Melissa Jane 2018. “Raging rumors”: American diplomats reportage from Latvia and Estonia, 1938–1940. — *The International History Review*, Vol. 40, No. 1, pp. 155–176, doi.org/10.1080/07075332.2017.1309446
- Thorne, Christopher 1972. *The Limits of Foreign Policy: The West, The League and the Far Eastern Crisis of 1931–1933*. New York: G. P. Putnam's Sons
- Välismaa huvitatud Ameerika Moskva suursaadiku reisist Eestisse. 1940. — *Uus Eesti*, nr 44, 15. II, lk 1, dea.digar.ee/article/uuseesti/1940/02/15/3
- Washingtoni Eesti saatkond. 1940. — *Uus Eesti*, nr 66, 9. III, lk 2, dea.digar.ee/article/uuseesti/1940/03/09/14
- Wiley, Irena 2013. *Kahekümne aastaga ümber maailma: Kunstisaadik diplomaatia maailmas*. Tlk Riina Jesmin. Tallinn: Varrak

EERO MEDIJAINEN (1959) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloolase-na 1983, ajalookandidaat 1990, *dr. phil.* 1997. Ajaloo Keskarchiivi vanemteadur 1987–1989, Eesti Rahvusraamatukogu teadur 1989–1990, TÜ lähiajaloo õppetooli dotsent 1991–2004, ajaloo- ja arheoloogia instituudi uusima aja ajaloo õppetooli uusima aja professor. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “USA *de jure* tunnustusest Balti riikidele” (1992, nr 10, lk 2167–2179), “Eesti Vabariigi välisministeeriumi esimene tööaasta” (1993, nr 4–5, lk 675–689, 1051–1069), “Eesti välisministeeriumi viimased kuud” (1993, nr 11, lk 2323–2351), “Konstantin Pätsi testamendist” (1995, nr 6, lk 1123–1135), “Orientatsiooniotsingutest Eesti välispoliitikas” (1996, nr 3, lk 451–480), “Salaagent Sergius Riis Eestis: Segadused Venemaal ning ajaloos” (2001, nr 8, lk 1684–1714), “Eesti vedurid ja Poola-Vene sõda: Riikluse nurgakivi teravalserval” (2014, nr 4, lk 665–676) ja “Sajandivanused alternatiivid: Eelmäng 1924. aasta 1. detsembriks” (2025, nr 12, lk 2206–2238), arvustused koguteosele *The Baltic in International Relations between the Two World Wars* (1989, nr 8, lk 1750–1756), Ernst Jaaksoni raamatule *Eestile* (1996, nr 5, lk 1066–1070), koguteosele *Eesti ja Soome suhted 1920–1925* (1998, nr 1, lk 176–183), Margus Laidre raamatule *Sõnumitooja või salakuulaja?: Nüüdisaegse diplomaatia lätted 1454–1725* (2004, nr 2, lk 424–430) ja Eduard Laamani teosele *Iseseisvuse tunnid* (2011, nr 3, lk 571–575), samuti järelsõna Brūno Kalniņši artiklile “Läti riigi rajamine” (1992, nr 4, lk 804–808).

MERIKE MÄEMETS. Kibe tulikas (*Ranunculus acris*).
Must pastapliiats ja marker, paber. 2025

SUUR KIIDULAUL PÄIKESEJUMAL ŠAMAŠILE

Tõlkinud akadi keelest Amar Annus

- Kogu taeva särama panija,
pimeduse valgustaja üla- ja allilma rahvastele!
Šamaš, kogu taeva särama panija,
pimeduse valgustaja üla- ja allilma rahvastele!
- 5 Võrgu kombel ümbritsevad maad sinu kiired,
sa hajutad hämaruse kaugete mägede ümbert.
Sinu välja ilmudes rõõmustavad jumalad ja manalased,
kõik Igigid on sinu üle õnnelikud.
Sinu hiilgus jõuab alati ka peidetud paikadesse,
- 10 sinu valguse säras saavad kõikide jalajäljed nähtavaks.
Sinu aupaste tungib välja [taevasse],
nelja maailmaäärt [soojendab] nagu tulega.
Sa teed laialt lahti kõigi [templite] väravad,
kõigi Igigide roaohvrite eest sa [hoolitsed].
- 15 Šamaš, sinu välja tulles põlvitavad rahvahulgad,
[sinu] valguse juurde kiirustavad kõik maailma maad.

Geraldina Rozzi. *The Great Hymn to Šamaš.* (State Archives of Assyria Cuneiform Texts, Vol. 13.) Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2026.

- Sina teed sāravaks ja hajutad pimeduse taeva horisondilt,
kiirustad tagant hommiku tuult viljapõllu, maa hinge poole.¹
Kaugeid mägesid katab sinu kiirgus,
20 sinu helk täidab kõigi maade pinda.
Sa kõrgud mägede kohale ja vaatled maad,
maailma telge sa hoiad tasakaalus taeva keskel.
Sina hoolitsed kõigi maade rahvaste eest —
kõik, kelle nõukas valitseja Ea on loonud, usaldati sulle.
25 Kõiki hingelisi sa ühtviisi karjatab,
sina oled nende karjane, kes üleval ja all.
Sa kulged kogu aeg üle taevalae,
iga päev sa lähed üle üüratu maa —
kõrge vee, mere, mägede, maa ja taeva —
30 sa lähed neist iga päev üle nagu haritud põllust.²
All sa juhatad Kubu ja Anunnaki manalasi,³
ülal sa juhatad kõiki eluasemeid õigele teele.
Alumiste ilmade karjane, ülemiste karjahoidja,
kogu maailma valguse allikas, Šamaš, oled sina!
35 Sa muudkui lähed üle avara ja laia mere,
mille sisemuse sügavust lgigid ei tunne.
Oo Šamaš, su kiired laskuvad alla Apsû surmavalda,
Lahmud, kes meres, vaatavad su valgust.⁴
Sa seod mägesid nagu kõis, katad neid nagu udu,

¹Kiilkirjamärke teisiti lugedes võib tõlkida: “sa paned hiilgama valguse habeme [*ziknat urri*], viljapõllu, maa hinge.” “Valguse habet” võiks animistlikult mõista kui päikese käes helkivat viljapõldu. *Siin ja edaspidi tõlkija kommentaarid.*

²Või “nagu mööda jalgteed” (*kī takkassi*), vt Rozzi 2026.

³Anunnaki-nimelisi tegelasi seostati ajutiselt horisondi alla vajunud taevatähtede ja muude allilma jumalustega. Surnute ilmas viibivad Kubu manalased olid sealse maailma valvurid (Rozzi 2026: 30).

⁴Päikese valgus öeldakse tungivat mere sügavusse, kus isegi müütilised meres elavad Lahmud seda näevad.

- 40 sinu lai kaitsevari ümbritseb kõiki maid.
Kuigi pimened iga päev, ärgu su pale jäägu varju,
sa kiirustad edasi ka öösiti, läbi valgustades [pimedust],
teadmata pikkusega vahemaid, lugematuid penikoormaid.
Oo Šamaš, sa muudkui liigud, päeval lähed ja öösel naased.
- 45 Kõigi Igigide⁵ hulgas ei leidu kedagi peale sinu, kes niimoodi
rügaks!
Kogu maailma jumalate hulgas pole kedagi sinust kõrgemat.
Sinu välja tulles kogunevad maa jumalad,
sinu raevukas loit ümbritseb maad.
Kõigil maadel, millel erinevad keeled
- 50 sa tead nende kavatsusi, jälgid nende teekondi!
Sinu ees põlvitavad kõik maailma rahvahulgad.
Šamaš, sinu valguse poole püüdlevad kõik ühtviisi —
taiatarkuse liua, seedripuu oksa poole,
ennustaja keedupoti [poole], kes seletab unenägusid.⁶
- 55 Kes [sõlmivad] lepinguid, põlvitavad sinu ees,
sinu [ees] põlvitavad nii nurjatu kui õige.
[Pole kedagi] peale sinu, kes laskuks alla Apsû'sse,
sa tood välja kohtuotsuse puhta tõe rääkija ja ta vastase
vahel.
- Nurjatu pika elu sa surud kokku [lühikeseks],
- 60 [õiglane] hingab rahulikult nagu magaja, kelle peale valgub
uni.
Sa pöörad tagasi petise, kes ahistab [oma kaaslast],
sa tood välja jõeordalist,⁷ keda kohtuasi on haaranud.

⁵Igigid olid taevatahtedega seostatud jumalate rühm, ka päike oli üks nendest.

⁶Päikesejumal oli mitme preesterliku ennustuskunsti patroon (nt lambamaksalt ennustamine, unenäod ja muud ended), mille vahenditest nendel ridadel on kaudselt juttu: taiatarkuse liud, seedripuine kepp ja keedupott.

⁷Muistse Lähis-Ida kohtuprotsessides pidid süüalused mõnikord oma süütust tõestama jõeordaali (veeproovi) läbides; Šamašit kujutatakse siin sellisena, kes süütl inimesel aitab ordaali üle elada.

Mida sina, Šamaš, õiglates kohtuasjas [neile] ütled,
sinu lausungid on selged ja muutmatud, sa pole [erapoolik].

- 65 Sa hoiad selle kõndija poole, kelle rada on kitsuke,
mere ületajale, kes kardab laineid, sa annad
[meelekindluse].

Ennenägemata teid ekslevat sa [saadad õigesti],
nende radu sa juhata, kes Šamaši poole pöörduvad.
Kaupmehe, kaukakandja, sa päästad tulvaveest,
70 sa tood üles surmavalda langenu, annad talle tiivad.
Põgenikule ja kodust lahkunule sa näitad pelgupaiku,
sa näitad tundmatuid teid pagendatule.
Sina päästad selle, kes ääremaa peidupaigas,
[vangi]majja heidetud kinnipeetule sa näitad valgust.

- 75 Sa päästad need, kelle peale ta jumal [on vihane],
et endeid määrgates läheksid lahti nende kõrvad.⁸
Sa hoolitsed haige eest, kelle tervenemine on edasi
lõkkunud,

sa otsustad tema tuleviku üle, otsid talle elu,
sa tood [häid uudiseid] tema rahvale.

- 80 Maal, kust tagasi ei tulla, sa elustad surnuid.
Sa lepitad vihaseid jumalannasid rahvaga,
sina oled ülev, sinu suu öeldut ei muudeta.

Šamaš, oma võrguga sa ümbritsed kurjategija,
sinu lõksust ei pääse valla veresüüdlane.

- 85 Kes sinu needuse pärast ei karda [oma jumala vannet],
kes sinu nime mainimise tõttu ei värise, vaid räägib valet —
su väljasirutatud võrk ja silmus maa peal on tema lõks.⁹

⁸Siin räägitakse endemärkide äratundmisest ja nende mõistmisest, mis aitavad inimese peale vihastanud isiklikku jumalust lepitada.

⁹Vrd sumeri Šuruppaki nõuanded 47–48: “Ära räägi kergemeelselt, sest hiljem nagu lõks püüab see su kinni!”

- Kes oma sõbra naise poole tõstab [oma silmi] —
enne talle määratud päeva ründab teda surm,
90 see neetu astub talle üles seatud püünisesse,
sinu relv läheb otse ta peale, tal ei [ole] päästjat!
Tema kohtuasjas ei seisa tema eest ta isa,
kohtuniku kõnele ei vasta tema vennad,
vaskne linnupüünis ümbritseb teda märkamatult.
- 95 Sa nürid sarved sellel, kes kavatseb kurja,
kes kavatseb patutegu, tema jalgealune kõigub.
Valelikule kohtunikule sa näitad vangistust,
pistise võtja, kes õiglust ei tee, paned kandma karistust.
Kes pistist ei võta ja hoolitseb kehviku eest,
100 tema meeldib Šamašile, kes pikendab ta elu.
Kaalutlev kohtunik, kes langetab õiglaseid otsuseid,
on tähtis palees, tal on elupaik printside seas.
Kes laenab hõbedat liigkasu võttes on kurjategija, mis tulu
ta saab?
Sama palju, kui arvestab kasumiks, oma kaukast ta kaotab.
105 Kes laenab hõbedat pikemaks ajaks, saab tagasi seekli eest
kolm —
tema meeldib Šamašile, kes pikendab ta elu.
Kes kaalukausse hoides pettusi mahitab,
kes vahetab kaaluvihete kaukas suuremaks või
väiksemaks —
sama palju, kui ta arvestab kasumiks, ta kaotab oma
[kaukast]!
- 110 Kes õiglaselt kaaludest kinni peab, saab palju [kasumit],
igasugu [hüve] saab ta rohkesti kingituseks.
Kes mahumõõtusid hoides [pettusi] mahitab,
annab välja keskmise mõõduga, kuid sisse nõuab
suuremaga,
enne oma õiget päeva saab inimkonna needus ta kätte,

- 115 enne oma tähtaega nõutakse temalt aru, süükoorem
kasvab.
Tema varanduse üle ei valitse ta järeltulija,
tema kotta ei tule sisse tema vennad.
Õiglane isand, kes vilja annab välja [suure] mõõduga,
rohkendab head mainet —
tema meeldib Šamašile, kes pikendab ta elu.
- 120 Ta laiendab oma peret ja kasvatab rikkust,
nagu igavese allika vesi on [tema] seeme igavene,
ilusa abi valmistaja, kes ei tunne pettust.
Kes pidevalt muudavad oma salamõtteid, on seatud
[sinu ette],
nende seeme, kes teevad kurja, ei jää [püsima].
- 125 Need, kelle suul on eitus, on seatud sinu ette,
sa seletad kiiresti lahti nende suu väljaütlemised.
Sa kuulad, sa uurid neid, sa seletad lahti ka kõige nurjatuma
kohtuasja —
kõik ja igaüks on usaldatud sinu kätte.
Sina sead korda nende ended, sõlme läinud asjad päästad
valla.
- 130 Sina, Šamaš, võtad kuulda nõudmisi, anumisi ja palveid,
mahaheitmist, põlvitamist, sosistamist ja nina puudutamist.
Oma suu avausest hüüab sinu poole nõrk —
abitu, kehvik, väärkoheldu, vaene —
iga päev, pidevalt, püsivalt ta pöördub su poole.
- 135 Kelle pere on eemal, kelle kodulinn on kaugel,
hirmuvärinas karjane tühermaal pöördub sinu poole,
karjapoiss segastel aegadel, karjahoidja vaenlaste keskel.
Šamaš, sinu poole pöördub karavan, mis kulgeb hirmunult,
rändav kaupmees, asjaajaja, kes kannab rahapauna.
- 140 Šamaš, sinu poole pöördub võrguga kalamees,
jahimees, vibulaskja, jahisaagi koju viija,
linnupüüdja oma peidupaigas pöördub sinu poole.

- Ringi hulkuv varas, päikesevalguse vaenlane,
tühermaa radadel ringi askeldaja pöördub su poole,
145 rändav surnu ja kadunud surnuvaim.
Šamaš, nad pöörduvad su poole, sa kuulad kõiki.
Sa ei hoia tagasi neid, kes su poole pöörduvad, sa kingid ja
annad.
Minu poolest, oo Šamaš, ära vihka neid!
Rahvahulkadel, oo Šamaš, tee lahti nende kõrvad!
150 Sina annad neile, kes sind otsivad, oma raevuka ja metsiku
valguse.
Sa sead korda nende ended ja viibid kohal nende
ohverdustes,
kõigi nelja tuule suunas sa määrad nende tuleviku.
Kõikides eluasemetes ühtviisi sa teed lahti nende kõrvad.
Su silmade pilgu jaoks ei küüni taevas kausikese suuruseni,
155 kõik maailma maad ei küüni taiatarkuse liua suuruseni.
Kahekümnendal päeval sa tähistad pidu ja rõõmu,
sa sööd, sa jood nende püha õlut, märjukest sadama
pruulikojast.
Nad kallavad sulle pruulikoja märjukest ja sa võtad vastu.
Neid, keda ahistab tugev laine, päästad sina,
160 nende pühi ja puhtaid joogiohvreid sa võtad vastu,
sa jood nende mõdu ja õlut,
sina lased neil saavutada kavatsatud eesmärgid!
Nende read, kes põlvitavad, sa teed vabaks,
sa võtad vastu nende õnnistusi, kes palvetavad.
165 Nad austavad sind, nad ülistavad sinu nime,
nad kiidavad su ülevust igavesti!
Nemad, kes rohmaka keelega, räägivad kummaliselt,¹⁰

¹⁰Siit algab 7-realine lõik, mis on etnograafiline kokkuvõte tsiviliseeritud maailmast kaugemal elavate asukate kohta, kelle igapäevategevusest on päikesejumalal ammendav ülevaade (read 167–173).

- kellel nagu pilvedel pole nägu ega tegu,
need, kes kulgevad üle avara maa,
170 need, kes tallavad kõrgeid mägesid,
Lahmud, kes meres on täis kohutavust,
mere elukad, mis sügavas Apsûs liiguvad,
jõe saadused, mis vooluga kulgevad, on sinu ees,
oo Šamaš!
- Milliseid mägesid ei rüütaks sinu kiired?
175 Milliseid maailmaääri sinu valguse sära ei soojendaks?
Hämaruse hajutaja, pilkasuse valgustaja,
kes paotab pimeduse, valgustab avarat maad,
teeb valgeks päeva, toob alla maale keskpäeva kuumuse,
süüdates nagu leegist avara maa.
- 180 Päevade lühendaja, ööde pikendaja,
kes tekitab külma, härmatist, jääd ja lundki.
- Kes avab suure värava, taeva luku, teeb laialt lahti
eluasemete ukсед,
riivi, vaia, võtme ja taba üles tõstja.
Kes armuheitmatut närvutab, kingib elu,
- 185 [päästab] pagulase segastel aegadel, surmavõitluses.
[Sinu päralt on] otsustamine, nõupidamine, arutus ja
nõuandmine.
- [Sa kergitad] koidu tõrviku rahvahulkade üle [särama],
[annad valitsejatele] skeptri, trooni, võimu [... ..].
[Keegi] Igigide seast ei võistle sinuga jõu poolest.
- 190 Anu, Enlil ja Ea ülistagu sinu nime,
[...] sinu süda viiskümmend [Anunnakit],
Bēlet-ilī, jumalate looja, [ülistagu sinu isandlikkust]!
Säravasse Ebabbarisse, sinu pidustuste elupaika
nad toovad sulle [...] maailmaääрте pidusöögi:
- 195 [kuningas], asevalitseja, peapreester ja prints.
Nad kergitagu sinu ette [...] oma andam,
Ebabbari [templisse] ohverduseks maade külluslikke ande!

Saagu sinu [templi trooniruumi] alus uuendatud,
[olgu kiidetud] tema, kelle suu öeldut ei muudeta,
200 Aja, suur mõrjsja magamistoas, öelgu sulle: “Puhka!”

PAABELI “SUUR HÜMN PÄIKESELE”

“Suur hümn Päikesele” oli esimese aastatuhande e.m.a Mesopotaamia kirjandusklassika, mille osaline ümberkirjutamine oli ette nähtud selle aja koolihariduses. Tekst kuulus kirjutajate n-ö kohustusliku kirjanduse hulka, nagu näiteks ka mitu jumal Mardukile pühendatud teksti. Praeguseks on maailma muuseumides kindlaks tehtud Šamaši hümn 40 käsi- kirja või selle fragmenti, millest 22 on kirjutajate kooliharjutused (Rozzi 2026: xxviii). Ümberkirjutused pärinevad muistsest Niinivist, Assurist, Babülonist, Sipparist ja Urukist. Šamaši hümn kuulub žanriliselt kokku kaheksa muu teosega, mida akadikeelse kirjanduse liigitamisel nimetatakse suurteks hümnideks ja palveteks jumalatele (Foster 2007: 78–82). Kõik selles žanris kirjutatud tekstid koosnevad kahesajast või enamast reast ja on kirjanduslikus kõrgstiilis teosed, nendel tekstidel ei olnud praktilist eesmärki, näiteks retsiteerimist rituaalides. Paljudes selles žanris teoste käsikirjades rühmitatakse ridu kahekaupa, iga paari vahele tõmmatakse horisontaalne vahejoon. Selline liigitus näitab, et nende kirjandusteoste kõige põhilisem üksus on värsipaar, mida ühendab paralleelne mõttearendus. Säilinud on viis kiidulaulu ja neli palvet selles žanris: kaks hümn 1 ravijumalanna Gulale, hümnid Šamašile, Mardukile ja Nippuri kuningannale Ištarile; palved jumalatele Nabûle, Mardukile, Ištarile ja Babüloni emandale Anūnale (samas).

Päikest austati jumalana paljudes muistse Lähis-Ida paikades ja eri ajastutel mitme nime all, sagedasti seostati päikese kultust kuninga- võimuga. Mesopotaamia Šamaši kultuskeskused olid Larsa ja Sippari linnas, kuid panteoni ühe tähtsaima jumalana leidis väiksemaid kultus- paiku kõikjal Babüloonias ja Assüürias. Perekonkliku päritolu poolest oli Šamaš kuujumala Sini ja tema abikaasa Ningali poeg, tema õde oli armastuse- ja sõjajumalanna Inanna/Ištar. Peale valguse ja soojuse jagamise oli Šamaši kõige tähtsam omadus kõiketeadmine, sest kõrgel tae- vas ei jäänud midagi tema pilgu eest varjule. Šamašit kujutleti rändamas iga päev koidust loojakuni üle taevalae, öösel jätkus tema rännak maa all surnute ilmas, nõnda et ta teadis kõike ka seal toimuvast. Kõiketeadmi- se tõttu peeti Šamašit tõe, korra ja õigluse tagajaks ning kohtumõistjaks jumalate, inimeste ja surnuvaimude hulgas. Päike kasutas oma rännaku- te jaoks kaarikut, mida vedas hobuserakend, seda siin tõlgitud hümnis siiski mainitud ei ole. Oma päevase reisi lõpus jõudis Šamaš korraks

tagasi koju veidi enne päikesetõusu, kus teda tervitas tema naine Aja, ja pärast lühikest puhkust alustas sealt jälle oma igapäevast teekonda üle taevalae.

Päikese igapäevast teekonda siin tõlgitud hümn kujutabki, algusest lõpuni järgivad teksti lõigud etappe päikesetõusust loojanguni (Castellino 1976). Esimene osa, read 1–34 juhatavad sisse teema ja kirjeldavad päikest tõusu ajal ja varajasel hommikul. Teises osas, ridadel 35–64 alustab päike oma igapäevast teekonda ennelõunal; sealt algab esimene tarkuskirjanduslik lõik (read 56–82), milles mainitakse jumaluse hoolitsust erinevate inimeste ja rühmade eest. Kolmas osa, read 65–82, kirjeldab päikest kui “rändajat” üle taevavõlvi, kes samal ajal juhib ja juhendab ka maa peal rändavaid inimesi. Päikesesumal oli kõigi rändajate ja teelolijate kaitsja. Sellele lõigule järgneb teine tarkuskirjanduslik osa ridadel 83–127, kus kirjeldatakse inimeste ausaid ja ebaausaid käitumisviise, mida päike taevas hoolikalt tähele paneb. Neljas osa, read 95–129, vaatleb inimeste igapäevaseid tegevusi õigluse vaatepunktist, kui päike on taeva keskel lagipunkti ümbruses. Viiendas osas, ridadel 130–155, algab päikese pealelõunane teekond tagasi koju. See vastab sümmeetriliselt varasemale osale 65–82 ja märgib tagasitee algust allilma poole, kui päike kohtab mitmeid maailma ääremaadel liikuvaid tegelasi. Kuuendas osas ridadel 156–181 räägitakse kalendripühast ja ohverdustest päikesele kuu 20. päeval. Arv 20 oli päikesesumala püha number, seda seostati ka kuningatega ja sellest johtuvalt on hümnis 200 rida (20 × 10). Hünni kuuenda osa teises pooles (read 169–181) kirjeldatakse, kuidas päike korraldab aastaegade ja kliima vaheldumist. Seitsmes osa, read 182–200, on teksti alguse täpne antitees, päike jõuab tagasi oma koju, kust ta alustab hommikul sama teekonda uuesti. Hümnis on seega kirjas päikese kogu ööpäevane ringkäik, nii üldine fookus pole omane rituaaltekstidele, mis keskenduvad lähemalt Šamašiga seotud tegevustele päikesetõusul või -loojangul. Näiteks arvati, et päikesetõusu ajal otsustas Šamaš maailma saatuse iga kord uuesti ja kirjutas oma otsused selle kohta lambamaksale, kust preestrid võisid seda välja lugeda.

Suur Šamaši hümn on inimkonna üks varasemaid ja selgemaid tekste illestamiseks, mida kognitiivne religiooniloolane Ara Norenzayan kirjutab raamatus *Suured jumalad* (Big Gods; 2013), mille üle viimasel kümnel aastal on palju arutatud. Raamat kirjeldab “moraliseerivate, kõikenägeva pilguga jumalate” esiletõusu ajaloos. Norenzayan selgitab usundiloolist arengut, milles ajaloo vältel jumalate vägevus aina kasvas, kuni tänapäevaste laialt levinud monoteistlike usunditeni, mis on alguse saanud just Lähis-Idast. Sedamööda kuidas ühiskonnad Lähis-Idas muutusid aina keerukamaks ja tihedamini asustatuks, muutusid ka seal sed jumalad aina võimsamaks, mis võimaldas suurenevaid kogukondi

moraalselt koos hoida. Šamaši hümnis niisuguse arenguloolise pilguga lugedes saab selgeks, et tekst ei ole pelgalt kiidulaul, vaid ka ühiskondlik tööriist, mis aitas suurtel ja aina keerulisemaks muutuvatel kogukondadel koos püsida. Hümn toimib kultuurilise mehhanismina, mis toetab inimestevahelist usaldust arenevas maailmas, kus linnad, kaubandus ja anonüümsed suhted kiiresti kasvavad.

Mesopotaamia päikesejumalat kujutatakse hümnis kõiketeadva moraalse kohtunikuna, kes ülendab ja karistab inimesi nende tegude põhjal. See ei ole lihtsalt poeetiline kujund — selline jumalik järelevalve on vajalik ühiskonnaelule jaoks, sest vähendab petmist ja kooselu normide rikkumist (Norenzayan 2013). Usk suurtesse jumalatesse, kes tasuvad ja karistavad, on vajalik ja kulutõhus vahend ühiselu kontrollimiseks. Selle aluseks on üldinimlik kognitiivne omadus: kui usutakse, et kõiki jälgitakse ka siis, kui kedagi nägemas ei ole, muutub aus ja normidest kinni pidav käitumine harjumuspäraseks (Johnson 2016). Tänapäeva maailmas täidavad sellesarnast kontrollivat rolli turvakaamerad. Hümn rõhutab korduvalt, et miski ei jää Šamaši valguse eest varju. See on just see omadus, mis muudab Šamaši “suureks jumalaks”: ta pakub eluks vajalikku ning teostab samal ajal ka moraalselt järelevalvet. Muistse Mesopotaamia kuningaideoloogia samastas valitseja päikese-ga, mis on omane paljudele teistelegi kultuuridele. Šamaši kui suure jumala kõiketeadvamine sisaldus ideoloogiliselt ka valitsejate olemuses, mis rõhutas tugevalt religiooni ja poliitilise võimu põimitust.

Hümn väljendab ka teist olulist tunnust — kosmilise korra seostamist inimliku õiglusega. Šamaš ei ole ainult vaatleja, vaid ka õiguse ja õigluse tagaja kohtutes, turgudel ja poliitilises elus. Tekst kiidab teda nõrgemate kaitsja ja kasuahnete karistajana. Selline kõikenägev abstraktne õiglus loob võimaluse koostööks ka inimeste vahel, kes pole sugulased ja on üksteisele võõrad, mis on suurte ühiskondade toimimise alus. Kui kaubandus ja haldus muutusid aina keerukamaks, oli kujutus Šamaši järelevalvest võimas korda tagav jõud. Nn suured jumalad inimkonna ajaloos on prosotsiaalsete religioonide algne mootor. Suured jumalad pole mõjuvõimsad mitte ainult seetõttu, et nad toovad inimkonnale kasu, vaid ka seetõttu, et tekitavad aukartust ja tugevaid tundeid. Suur Šamaši hümn edastab neid seoseid meisterlikult. Päikese tõusu kujutatakse kui moraalselt ilmutust, kus valgus paljastab varjatud teod ja taastab korra maailmas. Selle emotsionaalne sisu tugevdab sõnumit: Šamaš näeb kõike, seega peavad kõik käituma õiglaselt. Mesopotaamia kuningad kasutasid kiilkirjas endi kohta sageli ideogrammi MAN (kirjutatakse samamoodi kui 20), millega märgiti üles ka päikesejumala nime, et esile tuua oma õiglast loomust ja universaalset võimu. Päikese-

jumalana esitleti kuningat kõige rohkem just ametlikes raidkirjades, mis olid ideoloogilised dokumendid (Luukko 2023).

Lõpuks näitab hümn laiemat kultuurilist muutust: mida suuremaks ühiskonnad kasvasid, seda võimsamaks moraaliveuriks muutusid nende jumalad ja nendega seostatud valitsejad (Norenzayan 2013). See universaalsus on suurte jumalate tunnus, mis sai aluseks hilisematele moraalsetele maailmareligioonidele. Suur Šamaši hümn ei ole lihtsalt usu-line tekst — see on tunnistaja ühest pöördelisest ajajärgust inimkonna sotsiaalses arengus, mida filosoof Karl Jaspersi järgi nimetatakse mõnikord “teljeajaks” (Axial Age). Muistne Mesopotaamia kasutas kõike-nägeva ja õiglast käitumist nõudva jumala ideed, et lahendada ühiselus ette tulevaid raskusi üha suuremateks kasvavates kogukondades. See hümn on suurepärane näide inimkonna ajajärgust, kui inimesed rajasid koostööl põhinevaid tsivilisatsioone oma jumalate pilgu all.

Amar Annus

Kirjandus

- Castellino, Giorgio R. 1976. The Šamaš Hymn: A note on its structure. — Barry L. Eichler, Jane W. Heimerdinger, Ake W. Sjöberg (eds.). *Kramer Anniversary Volume: Cuneiform Studies in Honor of S. N. Kramer*. (Alter Orient und Altes Testament; Bd. 25.) Kevelaer: Butzon & Bercker; Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, pp. 71–74
- Foster, Benjamin R. 2007. *Akkadian Literature of the Late Period*. (Guides to the Mesopotamian textual record; Vol. 2.) Münster: Ugarit
- Johnson, Dominic 2016. *God is Watching You: How the Fear of God Makes Us Human*. New York: Oxford University Press
- Luukko, Mikko 2023. Some remarks on the King of Assyria as the Sun God. — Raija Mattila, Robert Rollinger and Sebastian Fink (eds.). *Deciphering Assyria: A Tribute to Simo Parpola on the Occasion of his 80th Birthday*. (Melammu workshops and monographs; Vol. 9.) Münster: Zaphon, pp. 189–206
- Norenzayan, Ara 2013. *Big Gods: How Religion Transformed Cooperation and Conflict*. Princeton—Oxford: Princeton University Press
- Rozzi, Geraldina 2026. *The Great Hymn to Šamaš*. (State Archives of Assyria Cuneiform Texts 13). Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project

MERIKE MÄEMETS. Karulauk (*Allium ursinum*).
Must pastapliiats ja marker, paber. 2025

JEEBUS ENNE JA PÄRAST ÜLESTÕUSMIST

Juudi müstik ja kristlik messias

Marcus Borg

Tõlkinud Jaan Lahe

Selle peatüki pealkiri võtab kõige lühemalt kokku selle, kuidas mina Jeesust näen: juudi müstiku ja kristliku messiana. Mõlemad on täielikuma arusaamise seisukohast äärmiselt lühikesed väljendid ning neid on kerge vääriti mõista, kui nende kokkusurutud iseloomu ei arvestata.

Väljend “juudi müstik”, nii nagu mina seda kasutan, sisaldab viit elementi, millest ma selles peatükis hiljem pikemalt räägin: Jeesus kui Vaimu-inimene, tervendaja, tarkuseõpetaja, ühiskondlik prohvet ja liikumise rajaja.

Samamoodi on väljend “kristlik messias” lühivorm Jeesusele Uues Testamendis omistatud ülendatud staatuse kohta.¹ Väl-

Jesus Before and After Easter: Jewish Mystic and Christian Messiah. — Marcus J. Borg, N. T. Wright. *The Meaning of Jesus: Two Visions*. San Francisco: HarperCollins, 1999, Chapter 4, pp. 53–76, 255–261.

Copyright © 1999 by Marcus J. Borg.

¹Jeesuse ülendamine (taevasse, Jumala juurde seadmine kõigi asjade valitsejaks; Johannese evangeeliumis tähistatakse “ülendamisena” ka Kristuse ristilöömist) on Uues Testamendis leiduv motiiv, mida kohtab sedavõrd erinevates kihistustes, nagu seda on Fl 2:6–11-s leiduv kristoloogiline hümn (see võib olla vanem 50. aastate keskpaiku kirjutatud

jendatuna fraasides, mida mõnikord nimetatakse Jeesuse “ülevus-tiitliteks”² — kuigi tegelikult oleks täpsem rääkida “ülendusmetafooridest”³ — kuuluvad selle staatuse juurde “messias”,⁴ “Jumala Poeg”,⁵ “Jumala Sõna”,⁶ “Jumala Tarkus/Sophia”,⁷ “Jumala

kirjast; vt selle kohta Lohse 1994a: 25), Apostlite tegude raamat (vt Ap 2:33, 5:31; kirjutatud ilmselt 80. aastatel) ja Johannese evangeelium (vt nt Jh 8:28; kirjutatud u aastal 100). Ülendamist ei pea käsitamata õpetusena Kristuse ülestõusmise järgsest olekust, vaid pigem metafoorina, mis väljendab esimeste kristlaste usku Jeesuse erilisusesse ka pärast tema maise tegevuse lõppu. Eesti teadlastest on käsitlenud seda motiivi Ergo Naab (vt Naab 2009, 2017). *Tlk.*

²Ingl *exalted title*, sks *Hoheitstitel*. Neid tiitleid, mis väljendavad esimeste kristlaste usku Jeesuse erilisusesse, on käsitlenud paljud uurijad. Üks tuntumaid käsitlusi sel teemal pärineb Saksa Uue Testamendi teadlase Ferdinand Hahni (1926–2015) sulest (vt Hahn 1963). *Tlk.*

³Metafoori mõiste on Marcus Borgi teoloogias väga oluline. Nagu paljud teised teoloogid, nii näeb ka Borg metafoorides usulisele keelele iseloomulikku kõnekujundit. Borgi mõistele “metafoor” on lähedane Paul Tillich (1886–1965) mõiste “sümbol”, mille kohta on temalt ilmunud ka essee *Akadeemias* (vt Tillich 2020) ja osalt ka Rudolf Bultmanni (1884–1976) mõiste “müüt” (vt selle kohta Bultmann 2013, 2019a, 2019b). *Tlk.*

⁴Hbr *mašiah* ‘salvitu’, ‘võitu’; tiitel, mida juudi pärimuses kannab Jumala asevalitsejana tulevikus valitsema hakkav kuningas. Jeesuseaegses Iisraeli usundis oli messia kohta erinevaid kujutlusi. Vt nende kohta nt Russell 1986; eesti k Lohse 1994b: 39–40. Uues Testamendis on selle tiitli kreeka keelne tõlkevaste *christos* omistatud Jeesusele (vt Lohse 1994b: 40 jj), kuigi teadlaste hulgas puudub üksmeel selles, kas Jeesus kasutas tiitlit enda kohta ka ise. *Tlk.*

⁵Vt tiitli kohta Lohse 1994b: 41–42; Drane 1996: 42–43; Vermes 2024. *Tlk.*

⁶Kr *logos*. Seda tiitlit kasutatakse Jeesuse kohta Jh 1:1 jj. Selle teoloogilise ja religiooniloolise tausta kohta vt Aaslav-Tepandi 2015. *Tlk.*

⁷Seda tiitlit kasutab Jeesuse kohta apostel Paulus (1Kr 1:24), ent ka Johannese evangeeliumi alguses leiduv kirjeldus “Sõnast” (kr *logos*), mis oli alguses Jumala juures, meenutab Tarkuse kirjeldust, mis leidub Vanas Testamendis (Paul 1989 märkus Jh 1:1 juurde). *Tlk.*

Tall”,⁸ “maailma valgus”,⁹ “eluleib”,¹⁰ “alfa ja oomega”,¹¹ “kogu loodu esmasündinu”¹² ja nii edasi. Seda kõike pean ma silmas väljendiga “kristlik messias”.

Minu keskne väide on, et Jeesus on *mõlemat*. Ma kinnitan seda nii ajaloolase kui ka kristlasena. Ent pealkirja esimene pool osutab ühele olulisele täpsustusele: juudi müstik ja kristlik messias kirjeldavad seda, kuidas ma näen Jeesust *enne* ja *pärast* ülestõusmist. Kasutades oma eelmises peatükis¹³ tarvitusele võetud sõnastust, näen ma *ülestõusmiseelset Jeesust* esimesena ja *ülestõusmisjärgset Jeesust* teisena.

Selles kinnituses sisaldub seega ka kaudne eitus. Ma pole nimelt veendunud, et enne ülestõusmist mõtles Jeesus endast kui messias, ja seepärast kirjeldan ma teda mittemessiaanlikes kategooriates. Selle asemel et näha mõnes neist ülendusmetafooridest Jeesuse enda eneseteadlikkuse või identiteeditunde väljendust, näen ma neis ülestõusmisjärgseid kinnitusi. Need on varase kristliku liikumise tunnistused sellest, kelleks Jeesus oli saanud nende kogemuses, mitte tema enda tunnistus iseenda kohta. Sel-

⁸Tiitel esineb nt Jh 1:36 ning selle taustaks on tall kui ohvriloom. Kristuse surma mõistetakse siin (nagu paljudes teisteski kohtades Uues Testamendis) ohvrina. Siiski esineb seal lisaks ohvrile veel teisigi pilte Kristuse ristisurma seletamiseks. Vt selle kohta Frey, Schröter 2012; Härle 2013. *Tlk.*

⁹Vt Jh 8:12. *Tlk.*

¹⁰Vt Jh 6:35. *Tlk.*

¹¹Kreeka tähestiku esimene ja viimane täht, mis tähistavad Kristust kui kõige algust ja lõppu (vt Ilm 22:13). *Tlk.*

¹²Tiitel leidub Kl 1:15 ning pärineb Pauluselt, kes nimetab Kristust “esmasündinu[ks] paljude vendade seas” (Rm 8:29). Vana Testamendi järgi on elu esimesed avaldused pühad, s.t Jumalale kuuluvad. Vt “esikpoja” sümboolika kohta Uues Testamendis Paul 1989 märkus Rm 8:29 juurde. *Tlk.*

¹³Autor viitab teose 1. peatükile, “Seeing Jesus: Sources, Lenses, and Method” (Borg, Wright 1999: 3–14). *Toim.*

line keel on “metaforiseeritud ajalugu”¹⁴ ning sel juhul on metaforiseeritud Jeesus ise, tema elu ja tema surm.¹⁵

Kristlasena jaatan ma nende metafooride tõesust. Ma näen Jeesust messiana, Jumala Pojana, Jumala Sõnana, Jumala Tarkusena/Sophiana ja nii edasi. See jaatamine on üks määrav element selles, mida tähendab olla kristlane: kristlased leiavad nimelt Jeesuses Jumala otsustava ilmutuse ehk eneseavamise.^{16,17} Aga ma kahtlen, kas ükski neist kinnitustest ulatub tagasi Jeesuse endani,

¹⁴Marcus Borgi üks põhiväide on, et mitte kõik Piiblis leiduvad sündmused ei ole reaalses ajaloos aset leidnud. Vana Testamendi Iisraeli varasemat ajalugu puudutavate sündmuste osas (patriarhide lood; Egiptusest väljumine; Kaanani vallutamine) on see Vana Testamendi teadlaste hulgas peaaegu konsensus. Uue Testamendi puhul on eriarvamusi selles, mis on olnud ajalooline ja mis mitte, oluliselt rohkem, aga ka ajaloos mittetoimunud lugude tähendus on praeguste uurijate arvates suur. Need lood on käsitletavad usutunnistusena ning neid saab tõlgendada ka sümbolsete või metafoorsete lugudena, mis kannavad endas sügavat vaimulikku sõnumit. Selline lähenemine on saanud võimalikuks tänu sellele, et tänapäeva uurijad teevad vahet ajaloolisel ja usulisel tõel. “Metaforiseeritud ajalugu”, mis eristub “mäletatud ajaloost” (viimane sisaldab kindlasti reaalselt toimunud sündmusi), koosneb Borgi järgi just eespool kirjeldatud metafoorsetest lugudest. *Tlk.*

¹⁵Et vältida väärarusaamist: Ma ei väida, et Jeesus *sai* messiaks, Jumala Pojaks ja nii edasi, alles pärast ülestõusmist, seisukohta, mida teoloogia ajaloos tuntakse “adoptsianismina”. [See on seisukoht, mille järgi Jeesus adopteeriti Jumala Pojaks. *Tlk.*] Räägin pigem sellest, *mil-lal sellist keelt kasutati esmakordselt* Jeesuse kohta. Seega ei ole minu rõhuasetus siin ontoloogiline, vaid peab pigem silmas keele kasutamise kronoloogilist järjekorda.

¹⁶Otsustava, kuid mitte ainsa. S.t ma ei arva, nagu oleks Jeesus ainus või ainus adekvaatne pühaduse avanemine; olen veendunud, et pühadust tuntakse kõigis maailma suurtes religioossetes traditsioonides. Väide, et Jeesus on Jumala ülim eneseavamine, määratleb, mida tähendab olla kristlane, aga see ei pea tähendama, et Jumal ei oleks end avanud ka mujal. Selle kohta lähemalt vt minu peatükki kristoloogias (Borg, Wright 1999: 145–156).

¹⁷S.t ilmutus on millegi varjatu avalikuks saamine. Ka teoloog Eilert Herms (sünd 1940) samastab essee “Ilmutus” ilmutuse “avanemissündmusega” (vt Herms 2013). *Tlk.*

ja seepärast ei kasuta ma neid oma ajaloolise Jeesuse käsitluses. Ma kirjeldan ülestõusmiseelset Jeesust mittemessiaanliku sõnava abil.

JEESUSE ENESETEADLIKKUS: KAS SEE OLI MESSIAANLIK?

Küsimus Jeesuse messiaanlikust enesemõistmisest või eneseteadlikkusest ning otsus, kas kirjeldada teda enne ülestõusmist messiaanlikus või mittemessiaanlikus sõnavaras, on üks Jeesuseuurimise ajaloo peamisi küsimusi. See on ka kõige olulisem üksikerinevus Tomi¹⁸ ja minu vahel meie ajaloolise Jeesuse mõistmises. Kas Jeesus pidas ennast messiaks? Ja kas ta nägi oma surma osana oma messiaanlikust kutsumusest? Tomi ajalooline vastus mõlemale küsimusele on jaatav. See kujundab kogu tema viisandit: Tom näeb Jeesust teadlikult elamas messiaanlikku kutsumust, sealhulgas mõistmas ka omaenda surma selles raamistikus.

Minu ajalooline hinnang on järgmine: “See on võimalik, kuid seda on väga raske teada mingigi tõenäosusastmega; ja kui ma peaksin panuse tegema, siis ütleksin: tõenäoliselt mitte.” Täpsemalt öeldes kahtlen, kas Jeesuse messiaanlikku eneseteadlikkust saab viia tagasi tema endani, nii et ma ei kasuta oma ajaloolise Jeesuse rekonstruktsioonis sõna “messias” ega ka muid ülendamismetafoore. Ma ei näe Jeesust mõtlemas endast messiaanlikult ega arva, et ta pidas oma surma oma messiaanliku kutsumuse keskseks osaks või mingis mõttes oma elu eesmärgiks.

Mis on selles küsimuses kaalul? Miks on oluline, kas Jeesus mõtles endast kui messiast? Paljude kristlaste jaoks, eriti siis, kui nad sellest võimalusest esimest korda kuulevad, näib kaalul olevat väga palju. Võimalus, et Jeesus ei pidanud end messiaks, tundub sageli ähvardavat kristluse tõe ennast. Kas Jeesus saab olla messias, kui ta ise ennast selleks ei pidanud?

¹⁸Raamatu Borg, Wright 1999 kaasautor Nicholas Thomas Wright. *Tlk.*

Kuid selline viis küsimusest mõelda on liiga kitsas. Jeesuse eneseteadlikkuse ja tema messiaanliku staatuse suhtest mõtlemiseks on tegelikult neli võimalust:

1. Jeesus arvas, et ta on messias, ja tal oli õigus. Tuginedes sellele, mida Uus Testament ise ütleb, on see olnud läbi aegade üldlevinud kristlik seisukoht. Ka märkimisväärne osa uurijaid pooldab seda vaadet.
2. Jeesus arvas, et ta on messias, aga tal ei olnud õigus. Mõned selle seisukoha esindajad võiksid siiski möönda, et ta oli mõjuv ajalooline tegelane. Teised võiksid öelda, et ta eksis rängalt, koguni et teda oli petetud.
3. Jeesus ei arvanud, et ta on messias, ning järeltõlge ei olnud ta messias. See kõlab justkui tervemõistlikult, kuid tegelikult on see "faktifundamentalism" ehk usk faktide sõnasõnalisusse tõesse,¹⁹ mis esineb nii ilmalikul kui ka kristlikul kujul: kui miski ei ole tõene faktiliselt ja sõna-sõnalt, siis ei ole see tõene. Ilmalik ja kristlik sõnasõnalisuse-usk jagavad seda eeldust.
4. Sõltumata sellest, kas Jeesus ise arvas, et ta on messias või mitte, on ta messias. See tähendab, et tema messiaanlik staatus ja ülendusmetafooride tõesus ei sõltu sellest, kas Jeesus ise mõtles endast sellisena. Sõltumata sellest, kas mõni neist metafooridest ulatub tagasi Jeesuseni või mitte, on need koguduse tunnistused sellest, kelleks Jeesus oli saanud nende elus koos temaga.

Mina valin neist seisukohtadest neljanda, Tom aga esimese. Seega oleme olulises üksmeelel: Jeesus on kristlik messias. Meie vaated lähevad lahku ühes konkreetsetes ajaloolises hinnangus, nimelt selles, kas me võime mõistliku kindlusega väita, et messiaanlik enesemõistmine oli Jeesuse eneseteadlikkuse osa.

Peamisi põhjusi, miks ma ei saa seda väita, on kaks. Need tulenevad otse sellest, kui võtta tõsiselt asjaolu, et evangeeliumid

¹⁹Originaalis *fact literalism*. Tlk.

on arenev traditsioon ning et need sisaldavad segu mäletatud ja metaforiseeritud ajaloo.²⁰

Esiteks ei kuulu meie varaseimas evangeeliumis²¹ enda messiaiks nimetamine Jeesuse oma sõnumi hulka. Markuse evangeeliumis ei õpeta Jeesus, et ta on messias, Jumala Poeg ja nii edasi. Selguse mõttes: probleem ei ole selles, kas Markus ise arvas, et Jeesus on messias ja Jumala Poeg. Markuse jaoks on Jeesus mõlemat; tõepoolest, see on tema evangeeliumi avalause.²² Veel enam, Markus ütleb meile, et vaimumaailm teadis Jeesuse ülendatud identiteeti tema avaliku tegevuse²³ ajal: tema ülendatud staatust kuulutas taevane hääl²⁴ tema ristimisel²⁵ ja muutmisel²⁶ ning kurdajad häälled eksortsismide käigus.²⁷

Ent inimlikul tasandil tuleb see teema Markuse evangeeliumis Jeesuse avaliku tegevuse jooksul jutuks ainult üks kord, nimelt kuulsas Jeesuse ja jüngerite mõttevahetuses Filippuse Kaisareas (Mk 8:27–30). Nii nagu Markus seda lugu jutustab, toimus see Jeesuse tegevuse lõpu poole, vahetult enne tema viimast reisi Jeruusalemma. Jeesus küsib jüngeritelt: “Kelle teie ütlete minu olevat?” Pärast teiste arvamuste nimetamist vastab Peetrus: “Sina oled Messias!”²⁸ Siis lõpeb lugu mõistatuslikult: Jeesus ei kin-

²⁰Vt märkust 14.

²¹Uue Testamendi vanim evangeelium on Markuse evangeelium, mis on kirjutatud 1. sajandi 60. aastatel. Vt Lohse 1994a: 110–115. *Tlk.*

²²“Jeesuse Kristuse, Jumala Poja rõõmusõnumi algus.” Toomas Paul oletab, et lause võib olla ka kogu evangeeliumi pealkirjaks: “(Jutustus sellest, kuidas oli) Jeesuse Kristuse rõõmusõnumi algus ehk algamine” (Paul 1989, märkus Mk 1:1 juurde). *Tlk.*

²³Borg tähistab Jeesuse avalikku tegevust sõnaga *ministry* ‘teenimine’. Ka Uus Testament mõistab Jeesuse tegevust teenimisena (kr *diakoneo*; vt nt Mt 20:28). *Tlk.*

²⁴Hbr *bat qol* ‘hääle tütar’; taevane hääl, mis esineb juudi pärimustes Jumala ühe ilmunisvormina. Taevane hääl saab osaks vähestele valitutele ning kuulutab Jumala tahet. *Tlk.*

²⁵Vt Mk 1:11 ja paralleelid. *Tlk.*

²⁶Vt Mk 9:7 ja paralleelid. *Tlk.*

²⁷Vt Mk 1:24 ja paralleelid. *Tlk.*

²⁸*Kristus* ja *messias* on sünonüümid. *Messias* on heebreakeelse sõna *mašiah* eestipärane kuju ja *Kristus* on eestipärane vorm kreeakeelsest

nita Peetruse tunnistust ega lükka seda tagasi, kuid käsib rangelt sellest mitte kellelegi rääkida.²⁹

Kordan: Markuse kujutuses Jeesuse õpetusest on see esimene ja ainus kord, mil leiab aset selgesõnaline messiaanlik mõttevahe- tus. Seega ei kuulunud meie vanima evangeeliumi järgi ülendus- tiitli kasutamine enda kohta Jeesuse oma õpetuse hulka.³⁰ Mui- dugi on võimalik, et Jeesus pidas end messiaks, isegi kui ta selle kohta midagi ei öelnud. Aga kuidas me seda teada võiksime?

Leidub ka teine põhjus, miks ma ei saa kindlalt omistada Jee- susele messiaanlikku eneseteadlikkust. Nimelt ilmutavad evan- geeliumide traditsioonid oma arengu jooksul selget tendentsi li- sada varasematele tekstidele ülendatud keelt.

Kaks teksti, milles Matteuse evangeeliumi autor³¹ kasutab Markust oma allikana,³² illustreerivad seda tendentsi. Esiteks li-

sõnast *christos*, mida on kasutatud heebrea sõna *mašiah* tõlkimiseks. *Aut. ja tlk.*

²⁹Siin on tegemist nn messia-saladuse motiiviga Markuse evangee- liumis. Selle järgi keelas Jeesus kõnelemise sellest, et ta on messias, sel- gitades viimases kohas, kus ta seda keelab, selle mõtet: jüngrid võivad Jeesuse ülevusest alles siis rääkida, kui Inimese Poeg on surnuist üles tõusnud (Mk 9:9). Kogu Jeesuse tegevuse tähendus avaneb seega alles ülestõusmise valguses (vt selle kohta Lohse 1994a: 112). *Tlk.*

³⁰Et vältida väärarvamusi: teema kerkib taas esile Markuse ju- tustuses kohtumõistmisest Jeesuse üle. Mk 14:62 teatab, et Jeesus ilm- selt vastas jaatavalt ülempreestri küsimusele: “Kas Sina oled Mes- sias, Kiidetava Poeg?” Ma kahtlen, kas sellel tekstil on ajalooline alus (vt mu järgmist peatükki; Borg, Wright: 79–91). Aga isegi kui se- da aktsepteerida ajaloolisena, ei mõjutaks see minu keskseimat väidet: selgelt väljendatud messiaanlik nõue ei olnud Markuse evangeeliumis Jeesuse enda õpetuse osa. Teema kerkib üles üksnes tema elu lõpus ja ka siis mitte avalikult.

³¹Evangeeliumide autoritest puuduvad meil usaldusväärsed andmed. Alles 2. sajandil hakati neid omistama Jeesuse jüngeritele või nende õpilastele. Matteuse evangeelium omistati jünger Matteusele (vt Lohse 1994a: 119–121; probleemi kohta laiemalt: Lohse 1994a: 36–38). *Tlk.*

³²Nii on see nn kahe allika teooria järgi, mis väidab, et Matteus ja Luukas kasutasid oma allikatena Markuse evangeeliumi ja Jeesuse sõ- nu sisaldavat allikat Q (sks *Quelle* ‘allikas’), mis pole iseseisvalt säili-

sab Matteus Markuse loole Peetruse messiaanlikust tunnistusest Filippuse Kaisareas kaks asja. Peetruse tunnistusele “Sina oled Messias” lisab Matteus teise kristoloogilise tunnistuse: “elava Jumala Poeg”. Seejärel lisab Matteus Jeesuse salapärase vaikimiskäsu asemel Jeesuse vastuse, mis kiidab Peetrust tugevasti ja tunnistab selge sõnaga Jeesuse erilist staatust: “Sa oled õnnis, Siimon, Joonas poeg, sest seda ei ole sulle ilmutanud liha ja veri, vaid minu Isa, kes on taevas.”³³

Teiseks ilmneb seesama tendents Matteuse töötlustes Markuse loost Jeesuse kõndimisest vee peal. Markuse lugu lõpeb jüngerite hämmastuse ja arusaamatusega selle üle, mida nad olid äsja kogunud (Mk 6:45–52): “Ja ta astus nende juurde paati ja tuul rauges. Ja nad hämmastusid üliväga iseenestest, sest nad ei olnud leibade loost veel aru saanud,³⁴ vaid nende süda oli jäänud kõvaks.”

Kui Matteus selle loo Markuselt üle võttis, kõrvaldas ta jüngerite arusaamatuse ning asendas selle kristoloogilise tunnistusega: “Tõesti, sina oled Jumala Poeg!”

Ta lisab samuti: “Paadisõliljad aga kummardasid teda” (Mt 14:33). Nii et Matteuse järgi lähevad Jeesuse tunnistamine Jumala Pojaks ja Jeesuse *kummardamine*³⁵ Jumala Pojana tagasi tema tegevusaja endani.³⁶

nud, vaid on rekonstrueeritav Matteuse ja Luuka evangeeliumide nende kattuvuste põhjal, mis ei kattu Markuse evangeeliumiga. Kahe allika teooria on üks paljudest evangeeliumide tekkimist ja nende omavahelisi suhteid seletavatest teooriatest, kuid tal on kõige rohkem pooldajaid (vt selle kohta Lohse 1994a: 100–109). *Tlk.*

³³Mt 16:16–17. Tekst jätkub Peetruse nimetamisega “kaljuks”, millele Jeesus tahab ehitada oma kiriku ja anda talle “taevariigi võtmed”. Kõik see on osa Matteuse täiendusest Markusele.

³⁴Vihje eelnevale loole viie tuhande mehe imelisest söötmisest viie leivaga (vt Mk 6:30–44). *Tlk.*

³⁵“Kummardamiseks” tõlgitud evangeeliumides leiduv kreeka keelne sõna *proskyneō* tähendab siin religioosset austusavaldust. *Tlk.*

³⁶See on väga erinev Markuse evangeeliumist; seal ei kujutata kunagi inimesi kummardamas Jeesust ja isegi teatatakse, et Jeesus tõrjus tagasi enda kirjeldamise “heana”: “Miks sa nimetad mind heaks? Ei ole hea keegi muu kui üks — Jumal” (Mk 10:17–18). On huvitav märkida,

Väljaspool Matteuse evangeeliumi pakuvad Johannese evangeeliumi ülendusmetafoorid täiendavat tõendusmaterjali selle kohta, et varakristlikud kogudused projitseerisid ülestõusmisjärgse arusaamise Jeesusest tagasi tema avaliku tegevuse aega.³⁷ Seda areneva traditsiooni silmatorkavat tendentsi arvestades peaksime küsima, kas väga vähesed vihjed Jeesuse ülendatud staatusele traditsiooni varastes kihtides on samuti selle tendentsi tulemus. Minu hinnangul nõuab ajalooline ettevaatlikkus skeptilisust selle suhtes, kas mõni neist läheb tagasi Jeesuse endani.³⁸

Ma ei ole veendunud ka järeldusargumendis. See lähenemine möönab, et ülendustiitleid on varases traditsioonis vähe või need koguni puuduvad seal, kuid väidab, et me võime siiski Jeesuse märkimisväärsetest sõnadest, tegudest või tema Heebrea Piibli tekstide kasutamisest — tekstidest, mis räägivad lunastusajast ja aja täitumisest — järeldada, et Jeesus pidas end messiaks. Ma olen nõus, et traditsiooni varased kihid kujutavad Jeesust läbinisti tähelepanuväärse tegelasena, ent ma arvan, et järelduse, et ta oli messias, Jumala Poeg ja nii edasi, tegi kõige tõenäolisemalt alles varakristlik liikumine pärast ülestõusmist. Järeldusargument aitab meil mõista, miks varane liikumine sellise järelduseni jõudis, kuid ma suhtun skeptiliselt sellesse, et see ulatuks tagasi Jeesuse endani. Pigem on nii see järeldus kui ka ülendusmetafoorid,

kuidas Matteus muudab seda salmi, kui ta kopeerib Markust: Matteusel ütles Jeesus: “Miks sa minult küsid, mis on hea?” (Mt 19:17).

³⁷Johannese evangeelium sisaldab suurepäraseid “Mina olen” ütlusi (“maailma valgus”, “eluleib”, “tee, tõde ja elu” jne) ning avaldusi, nagu “Mina ja Isa oleme üks” ja “Kes on näinud mind, on näinud Jumalat”. Enamik peajooni uurijaid ei pea neid enesekohaseid tunnistusi pärinevaks Jeesuselt endalt, vaid pigem Johannese koguduse loominguks. Ma märgin, et ka Tom ei kasuta oma käsitluses ajaloolisest Jeesusest Jeesuse enesekohaseid tunnistusi Johannese evangeeliumis.

³⁸Veel üks põhjus, miks messiaanlik eneseteadlikkus ei mänge minu Jeesuse-visandis rolli: isegi kui leiduks veenvaid tõendeid, et Jeesus pidas ennast messiaks, ei ütleks see meile kuigi palju. Sõna tähendab ‘Jumala poolt võitut’ ja seda seostati lootusega päästjale; ent peale selle ei olnud esimese sajandi judaismis üldtunnustatud arusaama sellest, milline messias peaks olema. Seetõttu on see võrdlemisi tühi kategooria, mida tuleks sisustada selle põhjal, mida me Jeesusest teame.

mille abil seda väljendati, kõige veenvamalt ja jõulisemalt mõistetavad koguduse keelena. Jeesuse kujutamises kõige ülevamas sõnavaras, mida juudi traditsioon tundis, on tegemist metaforiseeritud ajalooga.

Et lõpetada see sissejuhatus Jeesuse eneseteadlikkusse: kaalul pole mitte see, kas Jeesus on messias, vaid see, kas ta mõtles endast sel viisil. Ent on veel teine põhjus, miks see küsimus on oluline. Nimelt viib arusaam Jeesusest kui eneseteadlikust messiasist, kellel oli messiaanlik kutsumus, kergesti ja loomulikult järelduseni, et suur osa Jeesuse õpetusest keskendus sellele, kes ta oli ja mida ta kavatses. Kõige lihtsamalt öeldes: kas ta ise oli osa omaenda sõnumist? Kas Jeesus tahtis, et inimesed usuksid *temasse*?

See on teistsugune küsimus kui see, kas ta tahtis, et inimesed teda järgiksid või võtaksid tõsiselt seda, mida tema tõsiselt võttis. Mõlemad näivad mulle tõesena. Kuid jaatav vastus küsimusele “Kas Jeesus arvas, et ta on messias?” muudab sageli viisi, kuidas me näeme Jeesuse sõnumit ja eesmärki: nimelt et see oli (vähemalt osalt) sõnum *tema kohta*.³⁹ Mina aga arvan, et rõhuasetus Jeesuse isikule on ülestõusmisjärgne areng. Minu arusaam ülestõusmiseelsest Jeesusest on, et ta ei olnud huvitatud sellest, et panna inimesi temasse uskuma. Ta tegi midagi muud. Selle juurde ma nüüd pöördun.

JEEBUS ENNE ÜLESTÕUSMIST

Nii mina kui ka Tom alustame — nii nagu evangeeliumitraditsiooni varased kihid — Jeesuse käsitlemist temast kui umbes kolmekümneaastasest täiskasvanust.⁴⁰ Me ei alusta Matteuse või Luuka kombel sünnilugudega⁴¹ ega Luuka looga kaheteistaas-

³⁹Ma viitan sellele, mis juhtub üldiselt, ja mitte eraldi Tomi seisukohale.

⁴⁰Markus alustab sealt, nagu ka Q. Nii teevad ka varakristlike jutluste kokkuvõtted Aspostlite tegude raamatus, samuti Johannese evangeelium.

⁴¹Vt Mt 1:18 jj; Lk 1:26 jj. *Tlk.*

tasest Jeesusest templis.⁴² Kuigi legendid läbi sajandite, samuti ka palju uuemad kirjutajad, on püüdnud täita “Jeesuse puuduvaid aastaid”, suhtub enamik uurijaid skeptiliselt selliste katsete ajaloolisse väärtusse.⁴³

Kõik, mida me Jeesuse elu kohta enne kolmekümnendat eluaastat teame, on paljaste faktide loetelu. Ta oli juut; tema vanemate nimed olid Maarja ja Joosep;⁴⁴ tal olid vennad ja õed.⁴⁵ Tema isa oli tõenäoliselt puusepp, mistõttu kuulus tema perekond marginaliseeritud talupojaklassi; ja võib-olla oli ka tema ise puusepp.⁴⁶ Ta oli pärit Naatsaretist,⁴⁷ väikesest talupojakülast Galileas, ent vaid nelja miili kaugusel Sepphorisest,⁴⁸ Galilea suuri-

⁴²Vt Lk 2:41 jj. *Tlk.*

⁴³Jeesuse “varjatud aastate” kohta on loodud palju müstifikatsioone. Neist tuntuim kõneleb Jeesuse viibimisest Indias. Vt nt Kersten 2005. *Tlk.*

⁴⁴Suurem osa tänapäeva uurijaid peavad Maarjat ja Joosepit Jeesuse bioloogilisteks vanemateks. Mõned uurijad (nt juba E. Stauffer) arvestavad siiski võimalusega, et tema isa oli teadmata, mistõttu teda kutsuti “Maarja pojaks”. *Tlk.*

⁴⁵Ka neid mõistavad tänapäeva uurijad Jeesuse otseste vendade ja õdedena, mitte vendade ja õdedena Joosepi varasemast abielust, nagu väidab üks varakristlik traditsioon. *Tlk.*

⁴⁶Mõned uurijad väidavad, et sõna, mida on tõlgitud “puusepaks” [kr *tekton*], võib tähendada “kiviraidurit”. Igal juhul võib Jeesus olla olnud käsitöeline. Käsitöelised ei olnud selles maailmas keskklass; nad pärinesid perekondadest, mis olid kaotanud oma maa. Seepärast olid käsitöeliste perekonnad üldiselt rohkem marginaliseeritud kui taluperekonnad, kes omasid ikka veel maatükki.

⁴⁷Uues Testamendis on Jeesuse sünniasula kohta kaks konkureerivat pärimust — Petlemma (Mt 2:1; Lk 2:1 jj) ja Naatsareti pärimus (Jh 7:40–42). Enamik uurijaid eelistab Naatsareti pärimust. Vt selle kohta Lahe, Nõmmik 2014. *Tlk.*

⁴⁸Sepphoris on olnud samuti juudi ülestõusu keskus, mis puhkes Herodes Suure surma ajal 4. a eKr. Purustati osalt roomlaste poolt, kui nad ülestõusu maha surusid, kuid Herodesse poeg Herodes Antipas ehitas selle peatselt uuesti üles. Ajaloolased on spekulierenud, et Joosep ja võib-olla ka Jeesus võisid seal töötada. Herodes Antipas ehitas hiljem Tiberiase linna, alustades sellega 19. a pKr, mis sai siis Sepphorise asemel Galilea pealinnaks.

mast linnast ja Herodese halduskeskusest Jeesuse nooruspõlves. Seal pidi Jeesus kohtama jõukuse- ja kultuuritaset, mida Naatsaret ei tundnud. Maailma asjad polnud talle päris tundmatud.

Samuti võime oletada, et Jeesus oli noore mehena religioossetel otsingutel. See on põhjendatud oletus, arvestades seda, kelleks ta sai. See on ühtlasi kõige tõenäolisem seletus sellele, miks ta läks Ristija Johannese juurde kõrbesse 1. sajandi 20. aastate lõpul. Seal ristas Johannes ta; Johannes näib olevat olnud Jeesuse mentor. Johannese jutlustamist iseloomustasid teemad nagu kriis, kohus ja uuenemine. See oli ka templivastane liikumine, mis asendas templi vahendava rolli pattude andeksandmisel ristimise kaudu vahendatud andeksanniga.

Varsti pärast seda laskis Galilea valitseja Herodes Antipas Johannese vahistada. Juudi ajaloolase Josephuse sõnul kartis Herodes Johannese mõju rahvale.⁴⁹ Pealegi oli Johannes kritiseerinud Herodese abiellumist oma vennanaisega.⁵⁰ Markuse järgi oli Johannese vangistamine ajendiks, mis viis Jeesuse avaliku tegevuse alustamiseni. Nagu evangeeliumid jutustavad, oli see tegevus väga lühike — sünoptiliste evangeeliumide järgi nii lühike nagu üks aasta ja Johannese evangeeliumi järgi mitte pikem kui kolm või neli aastat. Igal juhul oli tegemist märkimisväärselt lühikese ajaga.⁵¹ Siis lõi teda risti impeerium, mis tema maailma valitses. Aga lugu ei lõppenud seal. Ühes ajaloo tähelepanuväärsemas pöördes sai Jeesusest kolme sajandiga selle impeeriumi issand, mis oli ta hukanud. Temast sai lääne kultuuri valitseva religiooni keskne kuju ning seeläbi ka lääne ajaloo keskne tegelane.

Ühe Galilea juudi talupoja jaoks on see erakordne saavutus. Pole ime, et ta äratas uudishimu nii tollal kui ka praegu. Mida me võime tema kohta mõistliku tõenäosusega öelda? Kui ma kirjeldan seda, mida me minu arvates võime ajaloolise Jeesuse kohta

⁴⁹Josephus Flavius (37 – u 100 pKr), juudi ajaloolane, kelle teosed *Juudi sõda* ja *Juudi muinsused* on olulised allikad 1. sajandi Palestiina ajaloo kohta. *Tlk.*

⁵⁰Vt Mt 14:1 jj ning paralleelid. *Tlk.*

⁵¹Seda eriti võrreldes teiste usundirajajatega — Buddha, Konfutsiuse ja Muhammadi avalik tegevus kestis aastakümneid.

teada, tahan keskenduda kahele põhiküsimusele: 1) Milline ta oli? Milline religioosne tegelane ta oli? Mis teda kujundas? ja 2) Mida ta kavatses? Mis oli tema missioon ja sõnum? Mida ta kuulutas ning mis oli tema siht, eesmärk või taotlus?

JEEBUS KUI JUUDI MÜSTIK

Mis laadi religioosne tegelane Jeesus oli? Kuigi paljud mu kolleegid ei alusta selle küsimusega, olen ma leidnud, et seda on valgustav teha. See peegeldab minu veendumust, et me võime Jeesuse kohta suurema tõenäosusega teada saada põhijooni kui paljusid üksikasju.

Minu käsitluse põhijooned pärinevad religioossete isiksustüüpide kultuuridevahelistest uuringutest. Viis neist on eriti valgustavad nägemaks, missugust tüüpi isiksus Jeesus oli. Ta oli 1) Vaimu-inimene, 2) tervendaja, 3) tarkuseõpetaja, 4) ühiskondlik prohvet ja 5) liikumise rajaja. Iga tüüp toimib mudelina, mis aitab koondada traditsioone Jeesuse kohta. Koos loovad need mudelid Jeesuse kuvandi, mis mitte üksnes ei hinda õigesti traditsiooni varasemaid kihte, vaid ühendab need terviklikuks pildiks sellest religioossetest tegelasest, kes ta oli.

Kultuuridevaheliste kategooriatena ei ole need tüübid spetsiifiliselt juutlikud ja ka keel ei ole spetsiifiliselt piibellik. Ent nähtused ise on sügavalt juutlikud. Need viis religioossete tegelaste tüüpi ei ole mitte üksnes judaismis tuntud, vaid kuuluvad piiblitraditsiooni kesksete ja kujundavate tegelaste hulka.

Minu väljend “Jeesus kui juudi müstik” pole üksnes radikaalne lühivorm minu viie joonega visandile ülestõusmiseelsest Jeesusest.⁵² See on ka selle visandi alus ja viitab eriti selle esimesele joonele: Jeesus kui Vaimu-inimene. Selles alustrajavas mõttes on “Jeesus kui Vaimu-inimene” ja “Jeesus kui juudi müstik” teineteisega asendatavad; ühe all pean ma silmas teist.

⁵²Kui nõuda veel lühemat kokkuvõtet, taandan ma viiepunktilise visandi kolmele väljendile: Jeesuse kui juudi vaimsele mõõtmele, tarkusõpetuslikule mõõtmele ja ühiskondlik-poliitilisele mõõtmele.

Alustrajavas tähenduses tähendab minu väide Jeesusest kui juudi müstikust seda, et Jeesuse jaoks oli Jumal kogemuslik tõelisus. Ta oli üks neist inimestest, kelle jaoks pühadus oli William Jamesi sõnade järgi vahetu religioosne kogemus, mitte vahendatud usk.⁵³ Müstikud — nii nagu mina seda mõistet kasutan — on inimesed, kellel on otsustavad ja tavaliselt sagedased vahetud pühadusekogemused.⁵⁴

Kõige dramaatilisemad neist kogemustest hõlmavad mitmesuguseid ebatavalisi teadvusseisundeid. Nägemustes on elav tunne, et hetkeks nähakse reaalsuse teistsugust kihti või tasandit. Šamanistlikus kogemuses mitte üksnes ei nähta reaalsuse teist tasandit, vaid ka sisenetakse sellesse või koguni rännatakse selles.⁵⁵

Teised ebatavalised seisundid hõlmavad tugevat ühenduse tunnet pühadusega. See on müstika mõnevõrra kitsamas tähenduses, nimelt osaduse või ühtsuse kogemused jumalikuga.⁵⁶ Sellised kogemused esinevad nii “avasilmi” kui ka “kinnisilmi” kujul. Esimesel, mida sageli nimetatakse ekstravertseks müstikaks,

⁵³William James, *Usulise kogemuse mitmekesisus*, esmakordselt ilmunud 1902. a ja on kättesaadav mitmes väljaandes. Vahetu religioosne kogemuse ja vahendatud religioosse usu erinevus on kogu raamatu eeldus ja seda on üksikasjaliselt käsitletud 1. peatüki lõpus. Vt James 2013.

⁵⁴Minu väide ei ole esialgu ontoloogiline, vaid fenomenoloogiline. Väidan vaid, et mõnedel inimestel on kogemusi, mis näivad neile manifesteerivat pühaduse kogemust. Kas neid kogemusi tuleb mõista asjade tõelise olemisviisi avaldumistena, see tähendab ontoloogiliselt, on omaette küsimus. Minu enda vastus küsimusele on “jah”. Kuid jaatav vastus ei ole selliste kogemuste tõsiseltvõtmise eelduseks.

⁵⁵Šamanismi kui religioosse nähtuse kohta vt Lintrop 1995; Vitebsky 2002; Hoppál 2003; Eliade 2021. *Tlk.*

⁵⁶Kui laialt või kitsalt määratleda müstilist kogemust, on valiku küsimus. Mõned müstitsismi uurijad määratlevad seda religioosse kogemuse ühe peamise kategooriana ning eristavad seda isiklikust kohtumisest pühaga, nagu seda on nägemused ja šamaanirännakud. Teised hõlmavad sellesse ka nägemused ja šamaanirännakud. Nii kitsamal kui laiemal määratlusel on oma väärtus ja ma kasutan seda sõna mõlemas tähenduses — inklusiivselt, hõlmates nägemusi ja šamaanirännakuid, ning ka kitsamalt, viitavana kogemustele, mida iseloomustab osadus- või ühtsustunne.

nähakse sama vaatepilti, mida nähtaks tavalises teadvusseisundis, kuid kõik näib teistsugune. Maailm paistab imekaunis ja võib koguni tunduda, justkui säraks valgus kõigest läbi või ujutaks kõik üle oma helgiga.⁵⁷ Veel enam: piir mina ja maailma vahel, mis määratleb meie tavapärasest subjekti-objekti teadvusseisundit, muutub pehmeks, vähem rõhutatuks kui sügav ühenduse ja taasühinemise tunne. “Kinnisilmi” müstilised seisundid — mida sageli nimetatakse introvertseks müstikaks — hõlmavad samuti ühenduse tunnet ning neid kogetakse kõige sagedamini sügavas meditatsioonis või kontemplatsioonis. Tekib tunne, nagu laskutaks või tõustaks mina tavapärasest tasandist kaugemale, sellisele tasandile, kus kogetakse osadust või ühtsust Jumalaga.⁵⁸

Nende kogemuste iseloomu aitavad kirjeldada neli müstilise teadvusseisundi määratlevat tunnust, nagu James neid kirjeldab (James 2013: 16. pkt). *Kirjeldamatus* — neid kogemusi ei saa täpselt väljendada tavakeeles, vaid üksnes metafooride abil: “See oli nagu. . .”. *Lühiajalisus* — kogemused on tavaliselt lühikesed, nad tulevad ja lähevad; inimene ei ela püsivas müstilise teadvuse seisundis. *Passiivsus* — need võetakse vastu, mitte ei saavutata. Kuigi vaimsed praktikad võivad aidata luua tingimusi selliste kogemuste tekkeks, ei allu need inimese kontrollile.

Neljandaks on need kogemused *noetilised*. Inimesed, kelle need on, ütlevad, et need sisaldavad *teadmist*, mitte ainult tugevaid tundeid nagu rõõm, aukartus, hirm või imestus (ehkki sageli hõlmavad nad ka mõnd neist või mitut). Müstikud on sügavalt veendunud, et nad *teavad* midagi, mida nad varem ei teadnud. See, mida nad teavad, ei ole lihtsalt tükike teadmist või teabekild, vaid teine reaalsus: neil on kogemuslik teadlikkus pühadusest.

⁵⁷Suur 20. sajandi religiooniuurija Mircea Eliade nimetab religioos-
se kogemuse “teist maailma” Kuldseks Maailmaks. Sellele on viidanud
Robert A. Johnson (Johnson, Ruhl 1998: 2); see on Johnsoni avapeatüki
keskne metafoor, milles ta kirjeldab omaenda “kuldse maailma” koge-
musi.

⁵⁸Selliste kogemuste täielikumat käsitlust vt Borg 1997: 39–41.

Oluline on see, et sellised kogemused on *muutvad*.⁵⁹ Need muudavad inimese nägemis- ja olemisviisi. Müstikud näevad maailma teisiti. Selle asemel et näha maailma “tavalisena”, näevad nad seda sageli Jumala kiirgava kohaloluga täidetuna. Või, kasutades ida väljendusviisi, näevad nad seda kui “nõndasust”, kui tühjuse sädelevat ja imelist tantsu. Veel enam: müstilised kogemused muudavad ka inimese olemisviisi, vabastades ta tavapärastest hirmudest ja kõhklustest ning juhtides teda kaastunde kui maailmaga suhestumise viisi juurde.

Enne kui pöördume konkreetsetl Jeesuse juurde, tuleb müstilise kogemuse puhul rõhutada veel üht olulist asja. Müstilise kogemuse tõsiseltvõtmisel on otsesed tagajärjed sellele, kuidas me mõtleme Jumalast ja Jumala suhtest maailmaga. Müstiline kogemus tähendab vahetut ligipääsu Jumalale. Kui Jumalat või pühadust saab kogeda, siis on Jumal mingis mõttes “siinsamas”, ligipääsetav ja tunnetatav, mitte lihtsalt kusagil kaugel.

Seostades seda sellega, kuidas me Jumalast mõtleme, tähendab müstiline kogemus, et Jumal ei ole üksnes transtsendentne, vaid ka immanentne. Jumala transtsendentsus (“sealpoolsus”) osutab Jumala teistsugususele või sellele, et Jumal on “rohkem”. Müstikud teavad seda: nad kogevad seda “rohkemat”. Jumala immanentsus (“sisimas olemine”) osutab Jumala kohalolule kõiges. Seda teavad müstikud samuti: see “rohkem”, see “sealpoolsus” on ligipääsetav. Immanentsuse ja transtsendentsuse koos tunnistamine loob mudeli Jumalast, kes on ühtaegu “siinsamas” ja “palju enam kui siinsamas”. See viib teismi vormini, mida nimetatakse “dialektiliseks teismiks” või “panenteismiks”.⁶⁰

⁵⁹Kuigi James ei nimeta “muutvust” oma nelja määratleva tunnuse hulgas, on see vaikumisi olemas ja seda on käsitletud otsesõnu tema kirjelduses “pühadusest” [*saintliness*] kui usulise kogemuse küpsest viljast.

⁶⁰Panenteism ja dialektiline teism on alternatiivsed terminid juurmõistele Jumalast, mis jaatab niihästi transtsendentsust kui ka immanentsust. *Panenteismi* kreeka juured viitavad viisile sellest mõtelda: *pan* (kõik, mis on), *en* (sees), *theos* (Jumal). S.t selmet mõelda Jumalast kui olendist, kes on universumist eraldi, rõhutab panenteism, et universum (kõik, mis on), on Jumalas. Jumal ei ole kusagil mujal; Jumal on

See teismi vorm erineb märgatavalt lääne teismi üldlevinud vormist. “Üleloomulik teism” mõtestab Jumalat isikusarnase olendina, kes on loodud maailmast eraldi, “seal väljas”, väljaspool universumit.⁶¹ Paljud kristlased — nagu ka ateistid — arvad, et just see on ortodoksne kristlik vaade. Tõepoolest, Jumala kujutamine isikusarnase olendina on Piiblis väga tavaline. See on ka jumalateenistuse ja palve loomulik keel ning neis kontekstides ei ole sellega midagi valesti.

Veel enam: isikulise sümboolika kasutamine Jumala kohta rõhutab õigesti, et Jumalat tuntakse sügavalt isikulise kohaloluna, “sinana”, mitte lihtsalt impersonaalse jõuna.⁶²

Ent kui üleloomuliku teismi sümboolikast saab mõisteline mudel Jumala ja maailma suhte üle mõtlemiseks, on sellel tõsiselt negatiivsed tagajärjed. Paljude inimeste jaoks muudab see Jumala idee mitteusutavaks.⁶³ Tõepoolest, enamik moodsast ateis-

hoopis kõikehõlmav Vaim, milles on kõik, mis on olemas. Oluline on, et pananteism on väga erinev panteismist, mis jaatab vaid Jumala immanentsust: Jumal on kohalolev kõiges, aga ta pole midagi rohkemat kui kõik. Neid termineid ja täielikumat arutelu vt Borg 1997: 2. ptk.

⁶¹Anglikaani teoloog Kenneth Leech viitab Jumalale eraldioleva üleloomuliku olendina kui “tavapärase lääne teismi Jumalale” (Leech 1985: 7). Ma märgin, et üleloomulik teism eksisteerib niihästi deistlikul kui ka interventsionistlikul kujul. Esimene rõhutab eemalolevat Jumalat, kes lõi alguses universumi, mis on Jumalast eraldiseisev ning toimib nüüd looduseaduste järgi, mis on Jumala kehtestatud. Kuid pärast seda pole Jumal midagi teinud. Interventsionistlik vorm nõustub selle alusmudeliga ja lisab sellele lihtsalt, et Jumal tungib aeg-ajalt “väljast” sisse, eriti dramaatilistes sündmustes, millest räägitakse Piibli traditsioonis, ja võib-olla kuni tänapäevani. [Autori kirjeldatud “üleloomulikku teismi” on kritiseerinud ka luteri teoloog Paul Tillich (1886–1965), anglikaani teoloog John A. T. Robinson (1919–1983) ja katoliku teoloog Karl Rahner (1904–1984). Vt nende argumente Lahe 2020: 111–115. *Tlk.*]

⁶²Sarnaselt on seletanud Jumala isikulisust ka paljud teised 20. sajandi teoloogid. Vt selle kohta Lahe 2020: 129–132. *Tlk.*

⁶³See meenutab taas Paul Tillichit ja John Robinsoni kriitikat. Vt Lahe 2020: 111–115. *Tlk.*

mist ongi üleloomuliku teismi Jumala tagasilükkamine.⁶⁴ See on ka teoloogiliselt puudulik: see jaatab ainult Jumala transtsendentsust ja eitab tema immanentsust, hoolimata sellest et nii juudi kui ka kristlik traditsioon on järjekindlalt rõhutanud, et Jumal on ühtaegu transtsendentne ja immanentne.⁶⁵ Pealegi on see puudlikkus sügavalt oluline: ainult Jumala transtsendentsuse jaatamine muudab Jumala puudevaks. Müstiline kogemus teab paremini: Jumal on nii immanentne kui ka transtsendentne, kohalolev, mitte puudev. Jumal on kõikehõlmav Vaim, kelles me elame ja liigume ja oleme.⁶⁶ Jumal — pühadus — on ühtaegu “siinsamas” ja “rohkem kui siinsamas”.

Pöördudes nüüd Jeesuse juurde: kui võtta tõsiselt, et pühadus on kogetav ja et inimesi, kellel on sageli ning elavalt selliseid kogemusi, võib nimetada müstikuteks või vaimseteks isikuteks, siis tundub ilmne, et Jeesus oli üks neist. Andmed, mis toetavad väidet, et Jeesus oli juudi müstik, on varajased ja laialt levinud, konkreetsed ja üldised, otsesed ja kaudsed.

Need andmed leiduvad evangeeliumitraditsiooni kõige varasemates kihtides. Mitte ainult et nii Markus kui ka Q sisaldavad konkreetseid tekste, mis seovad Jeesust Vaimuga, vaid nad ka raamistavad Jeesuse loo viisil, mis kujutab teda Vaimu-inimesena. Markus alustab Jeesuse lugu kahe kogemusega, mis on Vaimu-inimestele iseloomulikud: Jeesuse nägemus Jordani ääres, millele järgneb “kõrbekiusatus” ehk “nägemuseotsing”⁶⁷ — nelikümend päeva paastumist ja proovilepanekut kõrbes, kuhu “Vaim ta

⁶⁴Tillich heidab “tavapärasele teismile” ette, et see on teinud Jumala taevaseks, täielikuks isikuks, kes troonib maailma ja inimese kohal. Ta ütleb, et ateismi protest sellise kõrgema isiku vastu on õigustatud, sest Jumal on Tillichi järgi see, kes inimest tingimatult puudutab, ning nii viisi kujutatud Jumal ei saa kedagi tingimatult puudutada (vt Tillich 2008: 847–848). *Tlk.*

⁶⁵Seega on dialektilisel teismil või panenteismil parem eeldus pretendeerida ortodoksiale kui üleloomulikul teismil.

⁶⁶Vihje Ap 17:28-le. *Tlk.*

⁶⁷Mõeldud on nägemust, mida kirjeldatakse seoses Jeesuse ristimisega. *Tlk.*

ajas”.⁶⁸ Markus teatab, et Jeesus veetis palju tunde palves, rõhutas meditatiivse palve vormi, mis on iseloomulik müstikute praktikale. Markuse Jeesus tervendab ja ajab deemonid välja Vaimu väega, õpetab Vaimu autoriteediga ning vastased süüdistavad teda kurja vaimuga liidus olemises.

Kuna Q on suuresti ütluste kogumik, mitte jutustav evangeelium, ei ole mudel seal nii selgelt välja joonistunud. Kuid ka Q algab Jeesuse seotusega Ristija Johannesega ning Jeesuse nägemustega tema kõrbekiusatuse ajal. Q sisaldab ütlusi, mis osutavad tervendamistele ja eksortsismidele, sealhulgas süüdistust, et Jeesus oli kurja vaimu inimene. Veel enam: enamik õpetusest, mis Q-s Jeesusele omistatakse, sarnaneb valgustatud tarkuseõpetaja õpetusega, kelle teadvust on kujundanud pühaduse kogemus.

Muidugi ei vii Markus ega Q meid otseselt tagasi Jeesuse enda juurde, vaid Jeesuse loo ja tema sõnumi juurde sellisena, nagu sellest räägiti 1. sajandi 50. ja 60. aastatel. Aga nende ühisosa Jeesuse kujutamisel Vaimu-inimesena on silmatorkav. Kuidas seda seletada? Võimalusi on kaks. Esiteks: Jeesus oligi Vaimu-inimene ja seepärast kujutavad Markus ja Q teda ühiselt sellisena. Teiseks: Jeesus ei olnud Vaimu-inimene ning see portree on kahe teineteisest sõltumatu varakristliku kogukonna looming. Mingil põhjusel, kas traditsiooni suulises või kirjalikus arengufaasis, kujutasid Markuse ja Q taga seisnud kogukonnad Jeesust Vaimu-inimesena, kuigi ta seda ei olnud.

See on võimalik, kuid mulle näib see ebatõenäolisena. Sest täiesti eraldi sellest üldmuljest, mille Markus ja Q tervikuna loovad, sisaldavad mõlemad mitmesuguseid üksiklugusid ja ütlusi, mis seostavad Jeesuse Vaimu-inimese kategooriaga. Traditsiooni põhjal, mille nad peaaegu kindlasti pigem pärisid kui ise lõid, kõnelevad mõlemad nägemusest, tervendamisest ja eksortsismidest, süüdistusest, et ta oli kurjast vaimust vallatud, ning õpetusest, mis peegeldavad teistsugust tarkust. Mulje, mille Markus ja

⁶⁸Vt Mk 1:12–13 ja paralleelid. *Tlk.*

Q loovad, ning traditsioonid, mida nad sisaldavad, sobivad niisiis kokku.⁶⁹

Lühidalt: Jeesuse kui Vaimu-inimese portree on mäletatud ajalugu, mitte pelgalt metaforiseeritud ajalugu. See on aluseks minu väitele, et Jeesus oli juudi müstik — tema jaoks oli Jumal kogemuslik reaalsus. Ta tundis vahetut pühadust omaenda kogemuse põhjal. Ja see väide viib teise väiteni: Jeesuse jumalakogemus oli aluseks kõigele muule, mis ta oli.

MIS JEEUSUST KUJUNDAS?

Ma liigun nüüd Jeesuse missiooni või eesmärgi juurde, lisades mõningaid mõtisklusi selle üle, mis Jeesust kujundas. Kolm tegurit näivad eriti olulised.

Esimene on see, mida ma äsja kirjeldasin: tema religioosne kogemus juudi müstikuna oli alustrajav. See kujundas otsustavalt selle, kes ta oli. Ma näen tema pühadusekogemuses allikat tema võimele olla tervendaja ja eksortsist ning tema alternatiivse tarkuse allikat, mis tegi temast valgustatud tarkuseõpetaja. Ma näen selles ka tema autoriteedi, poliitilise kriitika ja prohvetliku visiooni allikat. Samuti näen ma selles tema karismaatilise kohalolu allikat; see koos eelnevatega aitab seletada ka tema ümber kujunenud liikumise teket.

Teine tegur on judaismi traditsioonid. Ma näen teda sügavalt juutliku tegelasena, keda kujundasid Iisraeli pärandi traditsioonid. Mul ei ole kindlat seisukohta selles, kas Jeesus võis osata lugeda Heebrea Piiblit. See on tänapäevases Jeesuse-uurimises üks tulisemaid vaidlusküsimusi: kas Jeesusel oli “kirjatundjalik pädevus”, see tähendab, võime lugeda ja uurida Heebrea Piiblit kirjali-

⁶⁹See muster on ka varakristluse arenevates traditsioonides laialt levinud. Luukas kujutab Jeesust väga sihilikult vaimse isikuna: Jeesuse esimesed avalikud sõnad Luuka evangeeliumis on “Issanda Vaim on minu peal” (Lk 4:18). Tooma evangeelium kujutab Jeesust õpetamas tarkust, mis on omane valgustuskogemuse saanud inimesele. Johannese evangeeliumi (tuntud 2. saj. lõpust alates “vaimse evangeeliumina”) on kujundanud müstiline tundlikkus.

ku tekstina? Seda ei saa enesestmõistetavaks pidada — võime leida ja lugeda kirjavahemärkideta heebreakeelse kirjarulli teksti oli oskus, mis nõudis põhjalikku harjutamist. Tõenäosus, et talupojaklassi inimene seda oskas, on väike. Siiski on võimalik, et väga motiveeritud ja intelligentne juudi talupoeg nagu Jeesus võis selle oskuse omandada. Kuid isegi kui Jeesus oli kirjatundjalikus mõttes kirjaoskamatu, pidi ta tundma judaismi keskseid traditsioone. Ta pidi tundma Heebrea Piibli keskseid lugusid, eriti *Exodus'*⁷⁰ traditsioone, peamiste juudi pühade tähistamise kaudu. Ta võis olla kuulnud Iisraeli pühakirju, eriti Toorat ja prohveteid, sünaagoogleenistustel ette loetavat. See näib olevat kujundanud tema tundlikkust.

Kolmas tegur on ebaõigluse kogemus. Nagu me näeme, oli tal kirk sotsiaalse õigluse vastu. Nagu näitavad Gandhi ja Martin Luther Kingi lood 20. sajandist, tärkab selline kirk tavaliselt ebaõigluse vahetust nägemisest või kogemisest. Jeesus pärines marginaliseeritud ühiskonnaklassist ja ühest marginaliseeritud Galilea külast, piirkonnast, mis tegi tema ajal läbi kiireid sotsiaalseid muutusi ja vapustusi. Ta võis olla näinud enda ümber sündivat ebaõiglust ning sõltumata sellest, kas ta ise oli selle otsene ohver või mitte, oli ta ebatavaliselt tundlik vaeste ja marginaliseeritute suhtes.

MIDA TA TEGI?

Mida Jeesus tegi? Tema kujutamist evangeeliumides läbib idee missioonist. Mis see oli? Mis oli tema eesmärk või taotlus, seda võrd, kui me seda tuvastada saame? Mis tal mõttes oli?

Kui neile küsimustele mõelda, tuleb mees pidada, et meie andmed selle kohta pärinevad Jeesuse elu väga lühikesest perioodist. Nagu juba öeldud, kestis tema avalik tegevus vaid ühe aasta kuni kolm või neli aastat, sõltuvalt sellest, kas võtta omaks sünoptiline või johanneslik kronoloogia. Seega püüame mõista tema eesmärki tema jutlustamise algusjärgu põhjal, mis jäi pooleli.

⁷⁰“Väljaminek”; nii nimetatakse Iisraeli hõimude lahkumist Egiptusest ja ka sellest jutustavat 2. Moosese raamatut. *Tlk.*

Kui ta oleks elanud ja õpetanud veel nelikümmend aastat nagu Buddha, mida veel võiksime tema eesmärgi kohta tuvastada?

Arvestades seda, mis meil on, võime oletada järgmist. Esi-tan selle nelja punktina, mis väljendavad seda, kuidas ma Jeesust näen: Jeesus kui tervendaja, tarkuseõpetaja, ühiskondlik prohvet ja liikumise rajaja. Oma käsitluses tahan ma rõhutada nii seda, et ta oli need kõik, kui ka seda, mida ta neist igauhena tegi. Nii saame heita pilgu tema eesmärgile.

MIDA TA TEGI: TERVENDAJA JA EKSORTSIST

Mitte kõik Vaimu-inimesed ei saa tervendajateks ja eksortsistideks, ent mõned saavad.⁷¹ Jeesus oli nende hulgas. Oma lühikeses viites Jeesusele ütleb juudi ajaloolane Josephus, et Jeesus oli “vägevate tegude tegija”.⁷²

Evangeeliumid nõustuvad sellega. Need viitavad tervendamistele ja eksortsismidele kokkuvõtlikult kui sagedastele ja tüüpilistele nähtustele:

Aga õhtu jõudes, kui päike oli loojunud, toodi Jeesuse juurde kõik haiged ja kurjast vaimust vaevatud; terve linn oli kogunenud maja ukse ette. Ja ta tervendas paljusid, kes põdesid mitmesuguseid haigusi, ning ajas välja palju kurje vaimu [---].

Ja Jeesus käis läbi kogu Galilea, jutlustades sealsetes sinagogides ja ajades välja kurje vaimu.

⁷¹Probleemi kokkuvõtlik käsitlus leidub minu teoses *Jesus: A New Vision* (Borg 1987: 4. ptk, 57–75). Laiendatud käsitlust koos suurepäraste joonealuste märkuste ja bibliograafiaga vt Meier 1994: 507–1038.

⁷²Josephus, *Ant* 18.3.3 (kirjutatud umbes 90 pKr) pakub varaseimat mittekristlikku viidet Jeesusele ning see on ainus omataoline 1. sajandist. Tema teadaanne kõlab tervikuna järgmiselt: “Sel ajal ilmus seal Jeesus, üks tark mees. Sest ta oli hämmastavate tegude tegija, õpetaja rahvale, kes võttis tõe rõõmuga vastu. Ja ta võitis järgijaid niihästi juutide kui ka paljude kreeklaste seast. Ja kui Pilaatus ta meie juhtivate meeste süüdistuse tõttu ristile mõistis, ei lakanud teda varem armastanud inimesed teda järgimast. Ja kuni tänase päevani ei ole kristlaste hõim (nimetatud tema järgi) välja surnud.” Hoolikat ja veenvat argumenti selle teksti autentsuse poolt vt Meier 1991: 56–88.

[---] sest ta tegi terveks paljusid, nii et tema peale rõhusid kõik need, keda vaevas mingi häda, püüdes teda puudutada. (Mk 1:32–34, 39; 3:10.)

Sünoptilised evangeeliumid sisaldavad ka mitmeid üksikjutustusi eksortsismidest ja tervendamistest.⁷³ Lisaks kurjadest vaivumudest vaevatusele hõlmavad tervendatud hädad palavikku, halvatus, kuivanud kätt, küürus selga, veritsemist, kurtust ja kõnevõimetust, pimedust, vesitõbe, koomataolist seisundit ja nahahai-gust.⁷⁴

Ma nõustun, et Jeesuse kui tervendaja ja eksortsisti kujuti-se taga on ajalooline tuum. Koos enamiku tänapäeva Jeesuse-uurijatega väidan ma, et Jeesuse toime pandud paranormaalset tervendamist ja eksortsismid kuuluvad mäletatud ajaloo valda. Tõepoolest, ühegi teise juudi traditsiooni tegelase kohta ei ole jutustatud nii palju tervendamislugusid kui Jeesuse kohta. Ta pidi olema olnud tähelepanuväärne tervendaja.⁷⁵

Ma viitan täiesti teadlikult Jeesuse tervendamistele kui paranormaalsetele tähenduses “ebatavalised”, “tavapärasest kõrvalekalduvad” või “tavapärasest väljaspool paiknevad”. See sõna nimetab nähtust, kuid ei ütle midagi selle seletuse kohta. Konkreetsemalt võimaldab see mul jaatada Jeesuse kui tervendaja feno-

⁷³Kuna Johannese evangeelium ei ole just eriti “mäletatud ajalugu”, pole seda siin kaasatud. Johannese evangeeliumis ei leidu eksortsisme, kuigi seal on mõningaid tervendamislugusid.

⁷⁴Seda nimetatakse evangeeliumides “pidalitõveks”, kuid see pole sama, mida tänapäeval nimetatakse pidalitõveks, mida me tunneme “Hanseni haigusena”.

⁷⁵Teise kategooria “vägevate tegude” suhtes, mida tavaliselt nimetatakse “loodusimedeks” (siia kuuluvad vee peal kõndimine, tormi vaigistamine, leibade ja kalade rohkendamine ja vee muutmine veiniks), on minu ajalooline hinnang ja peavoolu uurijate hinnang üldiselt negatiivne. Enamik näeb neis sümboliseid või metafoorseid jutustusi eeskätt seetõttu, et lood kasutavad ilmselgelt päritud religioosset traditsiooni, nimelt keelt ja sümboliseid, mis on tuletatud Heebrea Piiblist. Need on metaforiseeritud ajalugu, mitte mäletatud ajalugu. Seega ma ei arva, et need lood on toimunud, aga metafoorsete jutustustena pean ma neid võimsateks ja veenvalt tõesteks lugudeks. Vt Borg 1987: 67–70.

meni, ilma et ma peaksin omaks võtma kaht levinud seletust. Üks neist peab tervendamisi “imedeks” ning mõistab neid üleloomuliku sekkumise raamistikus: Jumal sekkub “väljastpoolt” Jeesuse kaudu loomulikesse protsessidesse (ja sageli lisatakse, et Jumal pole kunagi varem ega hiljem sekkunud). Minu probleem selle arusaamaga on see, et ma ei aktsepteeri Jumala üleloomuliku sekkumise mudelit ega sellel põhinevat Jumala ja maailma suhte käsitust. See mudel tekitab rohkem probleeme, kui lahendab.⁷⁶

Ma lükkan tagasi ka tänapäeval laialt levinud seletuse, et Jeesuse tervendamisi tuleks mõista psühhosomaatilisena. Kindlasti võisid psühhosomaatilised tegurid mõnikord mängus olla, aga minu arvates pretendeerib see seletus teadvat liiga palju (nagu ka üleloomuliku sekkumise vaade omal moel väidab teadvat liiga palju: sel juhul sekkus Jumal loodud korda). Seepärast kasutan ma väljendit “paranormaalsed tervendamised”. Need ei ole sekkumised, vaid imed⁷⁷ — toimuvad seletamatud ja tähelepanuväärsed sündmused, millesse on haaratud protsessid, mida me ei mõista. Mul ei ole vaja teada seletusmehhanismi selleks, et kinnitada, et paranormalseid tervendamisi toimub. Ja Jeesus näib olevat neis olnud ebatavaliselt osav.

Millist rolli mängivad Jeesuse tervendamised ja eksortsismid tema avalikus tegevuses? Kas need annavad vihjeid tema eesmärgi või taotluse kohta? Võib väita, et need on kesksed, omistamata neile mingit erilist tähendust peale selle, et need on kaastunde

⁷⁶Kõige põhilisemalt — see eeldab, et Jumal on “siit väljas” ja mitte normaalselt siin, koos kõigi selle vaate loodud teoloogiliste ja intellektuaalsete probleemidega; ja see jätab võimatult seletamatuks, miks Jumal, kui ta mõnikord sekkub, ei tee seda palju sagedamini. Kuidas seletada seda mittesekkumist? Näiteks, kui Jumal oleks võinud sekkuda, et peatada holokausti, kuid otsustas seda mitte teha, mida see siis ütleb Jumala kohta? On see aktsepteeritav arusaam Jumalast? Probleem ei ole Jumala tõelisuses või Jumala osalemises maailmas, vaid pigem selles, kas on mõtet mõelda Jumalast interventsionistliku mudeli abil. [Borgi kriitika on sarnane Rudolf Bultmanni kriitikaga mütoloogilise maailmapildi aadressil. Vt Bultmann 2019a, Bultmann 2019b. *Tlk.*]

⁷⁷“Sekkumiste” ja “imede” eristamine meenutab “miraaklite” ja “imede” eristamist Bultmannil. Vt Bultmann 2019c. *Tlk.*

teod: Jeesus avastas, et tal on selline võime, ning kasutas seda, sest ta oli kaastundlik ja tahtis inimesi aidata. Kahtlemata on see tõsi. Kuid evangeeliumides leidub ka tekste, mis viitavad spetsiifilisemale tähendusele.

Esiteks on Jeesuse tervendamised ja eksortsismid seotud Jumalariigi tulemise ja lunastusajaga. Üks Q ütlus seob Jeesuse tegevuse eksortsistina selgelt Jumalariigi tulemisega: “Aga kui mina Jumala Vaimu abil ajan kurje vaimu välja, küllap siis on Jumala riik jõudnud teie juurde” (Mt 12:28 = Lk 11:20). Teine Q ütlus kasutab prohvet Jesaja keelt kuulutamaks, et Jeesuse tegevus osutab lunastusaja saabumisele. Ristija Johannese saadikutele öeldakse, et Jeesus vastas: “Minge teatage Johannesele, mida te kuulete ja näete: pimedad näevad jälle ja jalutud kõnnivad, pida-litõbised saavad puhtaks ja kurdid kuulevad ja surnud tõusevad üles ja vaestele kuulutatakse evangeeliumi.”⁷⁸

Teiseks näib tervendamisel olevat Jeesuse jaoks programmi-line tähendus. Vähesed uurijad on teinud tervendamise Jeesuse jaoks niivõrd keskseks nagu John Dominic Crossan.⁷⁹ Crossan väidab, et tervendamine ja ühine söömine olid Jeesuse avaliku tegevuse kaks kesket joont. Veel enam: tervendamine oli keske-ne ka misjonis, milleks Jeesus saatis oma järgijaid. Varased ja laialdaselt tunnustatud “misjonijuhised”, mis neile anti, käsivad neil olla tervendajad ja jagada toitu. Need kaks teguviisi hõlma-vad vaimsete ja materiaalsete ressursside jagamist, isegi kui nad seavad kahtluse alla Jeesuse-aegse religioosse ja sotsiaalse maa-ilma. Eriti rõhutab Jeesuse ja tema kaasrändurite praktiseeritud tervendamine vahetut sidet Jumalaga, ilma institutsionaalse va-henduseta.⁸⁰ Lühidalt: Jeesuse tegevus tervendajana kasvas välja vahetust ligipääsust Jumalale ja kinnitas seda.

⁷⁸Mt 11:4–5 = Lk 7:22. Ma pole kindel, kas see ütlus on tagasiviidav Jeesuseni. Vähemasti viitab see siiski sellele, kuidas Jeesuse vägevaid tegusid nähti Q kirjutamise ajal: märkidena lunastusajast, mille tulekust oli rääkinud Jesaja.

⁷⁹Ameerika Uue Testamendi teadlane (snd 1934). Ta on tuntud ees-kätt ajaloolise Jeesuse uurijana. *Tlk.*

⁸⁰See on Crossani teoste peateema. Vt eelkõige Crossan 1991: eriti 303–353, Crossan 1994: 75–101.

Jüngeritele antud misjonikäsu üks lisajoon viib meid tagasi esimese punkti juurde. Lisaks tervendamisele ja toidu jagamisele pidid nad kuulutama Jumalariiki. Jeesus nägi oma tervendamisi ja eksortsisme seotuna Jumalariigiga.

MIDA TA TEGI: TARKUS VÄLJASPOOL TAVAPÄRA

Tarkuseõpetajad⁸¹ jagunevad kahte kategooriasse: tavapärase tarkuse õpetajad ning õõnestava ja alternatiivse tarkuse õpetajad. Esimesed annavad edasi ja mõnikord töötlevad kogukonna või rühma päritud traditsiooni või tavasid. Teised kõnelevad alternatiivsest teest — teest, mis viib tavapärasest kaugemale.

Harilikult on nende alternatiivne tee põhistatud nende enda pühadusekogemuses. Maailmareligioonide hulgas on ehk kõige tuntumad näited Laozi Hiinas ja Buddha Indias. Iisraeli traditsioonis on alternatiivse tarkuse häälteks, mis seavad kahtluse alla oma aja tavapärase tarkuse, Iiobi ja Koguja raamatu autorid.⁸²

Jeesus pakub samuti välja teistsugust tarkust. Tarkuseõpetajana sarnaneb ta rohkem Laozi või Buddhaga kui tavapärase tarkuse õpetajaga.⁸³ Minu hinnangul põhineb see kahel asjaolul.

Esimene on Jeesusele omistatud tarkuseõpetuse tohutu kaal. Enamik tema õpetusest on meeldejäävate lühikeste ütluste ehk aforismide või provokatiivsete lühijuttude ehk tähendamissõnade

⁸¹Tarkusõpetuse õpetajad. Tarkusõpetus, mille sisuks oli eeskätt elutarkus, oli kogu Vana-Lähis-Idas levinud nähtus. Tarkusõpetust esindavad ehk tarkuskirjanduse hulka kuuluvaid tekste leidub ka Vanas Testamendis (Õpetussõnad, Saalomoni Tarkuseraamat, Jeesus Siirak). Vt tarkuskirjanduse kohta: Levin 2013: 39–44; Nõmmik 2013: 12–14. *Tlk.*

⁸²Vt Iiobi raamatu kohta: Levin 2013: 138–141; Nõmmik 2013: 11–32; Koguja raamatu kohta: Levin 2013: 145–147. Ka Iiobi ja Koguja raamat kuuluvad tarkuskirjanduse hulka, kuid erinevad oluliselt traditsioonilisest tarkusõpetusest, seades kahtluse alla paljud selle põhitõed. *Tlk.*

⁸³Kuigi Jeesuse ja Buddha vahel on olulised erinevused, arvan ma, et nende arusaamine “teest” on väga sarnane. Vt Borg, Riegert 1997: eriti v–xvii. [Budismi lähedust kristlusele uskus ka Uku Masing (vt Masing 1995). *Tlk.*]

kujul;⁸⁴ mõlemad on klassikalised tarkusõpetuse vormid. Enamik uurijaid peab neid Jeesuse materjali “aluspõhjaks”. Teine asjaolu puudutab nende funktsiooni Jeesuse kasutuses: tema aforismid ja tähendamissõnad on taju muutvad keelekasutusviisid. Aforismid on arusaamise kokkusurutud kristallisatsioonid, mis sünnitavad uut arusaamist. Tähendamissõnad kutsuvad kuulajat sisenema loo maailma ja nägema selle tõttu midagi teisiti. Mõlema esmane eesmärk oli tekitada kuulajates teistsugust nägemisviisi — teistsugust Jumala, iseenda ja elu nägemist.

Sellise tarkuse kõige tõenäolisem allikas on müstiline kogemus: valgustatud tarkuseõpetajad näevad ja õpetavad nii, nagu nad seda teevad, omaenda valgustuskogemuse tõttu. Olen veendunud, et selline oli ka Jeesuse tarkuseõpetuse allikas: ta kõneles teisiti, sest ta oli näinud teisiti. See, mitte väline konventsiooni või institutsiooni autoriteet, oligi tema õpetamise alus.

Nagu valgustatud tarkuseõpetajate puhul üldiselt, erines tee, mida Jeesus õpetas, teravalt tema aja tavapärasest tarkusest. Ehkki selle konkreetne sisu varieerub kultuuriti, on tavapärane tarkus kultuurideülene nähtus. Igal kultuuril on oma tavapärane tarkus, mis koosneb omaksvõetud arusaamadest selle kohta, mis on tõeline ja kuidas elada. See on kultuuriline konsensus, miski, “mida kõik teavad”. See on kultuur või traditsioon, mis on kristalliseerunud kirjelduseks sellest, kuidas asjad on; kaardist on saanud reaalsus.⁸⁵

Minu arusaam tavapärasest tarkusest ja selle rollist inimese elus rõhutab, et me kõik oleme sotsialiseeritud olendid. Sotsialiseerumine, kultuuris üleskasvamise protsess, hõlmab meie kultuurilise maailmataju sisemist omaksvõttu. Tavapärane tarkus elab niisiis meis enestes. Selle tulemusena me lihtsalt ei “näe” elu, vaid näeme seda kultuurispetsiifilisel viisil. See ei mõjuta mitte ainult meie nägemist, vaid ka meie identiteeti ja enesehinnangut.

⁸⁴Vt tähendamissõnade kohta Drane 1996: 73–78; Lohse 1994b: 22–23. *Tlk.*

⁸⁵Ühes mõttes on kultuur traditsioon, nii et need on sünonüümid. Kultuur võib olla ka laiem kui traditsioon, kuna mingi antud kultuur võib sisaldada mitut traditsiooni.

Me tunneme end hästi või halvasti selle põhjal, kui hästi me vastame kultuuri sõnumitele ja standarditele, mille oleme sisemiselt omaks võtnud.

Jeesuse õpetatud tee viis kaugemale tavapärasest. Olles keegi, kes tundis Jumalat omaenda kogemuse põhjal, teadis ta, et Jumal on ligipääsetav sõltumata konventsioonidest ja institutsioonidest. Tema tarkuseõpetus kutsus üles nägema, joonduma ja elama uuel viisil.⁸⁶

Uus nägemisviis. Nagu juba öeldud, püüdsid Jeesuse tarkuseõpetuse vormid — aforismid ja tähendamissõnad — juhtida kuulajaid välja omandatud nägemisviisidest. Lisaks kasutavad paljud tekstid otsesõnu “nägemise” ja “pimeduse” keelt.⁸⁷ On need, kellel on silmad, aga nad ei näe;⁸⁸ pimedad, kes juhivad pimeid;⁸⁹ ja inimesed, kelle silmas on palk.⁹⁰ Tervendamislööd nägemise taastamisest kõlavad sageli kaasa metafoorse tähendusega, ühendades mäletatud ja metaforiseeritud ajaloo. “Silm on ihu lamp,” ütles Jeesus.⁹¹ See, kuidas me näeme, muudab kõik.

Uus joondumisviis. Inimesed joondavad oma elu tavapärase tarkuse järgi. See on sotsialiseerumise loomulik tulemus. Me taotleme oma eesmäärke ja otsime kindlust, mida tavapärane tarkus pakub. Jeesuse ajal keskendus tavapärane tarkus perekonnale, jõukusele, aule ja religioossele praktikale sellisena, nagu seda vahendas “traditsioon”. Jeesuse tarkuseõpetus kutsus abstraktselt öeldes üles radikaalsele ümberjoondumisele: elule, mille kesk-

⁸⁶Selgituseks sõna “uus” kasutuse kohta minu poolt. Ma ei mõtle “uue” all kuni selle ajani judaismis tundmatut. Ma arvan, et selline kasutusviis oli enne Jeesuse aega judaismis tuntud. Pigem mõtlen ma uut isiku elus, vana nägemis- ja olemisviisi teisenemist uueks nägemis- ja olemisviisiks.

⁸⁷Vt nt Jh 9:39–41. *Tlk.*

⁸⁸Hs 12:2. *Tlk.*

⁸⁹Mt 15:14. *Tlk.*

⁹⁰Mt 7:3–5. *Tlk.*

⁹¹Osundus Jeesuse sõnadest Mt 6:22 ja Lk 11:34. *Tlk.*

mes pole kokkuleppeline, vaid see, mis jääb tavapärasest välja-
poole — pühadus.⁹²

Uus eluviis. See nägemise ja joondumise muutus viis uue elu-
viisini — uue eetika ja sotsiaalse visioonini. Jeesuse eetika põ-
hiväärtus oli kaastunne — erakordselt rikas sõna, mis resoneerib
näiteks ema tunnetega üsas oleva lapse vastu. Jeesus ütles: “Olge
armulised, nagu teie Isa on armuline!”⁹³ Selles lühikeses reas on
teoloogia ja eetika paari sõnaga kokku võetud. Veel enam: Jeesu-
se valgustatud tarkuse vahendatud nägemisviis lõi ka piire lõhku-
va ühiskondliku visiooni. Müstiline kogemus ei vii üksnes teistsu-
guse Jumala- ja maailmataju juurde, vaid ka teistsuguse inimeste
nägemiseni — mitte selliste kultuuriliste kategooriate kaudu na-
gu ilus või kole, tähtis või tähtsusetu, vääriline või vääritu, vaid
inimestena, keda Jumal armastab. Müstikud teavad, et kultuurili-
selt kehtestatud piirid on lõppeks kunstlikud. Inimese looduna on
nad suhtelised, mitte absoluutsed. Seetõttu oli võimalik märksa
kaasaarvavam ühiskondlik visioon — niisugune, mida varakrist-
likes kogudustes märkimisväärsel määral ka teoks tehti.

Seega, mida tegi Jeesus tarkuseõpetajana? Ma näen teda kut-
sumas oma kuulajaid suhtesse Jumalaga viisil, mis ei sõltu kon-
ventsioonidest ega institutsioonidest. Ehkki meil pole vaja arvata,
et ta oli seesmiselt nende vastu, oli ta kriitiline selle suhtes, kui-
das need tema ajal toimisid, eriti talupoegade ja marginaliseeritud
klasside seas. Suurem osa tema kuulajaid olid tavapärase tarkuse
standardite järgi “vähetähtsad” või veel vähemat. Tema õpetuse

⁹²Seda arusaama väljendavad Jeesuse tarkuseõpetuses paljud ütlused:
varandus maa peal *versus* varandus taevas; Jumala teenimine ja mam-
mona teenimine; enese alandamine ja enese ülendamine; elu päästmi-
ne ja kaotamine. Uues Testamendis kui tervikus on keskne metafoor
ümber- ja taasjoondumise protsessi kohta surm ja ülestõusmine, risti en-
da peale võtmine ja uuesti sündimine. Sõltumata sellest, kas osa sellest
kujundlikkusest läheb tagasi Jeesuseni või on see kõik ülestõusmisjärg-
ne looming, kristalliseerib see selle tema tarkusõpetuse mõõtme: tema
tee hõlmab suremist vanale elule ja sündimist uuele elule, mis on tekki-
nud radikaalse Jumalale joondumise kaudu.

⁹³Lk 6:36. Täiuslikkuse keel paralleelis Mt 5:48 on ilmselt Matteuse
redaktsioon.

kuulmine võis paljudele neist olla “heaks uudiseks”. Ja kuigi tema sõnum oli eriti ligitõmbav just neile, oli viis, kuidas ta seda väljendas, kõitev vähemalt mõnelegi eliidi seast. Lühidalt: ta õpetas muutuse teed, mis keskendus pühadusele. Tema tarkuseõpetus kutsus inimesi elule Vaimus.

MIDA TA TEGI: ÜHISKONDLIK PROHVET

Jeesus oli *ühiskondlik prohvet*. Neid võib näha kõige selgemini Vana-Iisraeli ühiskondlike prohvetite seas. Nad olid tuntud nii oma vahetu pühadusekogemuse kui ka radikaalse ühiskondlik-poliitilise kriitika poolest. Nad olid Jumalast joovastunud sotsiaalse õigluse eestkõnelejad.

Prohvetitel olid nägemused, milles nad kogesid elavalt Jumala kutset. Nende autoriteet ja ühiskondlik kirk tulid vahetust Jumalakogemusest, mitte institutsionaalsest volitusest. Aamos⁹⁴ kuulutas:

Issand mõirgab Siionist [---].

Lõvi mõirgab [---].

Issand Jumal räägib — kes ei ennustaks?

Aga Issand võttis mind karja järelt

ja ütles mulle:

Mine, ennusta mu rahvale Iisraelile! (Am 1:2; 3:8; 7:15.)

Need, kes teavad Jumalat vahetult, on tavaliselt marginaliseeritud poolel. Seda õpetavad Mooses ja prohvetid, Heebrea Piibli kesksed tegelased. Nad protestisid nende maailmas levinuima majandusliku ja poliitilise korralduse vastu, mida Walter Wink on nimetanud antiikseks valitsemissüsteemiks (Wink 1992, 1998).

Kasutades keelt, mille ma osalt laenan tänapäeva tähtsaimalt Heebrea Piibli uurijalt Walter Brueggemannilt, oli sellise antiikse valitsemissüsteemi ühiskondlikul korraldusel kolm peamist joont:⁹⁵

⁹⁴8. saj. eKr elanud Iisraeli prohvet, kelle sõnu kajastab Aamose raamat Vanas Testamendis. Vt selle kohta Smend 1996: 185–188. *Tlk.*

⁹⁵Brueggemann 1978: 1. ptk. Minu enda laiendatumat käsitlust vt Borg 1994a: 3. ptk, Borg 1994b: 5. ptk, Borg 1998: eriti lk 10–16.

1. Poliitiline rõhumine. Need ühiskonnad olid hierarhilised ja patriarhaalsed. Neid valitsesid kuningas ja traditsiooniline aristokraatia, mida sotsiaallajaloolased on tavaliselt nimetanud “linna valitsevaks eliidiks”. Tavalistel inimestel puudus hää ühiskonna korraldamisel.
2. Majanduslik ekspluateerimine. Nendes eelindustriaalsetes ühiskondades oli talupoegade põllumajanduslik toodang peamine rikkuse allikas. Ühiskond oli üles ehitatud nii, et ligikaudu kaks kolmandikku põllumajanduse loodud rikkusest jõudis linna valitseva eliidi kätte, kusjuures umbes pool läks rikkaimale ühele kuni kahele protsendile. See saavutati põllumajandusele kehtestatud maksude ja põllumaa otsese omamise kaudu.
3. Religioon kui legitimeerimine. Neid ühiskondi legitimeeris tavaliselt väide, et ühiskondlik kord peegeldab Jumala tahet. Kuningad valitsesid jumaliku õiguse alusel ja Jumala seatud võimuna.

Nii oli see Egiptuses ja samuti Iisraeli enda monarhia ajal. Vana-Iisraeli lugu algab vabanemisega võõramaisest, Egiptuse valitsemissüsteemist.⁹⁶ Umbes kolmsada aastat hiljem kujunes kuninga-võimu tekkimisega Iisraelis välja ka kohalik valitsemissüsteem. Egiptus loodi Iisraeli sees uuesti ja kuningast sai uus vaarao. Kuninglikus teoloogias — eliidi teoloogias — oli Iisraeli kuninga Jumala poeg, kellele Jumal oli töötanud igavest kuningriiki. Veel enam: Jumal elas Jeruusalemma templis kuningapalee kõrval. Kuningas ja tempel seisis koos valitsemissüsteemi tipus. Ühiskondlikud prohvetid olid selle süsteemi radikaalsed kriitikud. Nad süüdistasid nii kuningat kui ka templit ja olid marginaalseeritute sotsiaalse õigluse kaitsjad.

See valitsemissüsteem jätkus Jeesuse ajalgi. Pole põhjust arvata, et juutide kodumaa oleks 1. sajandil olnud erand antiikse ühiskonnakorralduse levinuimast vormist. Tõepoolest, talupoegade majanduslik olukord võis Rooma-aegses Palestiinas isegi hal-

⁹⁶Mõeldud on *exodus*'t. *Tlk.*

veneda. Põllumajanduse kommertsialiseerumine ja Herodeste tohutud ehitusprojektid löid üheskoos maata talupoegade klassi.

Sellel taustal oli Jeesus ühiskondlik prohvet samamoodi nagu Iisraeli suured sotsiaalsed prohvetid. Evangeeliumide tekstid seostavad Jeesust nendega. Need tekstid ei kõnele mitte ainult Jeesuse pühadusekogemuse vahetusest ja sellest võrsunud autori-teedist, vaid osutavad ka sellele, et teda peeti prohvetiks ja võib-olla ta koguni rääkis iseendast kui prohvetist. Lisaks kasutas ta prohvetlikke väljendusviise ning tegi prohvetlikke tegusid, tegeldes oma aja valitsemissüsteemi radikaalse kriitikaga. Tema tegevus sotsiaalse prohvetina ilmneb eriti pärimustes Jeruusalemma ja templi kohta, ütlustes rikkuse ja võimu kohta ning puhtust puudutavates pärimustes.

Varase traditsiooni järgi süüdistab Jeesus nii Jeruusalemma kui ka templit. Asi pole selles, et Jeruusalemm ja tempel olid judaismi keskuseks — nagu oleks judaismiga midagi valesti. Asi on hoopis selles, et Jeruusalemm ja tempel olid valitseva eliidi ning seega valitsemissüsteemi keskuseks. Nagu Jeremija enne teda, hoiatas ta neid eesiseisva hävingu eest, kui nad ei muutu.

Jeesus kõneles karmilt rikkusest. Oma ebamugavustundest nende ütluste ees oleme neid sageli metaforiseerinud, justkui osutaksid need vaimsele vaesusele ja rikkusele — protsess, mille võib tagasi viia vähemalt kuni Matteuse evangeeliumini.⁹⁷ Ent algselt osutasid need reaalsele rikkusele ja reaalsele vaesusele. Tolles maailmas, kus rikas olemine tähendas kuulumist valitsevasse eliiti, olid rikkusevastased ütlused osa Jeesuse kriitikast valitsemissüsteemile.⁹⁸

Ma näen tema kriitikat valitsemissüsteemile ka paljudes puhtust käsitlevates pärimustes. Olen veendunud, et puhtuseküsimumused olid tema ajal seotud teravate sotsiaalsete piiridega ja et puhtusseaduste võimendamine oli templiga seotud kirjatundjate klassi looming. Tugev rõhuasetus puhtusele oli osa eliidi ideoloogia

⁹⁷Vrd kirjakohti Lk 6:20–26 ja Mt 5:3–6.

⁹⁸Selle sõnumi rakendamine suhteliselt jõukatele inimestele tänapäeva ühiskonna sootuks teistsuguses sotsiaalses maailmas pole üheselt selge. Vt 6. peatükki minu raamatus *The God We Never Knew* (Borg 1997).

giast.⁹⁹ Seega ei olnud puhtus ei Jeesuse ega tema vastaste jaoks mitte vagaduse, vaid poliitika küsimus.

Olen veendunud, nagu ma väidan oma järgmises peatükis (Borg, Wright 1999: 79–91), et Jeesuse tegevus ühiskondliku prohvetina oli see, mis tõi kaasa tema hukkamise. Sünoptiliste evangeeliumide järgi oli rahavahetajate laudade ümberlukkamine templiõues prohvetlik tegu,¹⁰⁰ mis ajendas tema vahistamise. Tema prohvetlik kutsumus oli talle sedavõrd oluline.

MIDA TA TEGI: LIIKUMISE RAJAJA

Lõpuks oli Jeesus *liikumise rajaja* — suurel määral kõige selle tulemusena kokku, millest eespool oli juttu. Tema tervendamised tõmbasid tähelepanu; tõepoolest, on võimalik, et ilma nendeta poleks ei tema kaasaegsed ega meie temast midagi kuulnud. Tema tarkuseõpetus kõneles teisest “teest”, mis oli ligitõmbav marginaalseeritutele ja isegi mõnele neist, kellel läks hästi. Tema sotsiaalne prohvetlus ründas rõhuvat ja ekspluateerivat valitsemisüsteemi. Pole ime, et lihtinimesed kuulasid teda rõõmuga.

Kui lisada sellele veel tema ilmselt karismaatiline kohalolu, pole üllatav, et ta kogus endale järgijaid. Embrüonaalsel kujul tekkis tema ümber liikumine juba tema eluajal. Märkimisväärselt inklusiivse ja egalitaarsena õonestas see liikumine teravalt oma aja ühiskondlikke piire. Üks selle kõige silmatorkavaid jooni oli kaasav söömaegade komme. Jeesuse söömaajad, kristliku armulaua eelkäijad, kehastasid tema alternatiivset ühiskondlikku visiooni. Alles mõni aeg pärast tema surma hakkas tema liikumine liikuma institutsionaliseerumise poole. Tema lühikese elu jooksul ei olnud selleks aega.

⁹⁹Selle suhtes on tänapäeva Jeesuse-uurijate hulgas teravad lahkavamused. Eriti Ed Sanders ja Paula Fredriksen on väitnud, et ma olen juudi puhtusseadusi mõistnud väga valesti ja et Jeesuse jaoks ei olnud need kuigi suur probleem. Vt rohkem selle kohta minu sissejuhatust teose Borg 1998 pehmeaanelisele väljaandele, lk 8–10.

¹⁰⁰Vt Mk 11:15 jj ning paralleelid. *Tlk.*

JEEBUS KUI JUMALARIIGI PROHVET

Ma liigun oma järelduse poole veel ühe kokkusurutud kristallisatsiooni abil: Jeesus kui Jumalariigi prohvet. Selle kinnitamine on Tomi käsitluses keskne ning ka mina saan seda kinnitada. Jeesus oli Jumalariigi kõneisik või kuulutaja.¹⁰¹

Väljendi “Jumalariik” kasutamine toob mängu keerulise küsimuse sellest, kuidas mõista, mida Jeesus sellega mõtles. Suure osa sellest [20.] sajandist mõistis suur enamik uurijaid seda liigoleva eshatoloogia raames: kui Jeesus kõneles Jumalariigi tulekust, pidas ta silmas, et “lõpp” on lähedal. Lähitulevikus sekkub Jumal dramaatiliselt maailma, lõpetab tavapärase ajaloo ja rajab igavese kuningriigi. Umbes viimase paarikümne aasta jooksul on uurijate arusaamad sellest muutunud. Nii Tom kui ka mina — küll mõnevõrra erinevatel põhjustel — lükkame koos ilmselt tänapäeva uurijate enamusega selle arusaama tagasi.¹⁰²

Agas ma pean väljendit “Jumalariik” Jeesuse jaoks keskseks. Nagu ma olen mujal väitnud, näen ma seda pigem metafoori või sümbolina, millel on mitu tähenduskihti, mitte aga üheainsa tähendusega mõistena. Jeesuse sõnumis ja tegevuses on nende tähenduste hulgas järgmised:

1. Jeesuse tegevuse kontekstis tervendaja ja eksortsistina võib see viidata Jumala väele. Kurjade vaimude väljaajamine on Jumalariigi tulemine.
2. Jeesuse tarkuseõpetuse kontekstis võib see viidata nii Jumala kohalolule kui ka elule Jumala valitsuse all. Esimesele vihjavad ütlused nagu “Jumala riik on teie seas” ja “Jumala riik on laiali üle maa, ainult inimesed ei näe seda”.¹⁰³ Mina näen neid kajastavat müstiku ja valgustatud tarkuseõpetaja

¹⁰¹Meie arvamused selle tähendusest lahknevad märkimisväärselt.

¹⁰²Minu põhjuste kohta vaata eriti 3. ja 4. ptk minu raamatust *Jeesus in Contemporary Scholarship* (Borg 1994b).

¹⁰³Lk 17:21; Tooma ev 113. Sama toon näib kõlavat ka Tooma ev 3-s: “Kuningriik on teie sisemuses ja teie ümbruses” [tsit. Masing 2005 järgi. *Tlk*]. Loomulikult ei ole mitte igäüks nõus, et Tooma evangeeliumi ütlused lähevad tagasi Jeesuseni. Minu jaoks kõneleb nende sarnasus Lk

muutunud taju: nende jaoks, kellel on silmad nägemiseks, on Jumalariik ehk Jumala kohalolu kõikjal meie ümber. Teisele tähendusele vihjab radikaalne ümberjoondumine, mis on Jeesuse tee tuum: on elu tavapärase tarkuse maailmas ja on elu Jumala valitsuse all. Viimane on vabanemise tee ja sissepääs uude olemisviisi.

3. Jeesuse kui ühiskondliku prohveti kontekstis on rõhk Jumalariigil kui sotsiaalsel visioonil. Siin on tegemist poliitilise metafooriga ning vastandusega teistele kuningriikidele — Herodesse kuningriigile, Caesari kuningriigile ja nii edasi. See viitab sellele, milline oleks elu maa peal siis, kui Jumal oleks kuningas ning Herodes ja Caesar ei oleks.¹⁰⁴ See oleks sotsiaalse õigluse maailm, kus vaesed on õnnelikud ja näljased saavad kõhu täis.
4. Võib-olla osutab see nende inimeste kogukonnale, kes elavad Jumala kuningavõimu all. See on tõenäoline tähendus neis ütlustes, mis räägivad Jumalariiki “sisenemisest” või sellest, kas ollakse selles “sees” või sellest “väljas”.
5. Ehkki see ei ole selle sagedane ega esmane tähendus, võib see viidata ka lõplikule ehk igavesele kuningriigile, kus inimesed idast ja läänest istuvad pidusöömaajal koos ammu surnud minevikutegelastega.¹⁰⁵

Nii nagu Jeesus seda väljendit kasutas, on “Jumalariik” seega kõikehõlmav metafoor. Sel põhjusel ja selles tähenduses võin ma kinnitada, et Jeesus oli “Jumalariigi prohvet”. Tõepoolest, ma pean seda sama heaks kui omaenda kokkusurutud kristallisatsioonini “Jeesus kui juudi müstik”. Kui viimasel on mingi eelis, siis seisneb see selles, et see juhib tähelepanu Jumala-kogemuse kesksele kohale Jeesuse jaoks.

17:21-ga ja nende sobivus minu arusaamisega Jeesusest kui müstikust selle kasuks.

¹⁰⁴Selle lähenemise olen ma võlgu John Dominic Crossanile. See on tema tööde sagedane teema.

¹⁰⁵Vt Mt 8:11. *Tlk.*

JUUDI MÜSTIK JA KRISTLIK MESSIAS

Lõpetuseks pöördun peatüki pealkirja juurde tagasi ja kasutan seda kahel viisil. Jeesus kui juudi müstik sai kristlikuks messiaaks. Kristlik messias oli juudi müstik. Mulle näib, et mõlemad väited on ühtaegu huvitavad ja valgustavad.

Mida teadis Jeesus juudi müstikuna? Ta teadis, kuidas terven-
dada. Ta teadis, kuidas luua meeldejäävaid ütlusi ja lugusid; tal oli
metafoorne vaim. Ta teadis, et Jumal on marginaliseeritutele ligi-
pääsetav, sest ta ise pärines marginaliseeritute seast. Ta teadis, et
traditsioon ja konventsioon ei ole iseenesest pühad, vaid on pari-
mal juhul pühadusele osutajad ja selle vahendajad, halvimal juhul
aga püüinised. Ta tundis rõhuvat ja ekspluateerivat ühiskondlikku
korda, mis legitimeeris ennast Jumala nimel, ning teadis, et see ei
ole Jumala tahe. Ja seda kõike teadis ta kõige sügavamal tasandil
seetõttu, et ta tundis Jumalat.

Tõlkija kommentaarides viidatud kirjandus

- Aaslav-Tepandi, Katri 2015. Logos Johannese evangeeliumi algushü-
mnis (Jh 1:1–18). — *Kirik & Teoloogia*, nr 200 (9.10), nr 201 (16.10)
- Bultmann, Rudolf 2013 [1941]. Uus Testament ja mütoloogia. Tlk Jaan
Lahe. — *Uuema evangeelse teoloogia põhitekstid*. Koost. W. Härle,
T.-A. Pöder. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa, lk 389–410
- Bultmann, Rudolf 2019a [1958]. Jeesus Kristus ja mütoloogia. —
R. Bultmann. *Eksistents ja evangeelium: Valitud esseed*. Koost.,
tlk ja komm. Jaan Lahe. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa,
lk 344–403
- Bultmann, Rudolf 2019b [1963]. Demütologiseerimise probleemist. —
R. Bultmann. *Eksistents ja evangeelium: Valitud esseed*. Koost.,
tlk ja komm. Jaan Lahe. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa,
lk 404–415
- Bultmann, Rudolf 2019c [1954]. Küsimus imest. — R. Bultmann. *Ek-
sistents ja evangeelium: Valitud esseed*. Koost., tlk ja komm. Jaan
Lahe. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa, lk 268–285
- Drane, John 1996. *Jeesus*. Tlk Guido Reinvala. (EELK Usuteaduse Ins-
tituudi õppekirjandus; 3.) Tallinn: Logos

- Eliade, Mircea 2021 [1951]. *Šamanism ja arhailised ekstaasitehnikad*. Tlk Mirjam Lepikult. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- Frey, Jörg, Jens Schröter (Hrsg.) 2012. *Deutungen des Todes Jesu im Neuen Testament*. 2., durchges. und mit einer neuen Einl. vers. Aufl. (UTB 2953.) Tübingen: Mohr Siebeck
- Hahn, Ferdinand 1963. *Christologische Hoheitstitel: Ihre Geschichte im frühen Christentum*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Hermes, Eilert 2013 [1985]. Ilmutus. Tlk Thomas-Andreas Pöder. — *Uuema evangeelse teoloogia põhiteksid*. Koost. W. Härle, T.-A. Pöder. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa, lk 687–705
- Hoppál, Mihály 2003. *Šamaanid Aasias ja Euroopas*. Tlk Sander Liivak. Tallinn: Varrak
- Härle, Wilfried 2013. Meie eest surnud!?: Jeesuse Kristuse ristisurma päästetähendus. — *Kirik & Teoloogia*, nr 68 (29.03)
- Kersten, Holger 2005. *Jeesus elas Indias*. Tlk Ilmar Soomere. Viljandi: I. Soomere Kirjastus
- Lahe, Jaan 2020. *Sõnum teisest maailmast: Mis on kristluse põhisõnum?* Tallinn: Hildegarde Raamat
- Lahe, Jaan, Urmas Nõmmik 2014. Lühike sissejuhatus ajaloolis-kriitilisse meetodisse. — *Kirik & Teoloogia*, nr 116 (28.02)
- Levin, Christoph 2013. *Vana Testament*. Tlk Kadri Metsma. Tartu: TÜ Kirjastus
- Lintrop, Aado 1995. *Šamaaniraamat*. Tartu: Ilmamaa
- Lohse, Eduard 1994a. *Uue Testamendi tekelugu*. Tlk Kalle Kasemaa. Tartu: EÜSi Kirjastus
- Lohse, Eduard 1994b. *Uue Testamendi teoloogia põhijooni*. (Teoloogiline raamatukogu.) Tartu: Greif
- Masing, Uku 1995. *Budismist*. Tartu: Ilmamaa
- Masing, Uku (tlk) 2005. *Tooma evangeelium*. Sissejuh. J. Lahe. Komm. K. Rätsep. Tartu: Johannes Esto Ühing
- Naab, Ergo 2009. *Intronisatsioonimotiiv deuteropauluslikus traditsioonis: Perikoobis Ef 1,20–23 esineva kristoloogilise vormeli traditsioonilooline ja religioonilooline analüüs*. Magistritöö. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut
- Naab, Ergo 2017. *Ülendamisмотиив ja eshatoloogia presentne aspekt Corpus Paulinum'is: Religioonilooline ja kultuuriteoreetiline käsitlus*. (Humanitaarteaduste dissertatsioonid 40.) Tallinn: Tallinna Ülikool

- Nõmmik, Urmas (tlk ja komm.) 2013. *Iiobi raamat*. (Piibel kontekstis 1.) Tartu: TÜ Kirjastus
- Paul, Toomas 1989. Eessõna ja kommentaarid. — *Uus Testament ja Psalmid ehk Vana Testamendi Laulud*. Tlk Toomas Paul, Uku Masing. Tallinn: EELK Konsistoorium
- Russell, D. S. 1986. *From Early Judaism to Early Church*. Philadelphia: Fortress Press
- Smend, Rudolf 1996. *Vana Testamendi tekkelugu*. Tlk Kalle Kasemaa. (Teoloogiline raamatukogu.) Tartu: Greif
- Tillich, Paul 2008 [1951]. Jumala tõelisus. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 4, lk 820–866
- Tillich, Paul 2020 [1959]. Usulise keele olemus. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 1, lk 115–126
- Vermes, Géza 2024 [2012]. Jeesuse karismaatiline religioon. Tlk ja komm. Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2184–2229
- Vitebsky, Piers 2002. *Šamaan: Hingerännud, transs, ekstaas ja tervistamine Siberist Amazonaseni*. Tlk Triinu Pakk-Allmann. Tallinn: Olion

Kirjandus

- B o r g, Marcus 1987. *Jesus: A New Vision*. San Francisco: Harper and Row
- B o r g, Marcus 1994a. *Meeting Jesus Again for the First Time: The Historical Jesus and the Heart of Contemporary Faith*. San Francisco: HarperSanFrancisco
- B o r g, Marcus 1994b. *Jesus in Contemporary Scholarship*. Valley Forge, PA: Trinity Press International
- B o r g, Marcus 1997. *The God We Never Knew*. San Francisco: HarperSanFrancisco
- B o r g, Marcus 1998. *Conflict, Holiness and Politics in the Teaching of Jesus*. Harrisburg, PA: Trinity Press International
- B o r g, Marcus, Ray R i e g e r t (eds.) 1997. *Jesus and Buddha: The Parallel Sayings*. Berkeley, CA: Ulysses Press
- B o r g, Marcus J., Nicholas T. W r i g h t 1999. *The Meaning of Jesus: Two Visions*. San Francisco: HarperCollins
- B r u e g g e m a n n, Walter 1978. *The Prophetic Imagination*. Philadelphia: Fortress Press
- C r o s s a n, John Dominic 1991. *The Historical Jesus: The Life of a Mediterranean Jewish Peasant*. San Francisco: HarperSanFrancisco

- Crossan, John Dominic 1994. *Jesus: A Revolutionary Biography*. San Francisco: HarperSanFrancisco
- James, William 2013 [1902]. *Usulise kogemuse mitmekesisus: Uurimus inimloomusest*. Tlk Indrek Meos. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- Johnson, Robert A., Jerry M. Ruhl 1998. *Balancing Heaven and Earth*. San Francisco: HarperSanFrancisco
- Leech, Kenneth 1985. *Experiencing God: Theology as Spirituality*. San Francisco: Harper and Row
- Meyer, John 1991. *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*. Vol. 1. New York: Doubleday
- Meyer, John 1994. *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*. Vol. 2. New York: Doubleday
- Wink, Walter 1992. *Engaging the Powers*. Minneapolis: Fortress
- Wink, Walter 1998. *The Powers That Be*. New York: Doubleday

MARCUS JOEL BORG (1942–2015), Ameerika teoloog, Uue Testamendi teadlane. Lõpetas Concordia Kolledži Minnesotas, õppis Unioni Teoloogiaseminaris New Yorgis, magistri- ja doktorikraad (*DPhil*) Oxfordi Ülikoolist (Mansfieldi Kolledž). Töötanud 1966–1969 ja 1972–1974 Concordia Kolledžis, 1975–1976 Lõuna-Dakota Osariigiülikoolis, 1976–1979 Carletoni Kolledžis Minnesotas ja aastast 1979 emeeriteerumiseni 2007 Oregoni Osariigiülikoolis, alates 1988 professorina. Teoseid lisaks bibliograafias mainituile: *Reading the Bible Again for the First Time: Taking the Bible Seriously but Not Literally* (2001); *The Heart of Christianity: Rediscovering a Life of Faith* (2003); *Putting Away Childish Things: A Tale of Modern Faith* (2010); *Convictions: How I Learned What Matters Most* (2014) ja *Days of Awe and Wonder: How to Be a Christian in the Twenty-First Century* (2017).

ARVUSTUS

KASVATUST TULEB TAAS PÕHJENDADA

Tiiu Kuurme. *Kasvatuse põhjenduseks*. (Eesti mõttepärand 1.) Koostanud Ivar Tröner, keeleteimetaja ja korrektor Triin Truuvert. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2025. 606 lk.

Tiiu Kuurme raamat *Kasvatuse põhjenduseks* on üle 600 lehekülje paks ja sisaldab rohkem kui viitekümmend esseed, mille autor on kasvatusest ja kasvatusteadustest kirja pannud viimase 35 aasta jooksul. Tallinna Ülikool andis 2026. aasta kevadel selle raamatu eest autorile auhinna “Parim monograafia” (auhind läks jagamisele). Tiiu Kuurme on töötanud kasvatusteadlasena ja õppejõuna Tallinna Ülikoolis ja selle eelkäijais alates 1990. aastast — kasvatusteaduste instituudis, hiljem haridusteaduste instituudis. Kõnealune raamat on tema tööaastate jooksul kirjutatud essee kogumik, milles eri teoreetikute vaated on seostatud autori enda mõtete, uuringute ja kogemusega.

Olen olnud Tiiu Kuurme kolleeg viimased kümme aastat, neist kaheksa oleme olnud kabinetikaaslased. Mäletan selgesti, kuidas esimesel instituudi koosolekul, kus ma uue töötajana osalesin, seisis Tiiu selle eest, et instituudi nimesse jääks alles sõna “kasvatus”. Ometi kadus kasvatus instituudi nimest ja kasvatusest pole otsesõnu seejärel enam kuigipalju koosolekutelgi kõneletud. Kasvatusteaduste doktorikool on õnneks siiski veel alles.

Miks muudeti haridus- ja kasvatusteaduste instituut haridusteaduste instituudiks? Kas oli selle taga aja vaim? Võtsin Tiiu Kuurme raamatu tutvustamise väljakutse vastu, sest tajun, et selles raamatus on unustusehõlma vajumas väärtus. Olen soovinud kasvatuse ja hariduse olemusest paremini aru saada, sest raamatut lugema hakates ei olnud mulle nende sarnasuse ja erisuse küsimus kuigi selge. *Kasvatuse põhjenduseks* on just see raamat, mida on vaja, et mõista, mida oleme kaotanud või kaotamas, alavääristades kasvatuse mõistet.

Holistiline vaade, inimlik mõõde, väärtuste ja vaimsuse küsimused ning kasvataja/õpetaja rolli olulisus inimese kujunemisel paistavad olevat akadeemilises diskussioonis tagaplaanile jäänud. Tegelikult on liigutud sinnapoole väljundipõhise õppe juurutamise ja digitehnoloogiaste fookusesse võtmise kaudu, aga tehisintellekt seab väljundipõhise õp-

pe küsimärgi alla. Just nüüd, tehisarude ajastul, on vaja tõsta uuesti esile kasvatus, õpetaja ja kasvataja roll, sest kasvatamine on inimese võimlus ja seda rolli ei või anda tehisarule. Oleks tõeline innovatsioon, kui haridusteadlased ja ülikoolid suudaks ja tahaks arutleda ausalt ja otsekoheselt toimuva üle ning käsitleda olulisi kasvatusküsimusi kriitiliselt.

Aastate jooksul on Tiiu Kuurme väsimatult seisnud kasvatus ja kasvatusteaduste olulisuse eest ning ma ei jõua ära imestada, kuidas ometi on juhtunud, et tema sõnumit pole peaaegu üldse kuulda võetud. Ka kõnealuse raamatu koostaja ja saatesõna kirjutaja Ivar Tröner on öelnud, et Tiiu Kuurme on aastakümneid seisnud hea Eesti hariduse käekäigu eest, kuid tema loometöö retseptsioon on olnud peaaegu olematu. Siiski võib öelda, et mõned positiivsed muutused, mille eestkõnelejaks on ka Kuurme aegade jooksul olnud, on ühiskonnas siiski toimunud. Näiteks väärtustatakse tänapäeval koostöist õppimist, valdkondadevahelisust, õppeainete vaheliste seoste loomist, aktiivõpet.

Mul endal on kergem mõista seda osa raamatust, mis käib viimase kümnendi kohta. Kuna raamat koosneb esseedest, mis on reastatud nende kirjutamise järjekorras, siis selle esimesi osi lugedes oli vaja endale pidevalt meelde tuletada, et raamat kutsub teatud määral rändama ajas tagasi.

On huvitav, et osa raamatu lõikudest ja peatükkidest on sellised, mis kõlavad nii, nagu oleks kirjutatud tänapäeval, kuigi on arvatavasti kirja pandud aastakümneid tagasi. Need räägivad ikka ja jälle olulistest küsimustest ja dilemmaadest. Ajatult kõlavad sõnad:

Humanistlikul mõtteviisil on ka oma ajaline tuum (Georg Henrik von Wright: iga aeg peab ise määratlema, mis on humanism eluhoiakuna (Wright 1988)). Ehk mis on *inimesele parim* praegu (lk 22);

“Inimesele parim” teostub siis, kui temast saab autonoomne iseseisev isiksus, oma elamismaailma suveräänne looja ja tõlgendaja, on rõhutatud tänaseid kasvatus sihte kirjeldades (samas);

Kasvatusteadustele on olemuslik kavatsuslikkus, kuivõrd tema osaks on tegelda kõigi muude inimliku puutuvate suhete kujunemisega. Sellisena paneb ta eesmärgistama, normeerima, otsima strateegiaid. Näib: kasvataval tuleb vältimatult kehtestada sõltuvussuhe, et saavutada kasvatatava sõltumatus tulevikus. Praegusaja kasvatusteaduslikes aruteludes tunnistatakse kasvatuses valitsevat suurt ebakindlust, sest olukordades, kus moraalsus järjest vähem seob, tuleb kasvatusel olla järjest enam moraalne toiming (lk 26).

Mõni teine lõik on selline, et selle mõistmiseks oleks parem mõista konteksti ja aega. Näiteks lk 64 on autor kriitiline nii riikliku õppekava, selle täitmise järelevalve kui ka õpilaste õpiväljundite hindamise suhtes.

Raamat *Kasvatuse põhjenduseks* sisaldab peatükke, kus on tutvustatud erinevaid filosoofilisi lähenemisi, mis suunavad lugejat mõtisklema inimesekäsituse ja käitumise üle. Kuurme sõnakasutus on väga ladus, voolav ja nüansirikas, kohati emotsionaalselt laetud. Autor puudutab suuri küsimusi ja otsib vastuseid, toetudes nii teooriatele kui ka kohalikele uuringutele. Raamatut lugedes selgub, et haridusküsimuste kesksed teemad on igihaljad ning ikka ja jälle on kasulik mõtiskleda selle üle, mis toimub ühiskonnas ja kuivõrd me oleme tasakaalupunkti või pigem sellest välja kaldunud ühte või teise äärmusesse.

Raamatu peatükkide juures ei ole välja toodud nende esseede kirjutamise ega avaldamise aega, mida mina lugejana hindasin kord raamatu tugelvuseks, kord selle nõrkuseks. Esseede ilmumise- või kirjutamisandmed on esitatud raamatu lõpus (lk 575–577), kuid selle teadmiseni jõudmiseks olin ligi pool raamatut läbi lugenud. Seega kogesin raamatu lugejana, et mul oli loetud teksti kohati kerge mõista ja kohati olin raskustes. Jõudes raamatu 41. leheküljeni, kus Kuurme kirjeldab erinevaid hermeneutilisi traditsioone, sain sellest paremini aru. Hermeneutika põhimõtete valguses saab lugeja kogemuse kihid sõnadesse panna.

Autor selgitab traditsioonilise hermeneutika põhimõtteid, mille järgi võib lugeja ja tõlgendaja ületada ajaloolise tingituse ja tekstidest välja selekteerida algupärase tõe, aga ka filosoofilist hermeneutikat, mille kohaselt täiesti objektiivne mõistmine ei ole võimalik, sest mõistmine toimub ajaloolises kontekstis. Sealt edasi kirjeldab autor teisigi hermeneutilisi traditsioone, nagu kriitiline hermeneutika ja radikaalne hermeneutika. Ja tuleb tunnistada, et Tiiu Kuurme raamat pakub suurepärase võimaluse teha ajugümnaastikat ja mõtiskleda nii konkreetsete ja päevakajalisemate kui ka filosoofiliste ja ajatute küsimuste üle. Samuti paljastab raamatu autor oma ehedal ja suurepäraselt sõnakunsti valdaval viisil ühele või teisele ajale omased maailmavaatelised seisukohad ja nende pörkimised (lk 41).

Ikka ja jälle aitas mul lugejana tasakaalupunkti taastada raamatu sisesejuhatuses olev Marju Lepajõe pöördumine autori poole 2016. aastal, kus ta muu hulgas ütleb: “Kasvatuses on tähtis kuldse kesktee otsimine. Tähtis on protsess. Keskteed tuleks otsida koos” (lk 9). Lepajõe rõhutas, et “möödutunne, mis on juhitud südametarkusest”, on “kasvatuses ja hariduses kuningate tee” (samas).

Läbi aastate arutleb Kuurme kasvatuse ja hariduse paradoksides üle, mille keskmes on inimese, haridusastutuste ja ühiskonna vajaduste ja

eesmärkide sagedasti paratamatu vastuolulisus. Juba oma magistritöös 1995. aastal arutles ta humanistliku ja hermeneutilise lähenemise üle kasvatuses, kaldudes indiviidi vabaduse rõhutamise poole, samas kaheldes, kas massiharidus seda püsivalt suudaks (olles ilmselt mõjutatud üldisematest maad võtvatest vabadusepüüdlustest ja ka valgustusajastu mõtlejate ideedest). Kuurme magistritöö retsensent professor Peeter Kreitzberg leidis, et autor käsitleb kooli humaniseerimise probleemi haruldaselt põhjalikult ja komplekselt, kuid retsensendi sõnul ehk liialt lihtsalt lahendades kasvatus ühiskondliku ja individuaalse vahekorra küsimust. Retsensent kahtles, kas individuaalsete soovide parim realiseerimine kujutaks endast ühiskonna huvide parimat realiseerimist (lk 67).

Kõnealuses raamatus on lõike, kus autor on institutsionaalse koolisüsteemi suhtes väga kriitiline ja teeb suuri üldistusi, nagu oleks haridussüsteem ja seal toimuv oma olemuselt vale. Nagu öeldud, tuleb esseede kirjutamis- või ilmunisaega vaadata raamatu lõpust. Näiteks essees hariduse paradoksides kirjutab autor nii:

Õpetajad ja kasvatajad mõjutavad ning vormivad *inimest*, keskkond on tähtsusetu, klassi seinad kõledad ja tühjad ning pingid kroonulikus ravis. Õppimine on õpetajakeskne, teadmine lähtub temast ja õpikust. Õpetajas areneb teadmine oma võimust, otse kohustus olla võimul, sest ta peab kontrollima ja mõõtma ning pidama korda. Juba õpingute ajal on talle sisendatud: klass peab olema pihus (lk 64).

Kuurme on olnud alternatiivpedagoogika toetaja ja aidanud kaasa Montessori pedagoogika, Steineri pedagoogika jt lähenemiste väärtustamisele ja mõistmisele ning kasutuselevõtule Eestis. Ta on seisnud kooli humaniseerimise eest, öeldes:

Kas humanism ja humaniseerimine on koolist rääkides müüt, millest tuleks loobuda, või väärtus, mille poole püüda? Sest endiselt on nii inimeseks olemine kui ka inimeseks saamine kasvatuseta võimatu ning kasvatus ise on mõeldamatu humanistliku ideestikuta (lk 20).

Kuna Kuurme on aastate jooksul lugenud väga palju saksa- ja soomekeelset erialakirjandust, on huvitav jälgida, et ikka ja jälle on eri riikide haridus- või kasvatusedlased arutlenud selliste õppimise ja õpetamise ning kasvutamise kesksete teemade üle nagu sisemine motivatsioon ja enesemääratlemise toetamine, väline kontroll, pealesurutud väliste eesmärkide omaksvõtmine, saavutuste hindamine ja suhe õpilase ja õpetaja vahel.

Pigem ülekaalukalt lapse ja noore vabadustunde taotlemisele suuna-
tud ideestiku kõrval on raamatus käsitletud ka piiride seadmist, põhjuse-
tagajärje suhte kujundamist ja tundlikku karistamise teemat (lk 531).

Nii ongi inimese kasvatus tegelikult mäng piiridega, nende tun-
nistamine, tunnustamine, ületamine ja omaenese võimete piiride
avastamine. Piirid on kasvatajale probleem. Kasvataja võimeku-
se piirid on kasvatusel probleem. Piiridega liialdades kasvatata-
kse ahistatud ja hirmunud olend, piiride seadmist vältides kasvata-
takse ebakindlalt kõikelubavat loomulikuks pidavat olend. Nii et
piiridega tuleb piiri pidada ehk leida õige mõõt. Tihti seda ei osa-
ta, sest ühiskonna normatiivsus ja ootused dikteerivad omad pii-
rid kasvataja mõistmisvõimele. [...] Ka kasvataja kannatlikkusel
on mõõt ja piir. Siit siis karistused ja preemiad, piitsad ja prää-
nikud, mille tõttu on kasvatus mõne jaoks kurikuulus ning mis
on tinginud temasse vastuoksusliku suhtumise, toonud kasvatusse
võimuküsimuse, millest siinmail puuduvad analüüsid. Piirid ker-
gendavad olemasolemist, eriti kui ollakse veel parajalt teadmatu
maailma asjadest. Piirid aitavad orienteeruda ja turvaruumi leida.
Paradoksaalselt seondub areneva noore inimese eneseteostus alati
ka piiride ületamise ja lõhkumisega, et öelda maailmale: ma olen
olemas. Nii peabki olema. (Samas.)

Kuurme on arutlenud selle üle, miks on kasvatusteadusi ja pedagoo-
gikat mõnikord valesti mõistetud ja vähe hinnatud: nad asuvad eri vald-
kondade kokkupuutealal, nagu psühholoogia, pedagoogika, ühiskonna-
teadused, kultuur, antropoloogia. Ta jõuab arutluses välja selleni, kuidas
pedagoogika siiski ei ole teadus, vaid pigem kunst.

Kuurme on hariduse ja kasvatusel olemust selgitanud põhjalikult ko-
gu raamatus, tuues esile nende mõistete eri nüansse, kattuvust ja erine-
vusi. Koostas inimeste mõistmise kergendamiseks lehekülgede 197–203 (hari-
dus) ja 219–231 (kasvatus) põhjal väikese tabeli (vt järgmisel lehekül-
jel). See pole hoopiski mitte ammendav loetelu, kuid iga lugeja saab siit
edasi mõelda.

Tiiu Kuurme raamat sobib haridusteadlastele, haridusjuhtidele, aga
ka ühiskonnateadlastele. Õpetajatele ja kasvatajatele võiks sobida ka,
kui nad otsivad võimalust oma tegevust mõtestada ja soovivad suure-
mat pilti näha. See on päris mahukas kogumik ja võib arvata, et vähe
on neid, kes jaksavad selle kaanest kaaneni läbi lugeda. Aga raamat on
õnneks selline, et selle võib avada suvalisest kohast ja lugeda just nii
palju korraga, kui on tahtmist või vajadust oma mõtete selgimiseks
ja konkreetsema seose leidmiseks. Raamatus esineb korduvaid teema-

HARIDUSE JA KASVATUSE VÕRDLUS
TIIU KUURME ESSEDEDES

<i>Haridus</i>	<i>Kasvatus</i>
Haridus kui suhestumine	Kasvatus kui suhe ja suhte loomine
Haridus kui dialoog	Kasvatus kui dialoog
Haridus kui kriitiline vaatlus	Kasvatus kui abistamine
Haridus kui kohanemine	Kasvatus kui tegutsemine olevikus tuleviku nimel
Haridus kui ülesanne	Kasvatus kui inimese looming
Haridus kui seisukohavõtt ja omaksvõtt	Kasvatus kui sund ja võim
Haridus kui eneseleidmine	Kasvatus kui kohtumine ja kogemus
Haridus kui eneseületamine	Kasvatus kui kutse ja äratus

sid ning sarnaste teemade uuel või põhjalikumal viisil käsitlemist uue teadmistee valgusel.

Kasvatusteemad muutuvad ikka ja jälle oluliseks, kui toimuvad suuremad muutused ühiskonnas, nagu nüüd tehisaru meie maailma siseneamise ajastul. Raamatu väärtuseks on see, et ta pakub nii metatasandi vaadet haridussüsteemile kui ka lugejale enda sisse vaatamise võimalust. See juhib tähelepanu ühiskonna valu- ja võtmepunktile, käsitleb nii tervikut kui selle osasid ning kasvatuses kaasnavaid paradokse, mis vajavad aeg-ajalt värsket pilku.

Iga teema või essee juures võinuks aga siiski kohe olla kirjas essee- de kirjutamis- ja/või ilmumisaeg, kuigi raamatu lõpus need leiduvad. Raamatut lugedes on tajuda aja ja konteksti muutumist, mõnikord an- navad sellest aimdust kasutatud allikate aastarvud, mõnes teises kohas selles ajastus osutatud sündmused. Üldjuhul kirjutab autor esseesid ole- viku silmas pidades. Paraku on see praeguseks muutunud minevikuks. Seepärast on lugejal oluline olla lugedes kohal ja kriitiline, et märga- ta aja jooksul toimunud muutusi ühiskonnas ja haridussüsteemis ning sealhulgas ülikoolis, kuid ka autori seisukohavõtte, mis on ajas muutu- nud.

RIIN SEEMA (1973) on õppinud Tallinna Pedagoogikaukooli (Tal- linna Ülikooli) koolieelse pedagoogika ja psühholoogia õpetaja eri- alal 1992–1996, lõpetades selle, omandanud kehakultuuriteaduskonnas rütmikaõpetaja kutse 1994–1997, psühholoogia magistriõppes 1997–

2002 ja doktoriõppes 2009–2014, filosoofiadoktor 2014. TLÜ kasvatus- ja haridusteaduste instituudi lektor 2015, haridusteaduste instituudi lektor 2015–2017, samas instituudis pedagoogilise nõustamise dotsent aastast 2017; ühtlasi Tallinna Lilleküla Gümnaasiumi psühholoogiaõpetaja ja koolipsühholoog 1996–2000, Tallinna Lepatriinu lasteaia kasvataja 2000–2001 ja psühholoog 2023–2024, Tallinna Majanduskooli pedagoog-metoodik, psühholoogia, klienditeeninduse ja rühiõpetuse õpetaja 2001–2013, Eesti Kõrghariduse Kvaliteediagentuuri analüütik ja koordinaator 2013–2015, Loova Tuleviku Kooli koolipsühholoog 2020 ja Loova Tuleviku Erakooli vabatahtlik õpetaja abi 2022.

ABSTRACTS

RIHO NÕMMIK. Thoughts of a nuclear and space physicist on research ethics, science, ethics and behavioural culture

The first part of the five-part article discusses the research space and its content. Present-day research requires an organized environment, the structure of which must ensure both the realization of the researchers' potential and the efficient use of financial resources. The author observes and compares two systems, one of which is currently widespread in the West, including Estonia, and the other was the basis for the functioning of research in the former USSR and currently in Russia. The main difference between these two systems is the lack of a second, higher scientific degree in the West. This makes the movement of capable scientists on the career ladder elusive, as the unfixed results of postdoctoral studies and the uniform sequence of authors in collective research publications do not allow to distinguish researchers from one another by their capabilities. To alleviate this shortcoming, the author proposes a method for Estonia that does not prevent it from belonging to the Western research space.

The second part deals with research and authors of publications. Research is a creative activity that gives society new, previously unknown significant knowledge. Research involves posing and solving a problem and publishing the result. Since being the author of a scientific publication brings bonus points to the researcher, only a person whose contribution to the work was creative may be the author of a publication of collective research. The European Code of Conduct for Research Integrity and the rules developed on its basis which address the conditions for being the author of a research publication consider the research community as a uniform mass, without distinguishing the researchers according to their capabilities. Relying on his more than sixty years of

experience in research, the author proposes his own concept of the right to be the author of a research publication.

The third part examines research publications as mirrors of research ethics. Based on the assumption that, in order to become a co-author of a research publication, one must make a creative research contribution to a specific work, the author analyses his own research publications from 1965–2018, as he knows in every detail how they were written. Based on these examples, the author discusses the ethical principles of issuing research publications in the former USSR and Russia. It turns out that a common practice was to unjustifiably include as co-authors the heads of research institutions and authoritative colleagues who did not actually participate in the work as well as all members of an established work team, regardless of their concrete contribution.

The fourth part discusses problems that research ethics does not deal with. The European Code of Conduct for Research Integrity deals with research activities and their results, but the morality of relationships between researchers, the objectivity of reporting on the work of other researchers, and the transparency of decisions on the organization of research have been overlooked. The author provides examples of such cases. Another shortcoming seems to be the lack of methods or guidelines that would oblige organizations that protect research ethics to take action.

The fifth part deals with behavioural culture as the basis of research ethics. Research ethics is a special form of behavioural culture that is given to a researcher from the childhood. Therefore, if the behavioural culture is weak, research ethics will also suffer. The level of research ethics is equal to the level of ethics prevailing in society, as they originate from common roots — the culture of bringing up children, what is given to the child by parents, the school and the street. Carefully implemented teaching of research ethics is a belated attempt to improve the situation. In the author's opinion, the pursuit of unlimited rights has led to noticeable deterioration of behavioural culture in Estonia. To improve the situation in both research and society, attention should primarily be

paid to bringing up children and young people in the knowledge that rights and responsibilities are inevitably interconnected. (Auth.)

INGVAR LUHAÄÄR. **Pictures of Estonian life**

EERO MEDIJAINEN. **U.S. recognition of the Soviet Regime: Its consequences for the Baltic States, John C. Wiley, and the Russian Section**

The Baltic states served as the principal outpost for American interaction with Russia before World War II. The article focuses on the role of the Russian Section operating within the U.S. Legation in Riga. Various interpretations have been attributed to the Russian Section, at times deliberately exaggerating its significance. The article pays special attention to the contribution of Minister John C. Wiley to the dissolution of the Section in 1939. Estonian-American relations cannot be fully understood without considering their broader context. The position and significance of the Baltic states within the U.S. Foreign Service changed after 1934 when the U.S. Embassy in Moscow was established. Wiley was appointed counsellor of this mission and, for a period, was responsible for the embassy's overall operations in the capacity of Chargé d'Affaires. The marginalization of Russia specialists within the U.S. Foreign Service began with the election of Franklin D. Roosevelt as President and accelerated particularly after 1937. Roosevelt was characterized by a dismissive attitude toward specialists on Russia. Wiley was well suited to serve as Minister in Riga and Tallinn because, despite lacking specialized expertise, he possessed extensive diplomatic experience. Moreover, he enjoyed the support of President Roosevelt's close associate, William C. Bullitt, the first U.S. Ambassador to Moscow. For this reason, the article also briefly examines Bullitt's assistance in Wiley's appointment to the rank of Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary. The primary focus is on the activities of Wiley and his colleagues in Riga and Tallinn between 1938 and 1940. The

U.S. mission in Tallinn was subordinate to the Legation in Riga, but Wiley visited Estonia more frequently than any of his predecessors. To date, insufficient attention has been devoted to U.S. efforts to maintain its diplomatic presence in the Baltic region following the June 1940 political upheaval. American consular offices remained in the territories occupied by the German forces between 1938 and 1941. Likewise, the continued operation of U.S. diplomatic missions in the Baltic states after they came under Moscow's control was regarded as both possible and necessary. It appears that in 1940 Washington had not yet anticipated a situation in which relations with Moscow might become strained, and the legal status of the Baltic states would emerge as a significant political factor in Soviet-American relations. (Auth.)

The Great Hymn to Šamaš

AMAR ANNUS. The Babylonian Great Hymn to the Sun

MARCUS BORG. Jesus before and after Easter: Jewish mystic and Christian messiah

In this essay, the author presents his understanding of Jesus through a twofold distinction: before Easter, Jesus was a "Jewish mystic"; after Easter, he became the "Christian messiah". By "Jewish mystic", Borg does not mean a detached visionary but a historical figure whose life and mission were grounded in direct experience of God. This includes Jesus as a Spirit person, healer, wisdom teacher, social prophet, and founder of a movement. By "Christian messiah", Borg means the exalted status given to Jesus in Christian faith after Easter: Messiah, Son of God, Word of God, Wisdom of God, Lamb of God, Light of the World, Bread of Life, and so forth. Borg affirms these titles as true within Christian faith, but he does not think they necessarily go back to Jesus' own self-understanding. They are the early Christian community's language for what Jesus had become in its post-Easter experience.

A central issue is whether Jesus himself thought he was the messiah. Borg contrasts his view with N. T. Wright's claim that Jesus consciously lived out a messianic vocation, including his death. Borg considers this possible but historically difficult to establish. For him, the crucial question is not whether Jesus is the messiah in Christian faith but whether Jesus himself thought in those terms. He distinguishes several possibilities and adopts the view that Jesus may not have understood himself as messiah during his lifetime yet nevertheless became rightly confessed as messiah in the post-Easter Christian community.

Borg's reasons are historical and methodological. In Mark, the earliest gospel, Jesus does not publicly proclaim himself as messiah, Son of God, or another exalted figure. The clearest messianic confession comes from Peter at Caesarea Philippi, and even there, Jesus commands silence. Borg also notes that later gospel tradition increasingly projects post-Easter christological affirmations back into Jesus' ministry: Matthew makes Mark's christological claims clearer, while John presents Jesus in highly developed theological language. Borg therefore sees many exalted titles as belonging primarily to the voice of the post-Easter community rather than to the self-consciousness of the pre-Easter Jesus.

Borg then turns to what can be said positively about the historical Jesus. Jesus was a Galilean Jewish peasant from Nazareth, shaped by his Jewish world but not isolated from wider social realities, since nearby Sepphoris exposed Galilee to urban culture, hierarchy, and wealth. Jesus was on a religious quest that led him to John the Baptist, whose movement emphasized judgment, renewal, and an alternative to temple-centred mediation of forgiveness. After John's arrest, Jesus began his own public activity, which was short-lived and ended in crucifixion under Roman imperial authority.

The foundation of Borg's portrait is Jesus as a "Spirit person" or "Jewish mystic": someone for whom God was not merely an inherited belief but an experiential reality. Early traditions about Jesus — his baptismal vision, wilderness or-

deal, prayer, healings, exorcisms, authoritative teaching, and accusations that he acted through a spirit — point to a Spirit-filled figure. From this foundation flow the other dimensions of Jesus' activity. Borg accepts a historical core behind the healing and exorcism traditions, since more healing stories are told about Jesus than about any other Jewish figure. He calls these healings "paranormal" rather than "miracles" in a simplistic supernatural sense and connects them with divine compassion, the kingdom of God, and immediate access to God apart from institutional mediation.

Jesus was also a teacher of alternative wisdom. Borg distinguishes conventional wisdom — the accepted cultural map of reality — from transformative wisdom, which invites people to see differently. Jesus' aphorisms and parables were perception-changing forms of speech, calling hearers away from family, wealth, honour, purity, and religious convention as ultimate centres of life, and toward a life centred in God. Its ethical core was compassion: to be compassionate as God is compassionate. This generated a boundary-breaking social vision in which people were not judged by conventional categories of status, purity, worthiness, or honour.

A further dimension is Jesus as a social prophet. Borg places Jesus in the tradition of Israel's prophets, who combined direct experience of God with critique of oppressive social systems. The ancient "domination system" involved political oppression, economic exploitation, and religious legitimization. In Jesus' world, Jerusalem and the temple stood at the centre of such a system, not because Judaism itself was wrong, but because ruling elites used religious structures to sustain power. Jesus' warnings against Jerusalem and the temple, his sayings about wealth, and his conflicts over purity belong to this prophetic critique and help explain why he was executed.

Jesus also initiated a movement. His healings attracted attention, his wisdom teaching offered an alternative path, and his prophetic critique spoke especially to the marginalized. Around him, there emerged an inclusive and egalitarian community whose shared meals embodied his alternative social

vision and became an ancestor of the Christian Eucharist. During Jesus' lifetime, this movement remained embryonic, but it already expressed his vision of life under God's rule.

Borg finally affirms that Jesus may be called "prophet of the kingdom of God", though he rejects the view that Jesus' message was primarily about the imminent end of the world. For Borg, "kingdom of God" is a rich metaphor: God's power present in healing and exorcism, God's presence here and now, life under God's lordship rather than social convention, a social vision opposed to Herod and Caesar, the community living under God's rule, and sometimes the final or eternal kingdom. Thus, Jesus as a Jewish mystic and Jesus as a prophet of the kingdom are not rival portraits; they illuminate one another. Jesus the Jewish mystic became the Christian messiah, and the Christian messiah was rooted in the historical life of a Jewish mystic who knew God, healed, taught, challenged oppressive systems, and disclosed God's accessibility to the marginalized. (Transl.)

Review

RIIN SEEMA. Upbringing must be justified again

Tiiu Kuurme. Kasvatuse põhjenduseks. [For the Justification of Upbringing.] Compiled by Ivar Tröner, language editor and proofreader Triin Truuvert. Tallinn: Postimees Publishers, 2025.

Serial

HERBERT NORMANN. Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXXIV

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and

work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

AMAR ANNUS PhD (1974), associate professor of Near Eastern religions at the University of Tartu

MARCUS JOEL BORG (1942–2015), American theologian, New Testament scholar

INGVAR LUHAÄÄR (1945), journalist, poet and translator

EERO MEDIJAINEN PhD (1959), professor of contemporary history at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu

MERIKE MÄEMETS (1959), botanist and artist

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

RIHO NÕMMIK PhD (1936), space physicist

RIIN SEEMA PhD (1973), associate professor of pedagogical counselling at the School of Educational Sciences, Tallinn University

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXXIV

20. jaanuar 1951. Ema 5. surmapäev.

On varane pühapäevahommik, pilvine, tuulevaikne.

Maarja kalmistul pole veel kedagi liikumas.

Jämeda lehise korbalisel tüvel ronivad üles ja alla kaks väledat kartmatut puukoristajat. Nende roostjasvalget rinda servab sinihall puhas kuub.

Eemalt jälgivad ronijaid valgepõksed rohekad tihased. Kaugemal punetab vaher hulgipeasest leevikeste salgast.

Ema kalmule on talv laotanud lumise õrna liniku. . .

Jaani kalmistult on viidud prof. Voldemar Gutmanni marmorne valge rist musta graniitse sokliga.

Prof. Alexander Unterbergeri haua leavad aluskivi killud. Malmne roostene rist on jäljetult kadunud.³²¹⁸

Prof. Peter Boje Jesseni³²¹⁹

³²¹⁸Loomaarest Alexander Unterbergeri (1827–1875) haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest, kuid leidub Unterbergerite hauaplats RAD:P22:110.

³²¹⁹Hans Peter Boje (Boye; Boie) Jessen (5. III 1801 Katharinenheerd (Katrinerherd) Schleswigis – 2. VI (21. V) 1875 Tartu) õppis Kopenhaageni Veterinaariakoolis 1819–1823, mille lõpetas loomaarstina, sooritas Peterburi Kirurgilise Meditsiini Akadeemias 2. järgu veterinaararsti eksami 1827 ja vanemveterinaararsti eksami 1839 (vastas kandidaadikraadile). Loomaarest Oldesloes 1823–1824; sõjaväekolooniate I grenaaderibrigaadi divisjoniveterinaararst Novgorodi lähedal 1824–1828, Maria Fjodorovna õukonnatalli teine ja esimene loomaarst Peterburis ja Pavlovskis Peterburi lähedal 1828–1832, erus 1832–1833, loomaarsti erapraksise pidaja keiserlikus ratsakaardiväepolgus Peterburis 1833–1840, veterinaararst keiserliku kaardiväe ratsapolgus Peterburis 1840–1848; Tartu Veterinaariakooli (a-st 1873 Tartu Veterinaariainstituut) üks rajajaid, direktor 1848–1858 ning eripatoloogia, teraapia, kirurgia ja rautusteooria professor 1848–1875 (korraline professor a-st 1873), loomakliiniku juhataja samas a-st 1849; Õpetatud Eesti Seltsi asepresident 1856–1857; Peterburis ilmunud ajakirjade *Военно-медицинский журнал* ja *Записки ветеринарной медицины и скотоводство* üks toimetajaid; kolleegiumisekretär 1842, titulaarnõunik 1843, kolleegiumiassessor 1845, kolleegiuminõunik 1851, riiginõunik 1854, töeli-

ristilt on “vaserüütlid” viinud tema nimetahvli. Ei ole seda enam ka pastor Karl Körberi³²²⁰ ristil.

Sammaldeuurija Gustav Carl Girgensohni³²²¹ ristilt pole tahvlit suudetud lahti murda — see püsib kõveraks painutatud metallise süüdistusaktina omal kohal.

ne riiginõunik 1864; Riikliku Hobusekasvatuse erikomitee liige 1844–1850, Keiserliku Vaba Õkonoomilise Sotsieteedi liige 1846, Siseministeeriumi meditsiininõukogu veterinaariakomitee nõuandev liige 1847, Riigivarade Ministeeriumi õppekomitee kirjavahetajaliige 1847, Peterburi Praktiliste Veterinaararstide Ühingu asutajaid ja sekretär 1846 ning auliige 1857, Liivimaa Üldkasuliku Õkonoomilise Sotsieteedi auliige 1855, Siseministeeriumi veterinaariakomitee nõuandev liige 1869 ja auliige 1873, Tartu Loodusuurijate Seltsi liige 1870, Peterburi Kirurgilise Meditsiini Akadeemia auliige 1873; Püha Anna II järgu orden 1860, Püha Vladimiri IV järgu orden 1866 ja III järgu orden 1870, Danebrogi ordeni II järgu komandörist 1873, Püha Stanislavi I järgu orden 1874; 1960. aastatel püstitas tollane Eesti Põllumajanduse Akadeemia tema hauale kivimonumendi.

³²²⁰ Carl (Karl) Eduard Anton Körber (4. VI (vkj 23. V) 1802 Võnnu kirikumõis – 4. V (vkj 22. IV) 1883 Tartu) õppis Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 1820–1823 ja sooritas lõpueksami 1834, korp! Livonia liige. Koduõpetaja Tarvastus 1823–1825 ja Tuula kubermangus krahv Bobrinski juures 1825–1829, reisis Itaalias, Saksamaal ja Šveitsis 1830–1831, koduõpetaja Turna mõisas Härgmäe kihelkonnas Lätis 1831–1832; ordineeriti 1836, Vändra ja Kärü koguduse abipastor 1836–1841 ja pastor Vändras 1841–1859, vabastati töölt lahkkelide tõttu koguduse mõisaomanikega ning riigivõimuga, emeriitpastor ja eratundide andja Tartus 1859–1883, kus oli ka ajalehe *Tallorahva Postimees* toimetaja 1859 ja ajakirja *Das Inland* kaastoimetaja 1861; Õpetatud Eesti Seltsi sekretär 1860–1861, Eesti esimese maleseltsi asutajaliige 1866; avaldanud u 40 raamatut, “peale vaimulike teoste ka aabitsaid, õpikuid, sõnastikke, tõlkelisi lastejutte ja -värse, rahvapärimust, valme, sententse” jm. Tema haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

³²²¹ Gustav Carl (Karl) Girgensohn (4. IV (vkj 24. III) 1786 Õrgli kirikumõis Liivimaal – 20. II (vkj 8. II) 1872 Tartu) õppis Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas 1803–1806. Kreiskooli õpetaja Võnnus 1807–1810, gümnaasiumi ülemõpetaja Viiburis 1810–1812 ja Tartus 1814–1839, ühtlasi tütarlastekooli õpetaja Tartus 1823–1827 ja erakooli juhataja 1832–1839; õuenõunik; botaanik; Peterburi Teaduste Akadeemia P. Demidovi nimeline preemia 1861.

Prof. Ludwig Schwarzi puhkepaigal on maha võetud jäme põdur pärn. Tal ei võimaldatud stoiliselt kuivada, ta langetati puiduahnelts vägivallaga.

Robert Friedrichi³²²² sarkofaagi kõrvalt puudub nulg.

Tänavaäärsest kalmistu servalt on kadunud graniitne rist. Tu-medal soklil püsib kullatud kiri: “Dr. med. Paul Wulffius, Direktor des St. Wladimir Kinderhospitals zu Moskau”, sünd. Riias 1. jaan. 1830, surn. Moskvast 30. märtsil 1896.³²²³

Vene kalmistul puudub dr. Georg Kaarti³²²⁴ kalmusteel.³²²⁵

Rüüstamine on võtnud uut hoogu...

³²²²Robert Friedrich (27. III 1839 Plauen Saksimaal – 17. (vkj 5.) III 1880 Tartu), firma J. R. Schramm omanik Tartus.

³²²³Paul Magnus Wulffius (Павел Вульфийус; 13. I (vkj 1. I) 1830 Riia – 11. IV (vkj 30. III) 1896 Moskva) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1851–1855, *dr. med.* 1855, korp! Fraternitas Rigensis liige. Balti laevastiku 28. mereväeekipääzi nooremarsk kolleegiumiassessori teenistusastmes Kroonlinnas a-st 1855, laevaarsk 1856, korveti Vojedov laevaarsk 1857, siirdus kontradmiraal Dmitri Kuznetsovi üksusega Kroonlinnast Amuuri jõe suudmesse ja jäi Venemaa Kaug-Itta, teenides nii kaldal kui ka erinevatel laevadel, a-st 1859 korvetil Griden; korraldas aastail 1859–1860 zooloogilisi uuringuid Jaapani mere rannikul, kogus liblikate ja prepareeritud lindude kollektsiooni, naasis Peterburi 1862; kaardiväe mereekipääzi arsk Peterburis a-st 1863, seejärel Nikolai lastehaigla ülemarsk Peterburis ja selle juhataja 1871–1876, Püha Vladimiri lastehaigla juhataja Moskvast 1876–1896; Moskva evangeeliumi luteriusu konsistooriumi president 1888; Püha Anna III järgu orden, Püha Stanislavi II järgu orden keiserliku krooniga 1873, Püha Vladimiri IV järgu orden 1873, Püha Anna II järgu orden 1880, Püha Vladimiri III järgu orden 1890; tegelik riiginõunik 1883, sai päriliku aadlisesisuse 1889. Tema haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

³²²⁴Georg Kaart (15. (vkj 2.) IX 1902 Peterburi – 29. VI 1934 Tartu) õppis Peterburi 8. gümnaasiumis 1911–1918, Tartu vene gümnaasiumis 1918–1920 ja Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1920–1927, EÜSi liige. TÜ I sisehaiguste kliiniku ja naistekliiniku vabatahtlik assistent 1927–1929, Tartu Üldhaigekassa Uderna koloonia arsk 1929, Taagepera sanatooriumi ordinaatori asetäitja 1931, tegevarsk Tartus 1931–1932 ja Tapal 1932–1934.

³²²⁵S.t ülalt ahenev reljeefidega kivisammas.

9. veebruar. Telefon. Anna Tilga teatab, et August Kitzbergi kalmumonumendilt Maarja surnuaial on viidud selle pronksne rinnakuju.

August Weitzenbergi³²²⁶ hauamärgilt on maha kistud kaitseingli figuur.

See kunstniku õnnestunumaid teoseid kujutab teatavasti noort naist, kes paremas käes hoiab igavese rahu sümbolina langetatud palmioksa, teise on kaitsevalt välja sirutanud sambajätku kohal, millel on pärjast raamistatud medaljon. See kujutab peärätis vanemat naist — kunstniku ema. Medaljoni alla on uurendatud kiri: “Põrm põrmusse, hing taevasse.”

Kaitseingli aluselt lõhkumine on äratanud kalmistutöötajate koorte tähelepanu, kes hakanud vihaselt haukuma. Lahti lastuna jooksnud nad kohe A. Weizenbergi kalmu juurde. Kuid rüüstajad olnud juba kadunud. Kaitseingel lebanud lumes maas.

Hiljem olla võimud otsinud rüüstajaid verekoortega. Jäljed viinud uude kalmistutagusesse linnajakku, kus kadunud lumme.

Praegu lebab kaitseingel kalmistutöötajate majakese õuel.

Dr. Martin Wilbergi³²²⁷

³²²⁶S.t kujur August Ludwig Weizenbergi (1837–1921).

³²²⁷Martin August Vilberg (Willberg; 23. (vkj 11.) IX 1883 Põltsamaa – 26. X 1932 Tartu) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1904–1911, lõpetades selle, korp! Fraternitas Academica liige. Tegevarst Tartus a-st 1912; TÜ farmakoloogia instituudi assistent 1908–1915 ja 1921–1922; Vene Punase Risti vabatahtlik nooremarst Tartus 1914–1915, II Tartu maakonna talupoegade Punase Risti laatsareti vanemarst 1915 – 23. II 1918; Eesti Vabariigi rahvaväes 1919. aasta märtsist, kus pärast haigust ja arstide reservis viibimist oli sõjavangide karantiini tähnilise tüüfuse arst Tartus, tagala sõjaväeasutuste sõdurite järelevaatuskomisjoni esimehe polkovnik Rosenbergi käsutuses Pihkvas, Võrus, Valgas, Mõisakülas ja Viljandis, II diviisi nakkushaiguste vastu võitlemise lendsalga nooremarst Võrus, II diviisi sidumissalga arst Pihkva rindel, viimaks I vene sõjaväehaigla ülemarst Koplis, arvati reservi sanitaarkaptenina 1920; arst Tartus 1920–1921 ja 1922–1932; Tartu Eesti Arstide Seltsi liige, Tartu Peetri koguduse nõukogu esimees a-st 1922 ja abiesimees, ASi Tartu Telefonivabrik juhatuse liige, Tartu posti-telegraafi-telefoni asutuste usaldusarst, Kaitseliidu Tartu Maleva II malevkonna arst, Tartu Vabatahtliku Tuletõrjeühingu sanitaarrühma

ja dr. Gustav Krolli ema³²²⁸ monumentidelt on kõrvaldatud pronksed tähed... Viimaselt on kadunud ka pronksne näobareljeef.

Karl Ernst v. Baeri monumendi soklil Toomel puudub loorbeerpärg. See oli valatud pronksi ja kinnistatud sokli esiküljele.

Au rüüstajatele!

29. veebruar.³²²⁹ Ülikooli lahtine parteikoosolek. Juhatab A. Vill. Päevakorras on mõnede kateedrite töö. Muuseas sisehaiguste prop[edeutika] kateedris ei tehta üldse tead[uslikku] tööd, töötajail pole isegi töö teemasid. Vaja lahutada, leida juhataja. Ka anatoomia tuleb lahutada, ütleb Aunap. Leitakse — vaja juhataja.

Rulli, Petlem ei juuruta küllalt Pavlovit.

Leebe [?] koosolek. Olemas isegi koolkond. F. Lepp'a koolkond.

4. märts. Leede,³²³⁰ Kozlov³²³¹ ära. Tuleb keegi eestlane Keskkomiteest.³²³²

liige a-st 1904, Tartu Eesti Käsitöölise Seltsi liige ja arst a-st 1914, ASi Paul Jürmann revisjonikomisjoni esimees; Eesti Kristliku Rahvaerakonna liige; Püha Stanislavi III järgu orden 1917.

³²²⁸Arst Gustav-Voldemar Krolli (1886–1968) ema Helene-Dorothea Krolli (Mollok; Molok; Helene K.; Heleene-Dorothea K.; Helena-Dorothea K.; 15. (vkj 3.) IX 1863 Haaslava vald – 1929 Tartu) hauda ei leidu Tartu kalmistute kaardirakenduses, kuid praegu on tema nimi Gustav Krolli perekonna hauaplatsile püstitatud uuel mälestuskivil RAD:V2:85.

³²²⁹Kuupäevade 29. II ja 4. III 1952 kohta on masinakirjas päeviku teksti vahel pliiatsiga kirjutatud mustandmärkmed.

³²³⁰Valdar Leede (1911–1990) oli EK(b)P Tartu linnakomitee I sekretär 1948–1952, vabastati ametist vähese bolševistliku printsiipaalsuse ja vähenõudlikkuse pärast linnakomitee töös.

³²³¹Pavel Kozlov (1919–?) oli EK(b)P Tartu linnakomitee 2. sekretär 1950. aasta detsembrist kuni 1952. aasta veebruarini, vabastati ametist. Tema ametijärglane aastail 1952–1953 oli Ilo Sildmäe (1922–1991).

³²³²Valdar Leede asemel sai I sekretäriks Johannes Undusk (1918–1979), kes 30. jaanuarist 1950 kuni 24. aprillini 1952 oli ENSV Mi-

Köörna (pole uusi liikmeid) ära,³²³³ asemel Vill.³²³⁴ P. Kalju kindlasti ära. Olevat haige (keskkõrvapõletik). Tahtnud Akad[emilise] Med[itsiini]instituudi juurde, pole tahtnud. Tulevat Tartu.³²³⁵

Hion: verejooks tugev, röntgen[is] pole midagi kindlat leitud.

14. märts. Anna Tilga helistab: August Kitzbergi büsti röövija on avastatud ja vangistatud. Tema nimi on Arved Truuts,³²³⁶ elab Raadi valla Muri külas ja töötab kolhoosnikuna ühes linnalähedases kolhoosis. Varem elanud kusagil Liidus.

Büsti müünud ta kellelegi venelasele, kes selle viinud “Glavutillsõrjosse”. Venelase kaudu satunud mehe jälile...

27. märts. Kino “Saluudi” kassa ees on pikk pääsmeid soovijate järjekord, mis ulatub kaugele tänavale.

Jookseb film “Tarzanist”,³²³⁷ valgest mehest, kes varases lapsepõlves on sattunud Aafrika ürgmetsadesse ja seal üleskasvanud metsloomade seltsis. Loodusinimesena elab ta puu otsa ehitatud onnis, on unustanud inimeste keele, sõbrustab vaid ele-

nistrite Nõukogu ja Kultuurhariduslike Asutuste Komitee esimees ning seejärel 1952–1955 EKP Tartu linnakomitee I sekretär.

³²³³Arno Köörna (1926–2017) oli aastail 1950–1952 TRÜ kommunistliku partei alorganisationsiooni sekretär ja seejärel EKP Tartu linnakomitee sekretär ja 2. sekretär 1952–1953.

³²³⁴Andrei Vill (1906–1976) oli TRÜ kommunistliku partei alorganisationsiooni sekretäri asetäitja ja kt 1949–1950. Tollasest olukorrapast EK(b)P Tartu linnakomitees vt nt EK(b)P KK büroo istungi protokoll 25. veebruarist, kus on kirjas ka otsus “Puudustest ja viigadest EK(b)P Tartu linnakomitee töös”. — RA (= Rahvusarhiiv), ERAF.1.6.6335, l. 43–50. Selle otsuse alusel tehtud isikkoosseisu muudatustest vt “EK(b)P Tartu Linnakomitee VII pleenum”. — *Edasi*, nr 67, 19. III 1952, lk 1, dea.digar.ee/article/edasi/1952/03/19/3.1.

³²³⁵Pavel Kalju (1912–1968) oli ENSV tervishoiuminister 1950–1952, seejärel teaduslik töötaja Moskvas.

³²³⁶Isikuandmed teadmata.

³²³⁷Võimalik, et *Tarzan leiab poja* (Tarzan Finds a Son!), Ameerika 1939. aastal valminud seiklusfilm (Metro-Goldwyn-Mayer, režissöör Richard Thorpe, stsenaariumi autor Cyril Hume), mis oli Eestis linastunud juba 1939. aasta sügisel. Johnny Weissmüller täitis Tarzani osa aastail 1932–1948 kokku 12 filmis.

vantide, ahvidega... Siis tulevad kultuurinimesed ja algab tema kannatuste rada.

Ilusad maastikud, metsloomad, põnev sisu. Filmi menu on võrratu.

Kino ette ilmuvad ka Felix Kotta ja Johannes Feldbach.

– Küll aga oskavad raha koorida, — tähendab Felix Kotta, — ei tea mis pörutavat seal küll peaks näidatama?

– Sa vist kavatsed ka vaatama minna? — küsib Johannes Feldbach.

– Aga mis siis ikka, kui ka lähen, — sähvab Kotta sõbrale, — ega ma kellelegi ei ütle, et sa juba ära oled käinud...

Saba kassa ees aga kasvab.

Moskvas olnud filmile enneolematu tung. Viimaks filmi näitamine keelatud, kuna kino eessel tänaval tekkinud liiklemise ummistus.

Film on muide vana, jooksis Tartus juba kodanlisel ajal.

Nüüd on filmil venekeelne eessõna. Sellest nähtub, et film on saadud trofeena Berliini vallutamisel ja paljastab ameeriklaste kiskjalikku iseloomu...

29. märts. Rüüstamised kalmistuil ei vaibu...

Neil päevil on vanalt Jaani kalmistult viidud prof. Casimir v. Raupachi hauasteel ja prof. Joh[ann] Valdmanni³²³⁸ graniitne rist...

Dots. John Blumbergi kalmul puudub nelinurkne sammas sellel lasuva ristiga.

Georg ja Alphonse v. Pereira puhkepaigalt on kadunud valged marmorist ristid ja rasked kääbasplaadid...

³²³⁸Johann Valdmanni (1856–1922) haud leidub Tartu kalmistute kaardirakenduses perenime all “Waldmann”.

Apteekri Harry Sturmi³²³⁹ graniitselt steelilt on viidud vask-ne rist ja soklilt andmete tahvel.

Prof. Gottlieb Ed[uard] Lenzi ristil on purustatud vasempoolne rõhtharu.

Uspenski kalmistult on Puka raudteeõnnetuse mälestussambalt viidud üks külgmistest marmortahvlistest. Sellesse olid raiutud surmasaanute nimed. Õnnetus juhtus teatavasti sõjaväerongiga 1. mail 1897.³²⁴⁰

³²³⁹Heinrich (Harry) Franz Hermann Sturm (13. (vkj 1.) I 1846 Tartu – 3. III 1933 Durbe kihelkond Lätis) sündis keraamikameistri Heinrich Friedrich Sturmi pojana, õppis Tartus Gustav Blumbergi erakoolis ja Kubermangugümnaasiumis ning seejärel Tartu Ülikoolis farmakoloogiat 1867–1869, lõpetades apteekriksamiga, korp! Livonia liige. Oli õpilane Minderi apteegis Moskvast 1861–1864, sooritas Moskva Ülikooli juures apteekri abilise eksami; apteeker Weissi ja Buchardti apteegis Riias ning oma onu Ludwig Sturmi apteegis Tartus 1870–1873, apteegiomanik Tartus aastast 1873, ühtlasi Tartu ringkonnahaigla apteeker 1877–1895, ostis Ludwig Sturmi apteegi 1883, mille 1901. aastal müüs Richard Maertzinile; Tartu Püha Maria Suurgildi liige 1892, II *Dockmann* 1898 ja I *Dockmann* 1902, oldermann (vanem) 1908, Tartu Püha Maria Suurgildi Ewald Freymuth Stiftung'i liige 1901, Tartu Võimlemisühingu esimees 1891–1907 ja 1909–1913, Šamajevi fondi kuratooriumi liige 1911, Tartu Suurgildile kuulunud Tartu Panga komitee liige 1912–1916, Tartu Saksa Eragümnaasiumi kuratooriumi liige ja laekur; elas aastail 1925–1926 Saksamaal Pommeris oma väimehe Hermann Blumenbachi juures, a-st 1926 Durbes väimees Robert Seezeni juures; kolleegiumisekretär 1883. Tema haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

³²⁴⁰Raudteeõnnetus toimus 1. (ukj 13.) mai 1897. aasta pärastlõunal Puka jaama lähedal Aakres Mooritsa talu maa-alal. Raudteetammile ehitatud raudtee läks seal läbi sooheinamaa ning sellel päeval maha sadanud paduvihm ja rahe oli õnestanud rööbastealust muldkeha sedavõrd, et rööpad jäid kohati õhku ja nihkusid ka paigalt. Seetõttu sõitis rööbastelt välja 34 või 33 vagunist koosnev sõjaväerong, mis tõi Tartus paiknenud 95. Krasnojarski jalaväepolgu Volmaris ja Vönnus asunud 3. ja 4. pataljoni sõdureid suviste laskeharjutustele Tartusse ning ühtlasi oli 17. (ukj 29.) mail kavas tähistatada polgu 100. aastapäeva. Kahekümnes kaubavagunis oli 745 sõdurit, kahes teise klassi vagunis 24 ohvitseri, lisaks mõni tsiviilisik, hobuvagunis seitse hobust, ühtlasi

Kadunud on ka tahvleid kalmude jalutsist...

Nähtavasti teotseb kalmistuil terve rüüstajate artell...

6. aprill. Esimene soe kevadine päev. Kraadiklaas näitab +10°C. Lumi sulab kõikjal silmnähtavalt, aedades voolavad tasase sulinaga sädelevad ojakesed. Talve võim näib olevat lõplikult murdunud.

Hallis urvasehtes hõbepajul kuulutab oma uue pesakasti ees kevade saabumist siidjas kuldnokk. Lumevabal maalapikesel tülitsevad leitud toiduiva ümber riiakad varblased. Õhus mänglevad esimesed kirjud koerliblikad.

On palmipuudepüha...

(Järgneb)

oli rongil viis sõjaväevankrit ning kuuekümmne tonni ligi varustust. Rööbastelt sõitsid välja vedur ja kolmkümmend vagunit, neist üksteise otsa jooksis eri andmeil 12–14 vagunit. Surma sai 55 või 56 sõdurit, kaks konduktorit ning 9. roodu veltveebel oma naise ja kahe lapsega; raskesti sai vigastada 43 sõdurit, kergemalt kolm ohvitseri ja 125 alamväelast, vigastada sai ka üks konduktor. Hukkunute hulgas oli peale õigeusuliste seitse katoliiklast ja üks juudiusuline. Kahju saanud sõdurid olid enamikus pärit Novgorodi ja Mogiljovi kubermangust. Rongis olnud seitsmest hobusest pääses üks. 3. (ukj 15.) mail kogunes Toomele kirurgia-kliiniku kabeli juurde rahvamurd ja sealt liikus matuserong 43 ohvriga Raadi kalmistu vene surnuaiale, ees vene õigeusu kiriku lauljad, nende taga preestrid ja siis puusärgid soldatite õlgadel, kaks kirstu kõrvuti. Matuserongi saatsid peale soldatite ja rahvamurru ka Tartu vabatahtlikud tuletõrjujad. Liiguti Raekoja platsi kaudu ja politseiplatsist mööda üle puusilla surnuaiale. 42 puusärki maeti ühte suurde hauda, kuna juudiusuline sõdur viidi juudi surnuaiale. Hauda kinni ajades andsid soldatid lahkunutele viimast au ja lasti kolm korda saluuti. Hauale seati suur vanikutega rist. 1899. aasta 1. (ukj 13.) mail püstitati hauale mälestusmärk, mis on säilinud tänini (v.a sellel olnud üks tahvel hukkunute nimedega, teine nimedega tahvel on alles).

MERIKE MÄEMETS. Sininukk (*Jasione montana*).
Must pastapliiats ja marker, paber. 2025